

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ**

ΕΑΡΙΝΟ ΕΞΑΜΗΝΟ 2017-2018

(Επιλ. από ΣΤ' και Η' Εξ. και από τα άλλα Τμήματα)

**Ο ΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ, ΙΙ
(τέλη 17ου - ΑΡΧΕΣ 19ου ΑΙ.)**

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

ΔΙΔΑΣΚΩΝ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Γ. Β. ΝΙΚΟΛΑΟΥ

**ΙΩΑΝΝΙΝΑ
ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2018**

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τα θετικά σχόλια των φοιτητών των Τμημάτων Ιστορίας & Αρχαιολογίας, Φιλολογίας και Φιλοσοφίας – Παιδαγωγικών - Ψυχολογίας για τις σημειώσεις των μαθημάτων των προηγούμενων εξαμήνων, που δόθηκαν σε έντυπη και ηλεκτρονική μορφή, μας ώθησαν να δώσουμε τις σημειώσεις των μαθημάτων και αυτού του εξαμήνου. Πιστεύουμε ότι οι σημειώσεις αυτές, που βασίζονται στις παραδόσεις του μαθήματος «Ο ελλαδικός χώρος την περίοδο της οθωμανικής και της βενετικής κυριαρχίας II (τέλη 17ου - αρχές 19ου αι.)» και αξιοποιούν την πιο πρόσφατη βιβλιογραφία, χωρίς να υποκαθιστούν τα προσφερόμενα για μελέτη συγγράμματα, μπορούν να βοηθήσουν τους φοιτητές και τις φοιτήτριες στο να κατανοήσουν καλύτερα τα διδασκόμενα θέματα, να τους κάνουν να προβληματιστούν δημιουργικά πάνω σ' αυτά -κάτι που αποτελεί και τον βασικότερο στόχο των παραδόσεών μας- και, τέλος, να τους βοηθήσουν στις εξετάσεις· ιδίως αυτούς που, λόγω των δύσκολων οικονομικών συγκυριών, αδυνατούν να παρακολουθήσουν τακτικά τα μαθήματα.

Είναι αυτονόητο ότι η μελέτη των σημειώσεων πρέπει να συνδυασθεί με την παράλληλη μελέτη των συγγραμμάτων που διανέμονται στο πρόγραμμα «Εύδοξος», καθώς και άλλων σχετικών μελετών. Αυτόν άλλωστε τον σκοπό εξυπηρετεί η γενική βιβλιογραφία που προηγείται των μαθημάτων, καθώς και η ειδική που παρατίθεται στο τέλος κάθε διδακτικής ενότητας. Επιπλέον, η γενική και η ειδική βιβλιογραφία είναι πολύ χρήσιμη για την εκπόνηση των προαιρετικών εργασιών. Τέλος η μελέτη των σημειώσεων πρέπει να συνδυαστεί με τη μελέτη των επιλεγμένων πηγών, που διανέμονται, επίσης, δωρεάν και σχολιάζονται κατά τη διάρκεια των μαθημάτων. Μόνο έτσι η ιστορία γίνεται πραγματικά μάθηση και γι' αυτό το λόγο ορισμένες από τις πηγές θα είναι στην εξεταστέα ύλη των εξετάσεων του Ιουνίου. Ακολουθούμε σ' αυτό το σημείο το παράδειγμα παλαιότερων ιστορικών (όπως του αείμνηστου καθηγητή Στέφανου Παπαδόπουλου) που λάμπρυναν με την παρουσία τους το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και, πιο συγκεκριμένα, το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.

Πιστεύουμε ότι έτσι θα μπορέσουν οι φοιτητές και οι φοιτήτριες που επέλεξαν αυτό το μάθημα να κατανοήσουν καλύτερα τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στον ελληνικό χώρο αυτή την ιστορική περίοδο, μία από τις πιο ενδιαφέρουσες όσο και κρίσιμες του Νέου Ελληνισμού.

Ιωάννινα, Απρίλιος 2018

ΓΙΩΡΓΟΣ Β. ΝΙΚΟΛΑΟΥ

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ

Μάθημα 1ο

Ο ΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

- α. Εισαγωγή στην περίοδο αυτή
- β. Ο βενετοτουρκικός πόλεμος του 1684-1699
- γ. Ο Μέγας Πέτρος και οι Έλληνες
- δ. Οι Τούρκοι ανακτούν την Πελοπόννησο (1715)

Μάθημα 2ο .

Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ - ΘΕΣΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ

- α. Τα αίτια και τα συμπτώματα της κρίσης
- β. Η εξασθένιση της εξουσίας του σουλτάνου και οι αλλαγές στην επαρχιακή διοίκηση
- γ. Η παρακμή του τιμαριωτικού συστήματος - Τα τσιφλίκια

Μάθημα 3ο

ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ ΚΑΙ ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ

- α. Αλλαγές στην είσπραξη των αγροτικών και λοιπών φόρων.
- β. Ο παραδοσιακός τρόπος καλλιέργειας της γης - Άρδευση
- γ. Διακινούμενη και εντοπισμένη κτηνοτροφία - Τα τσελιγκάτα
- δ. Η βιοτεχνική παραγωγή

Μάθημα 4ο

ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ ΝΑΥΤΙΛΙΑ

- α. Εξαγωγικό και εισαγωγικό εμπόριο: τα εμπορευόμενα έθνη και τα εμπορεύματα.
- β. Η ανάπτυξη της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας
- γ. Η εσωτερική αγορά

Μάθημα 5ο

ΕΞΙΣΛΑΜΙΣΜΟΙ - ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ

- α. Εξισλαμισμοί στην Κρήτη, Κύπρο, Μακεδονία, Πελοπόννησο, Εύβοια, Ήπειρο
- β. Δημογραφικές εξελίξεις: σύντομη επισκόπηση.

Μάθημα 6ο

ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ

- α. Προϋποθέσεις για την μεγαλύτερη ανάπτυξη των κοινοτήτων
- β. Αλλαγές στη λειτουργία του κοινοτικού συστήματος
- γ. Μορφές κοινοτικής οργάνωσης.
- δ. Ενδοκοινοτικές διενέξεις

Μάθημα 7ο

ΚΛΕΦΤΑΡΜΑΤΟΛΙΣΜΟΣ

- α. Η φυγή προς τα όρη και η οθωμανική εξουσία

- β. Κλέφτες και αρματολοί - Οι μεγάλες κλεφταρματολικές οικογένειες
- γ. Η εικόνα των κλεφτών στους Έλληνες της εποχής τους - Τα κλέφτικα τραγούδια

Μάθημα 8ο

Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

- α. Οι τύποι των σχολείων. - Τα κυριότερα εκπαιδευτικά κέντρα αυτής της περιόδου – Φορείς και οργάνωση της παιδείας
- β. Σχολικά κτίρια - Δάσκαλοι - Μαθητές
- γ. Προγράμματα σπουδών - Διδακτικές μέθοδοι και στόχοι

Μάθημα 9ο

Η ΗΠΕΙΡΟΣ ΤΟΝ 18^ο ΚΑΙ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 19^{ου} ΑΙΩΝΑ

- α. Η γεωγραφική θέση και η μορφολογία του εδάφους και ο πληθυσμός
- β. Αλή πασάς
- γ. Σούλι και Σουλιώτες

Μάθημα 10ο

Η ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ (1685-1715) – ΤΑ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ (1669-1797)

- α. Η Πελοπόννησος κατά τη δεύτερη Βενετοκρατία (1685-1715)
- β. Τα βενετοκρατούμενα Επτάνησα: 1. Κοινωνικές εξελίξεις 2. Οικονομία – Εμπόριο – Ναυτιλία
- 3. Παιδεία και ιδεολογικά ρεύματα 4. Η βενετική εξουσία και η πολιτειακή μεταβολή του 1797

Μάθημα 11ο

Η ΑΠΟΤΥΧΗΜΕΝΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1770 (ΟΡΛΩΦΙΚΑ)

- α. Αίτια - Ο ρόλος του ρωσικού παράγοντα - Ο χαρακτήρας της επανάστασης
- β. Εστίες της επανάστασης
- γ. Οι συνέπειες της αποτυχίας
- δ. Η συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) και η σημασία της για τον Ελληνισμό

Μάθημα 12ο

Η ΑΠΗΧΗΣΗ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ - ΤΟ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΟ ΟΡΑΜΑ ΤΟΥ ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ

- α. Η Γαλλική επανάσταση και η απήχισή της στην Ελλάδα
- α. Το επαναστατικό όραμα του Ρήγα Βελεστινλή

Μάθημα 13ο

ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΕΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΖΥΜΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ

- α. Ιδεολογικό υπόβαθρο και νέοι προσανατολισμοί
- β. Προεπαναστατικά κείμενα «Ελληνική Νομαρχία», «Πατρική Διδασκαλία», «Αδελφική Διδασκαλία», «Ρωσοαγγλογάλλος», κ. ά
- γ. Αναζήτηση της ταυτότητας των Ελλήνων: Γραικοί, Έλληνες, Ρωμιοί χριστιανοί, Νεοέλληνες
- δ. Προς τη μεγάλη Επανάσταση του 1821 – Η Φιλική Εταιρεία

ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (κυρίως ελληνόγλωσση)

A. Συλλογικά έργα

- Ασδραχάς Σπύρος κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ιε' - ιθ' αι.*, τ. Α'-Β', Αθήνα 2003 (πολύ βασικό έργο που μεταφράστηκε και στα αγγλικά).
- Ασδραχάς Σπύρος (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνες)*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1979 (μεταφράσεις ξένων σημαντικών μελετών).
- Encyclopédie de l'Islam*, Leiden 1960 κ. εξ. (και στα αγγλικά. Πολύ σημαντικά άρθρα για επιμέρους ζητήματα του Ισλάμ και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας).
- Faroghi Suraiya, (edited by), *The Cambridge History of Turkey, vol. 3 The Latter Ottoman Empire, 1603 -1839*, Cambridge University Press, Κάμπριτζ 2006.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', [1669-1821], Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1974 (βασικό έργο για τα ζητήματα που θα μας απασχολήσουν, με πολλές επανεκδόσεις)
- *Ιστορία των Ελλήνων*, τόμ. 8, *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία, 1453-1821*, εκδ. Δομή, Αθήνα, χ. χ.
- Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000* (επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος), τ. 1^{ος} - 2ος: *Η οθωμανική κυριαρχία, 1770-1821*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- Μαλτέζου Χρύσα (επιστημονική διεύθυνση), *Veneriae quasi altrum Byzantium. Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού*, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1999.
- Μαλτέζου Χρύσα (επιστημονική διεύθυνση), *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, τ. Α' - Β', Αθήνα – Βενετία 2010 (εξαιρετικό συλλογικό έργο, με συμβολές των Ελλήνων βενετολόγων όπου εξετάζονται όλες οι πτυχές της βενετοκρατίας στον ελλαδικό χώρο, και πλούσια θεματική βιβλιογραφία).
- Mantran Robert (επιμ.), *Histoire de l'Empire Ottoman*, éd: Fayard; Paris 1989.
- Ο αγροτικός κόσμος στον μεσογειακό χώρο, Πρακτικά του ελληνογαλλικού συνεδρίου (Αθήνα 4-7 Δεκ. 1984)*, Αθήνα 1988.
- Χαρλαύτη Τζελίνα – Παπακωνσταντίνου Κατερίνα (επιμ.), *Ναυτιλία των Ελλήνων 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν από την Επανάσταση*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2013 (βασική μελέτη για το συγκεκριμένο ζήτημα).

B. Ελληνικές ή μεταφρασμένες στα ελληνικά μονογραφίες

- Ασδραχάς Σπύρος, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ιε' ιθ' αιώνες)*, εκδ. Θεμέλιο, 2η έκδ. Αθήνα 1978. (πολύ βασική μελέτη)
- Βακαλόπουλος Απόστολος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Δ' - Ε', Θεσσαλονίκη 1973-1980 (ανατύπωση εκδ. Ηρόδοτος). (αν και κάπως παλαιό, παραμένει ακόμη πολύ βασικό).
- Βλάμη Δέσποινα, *Επιχειρηματικότητα και προστασία στο εμπόριο της Ανατολής, 1798-1825. Η βρετανική Levant Company και ένας ελληνικός «Δούρειος Ίππος»*, εκδ. ΚΕΜΝΕ, Αθήνα 2017.
- Διαμαντής Απόστολος, *Έθνος και θεσμοί στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα 2013 (σημαντική μελέτη, στην οποία επιχειρείται μία κριτική της ελληνικής ιστοριογραφίας για την Τουρκοκρατία).
- Faroghi Suraiya, *Προσεγγίζοντας την Οθωμανική Ιστορία. Εισαγωγή στις πηγές*, μτφρ. Κ. Καμπουρίδης, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2006.
- Faroghi Suraiya, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο κόσμος γύρω της*, μετ. Γ. Καραχρήστος - εισαγωγή Ελένη Γκαρά, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2009 (αγγλική έκδ. 2005. Σημαντικό βιβλίο μιας από τις καλύτερες εν ζωή οθωμανολόγους, με πλούσια βιβλιογραφία).
- Inalcik Halil - Quataert Donald, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. Β' 1600-1914, μτφρ. Μαρίνα Δημητριάδου, εκδ. Αλεξάνδρεια 2011, αγγλική έκδ. Κάμπριτζ 1994 (πολύ βασικό έργο).
- Κιτσίκης Δημήτρης, *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, 1280-1924*, Αθήνα 1988.
- Κονόρτας Παρασκευάς, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, 17^{ος} - αρχές 20ού αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.

- Κοντογιώργης Γιώργος, *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας*, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1982.
- Κρεμμυδάς Βασίλης, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, 2η έκδοση, Αθήνα 1988.
- Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου Μαρία, *Οι Βαλκανικοί λαοί από την τουρκική κατάκτηση στην εθνική αποκατάσταση*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991.
- Νικολάου Γ., *Εξισλαμισμοί στην Πελοπόννησο από τα μέσα του 17ου αιώνα έως το 1821*, Αθήνα 2006.
- Νικολάου Γ., *Μελέτες ιστορίας του πελοποννησιακού χώρου από τα μέσα του 17ου αιώνα ως τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2009.
- Πεπονάκης Μ., *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1898)*, Ρέθυμνο 1997.
- Πιζάνιας Θ. Πέτρος, *Η ιστορία των Νέων Χρόνων από το 1400ς έως το 1820*, εκδ. Εστία, Αθήνα 2014. (μία εξαιρετική μελέτη που αγκαλιάζει πολλά ζητήματα της οθωμανοκρατίας στον ελλαδικό χώρο).
- Ράνσιμαν Στήβεν, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν αιχμαλωσία*, μετ. Ν. Παπαρρόδος, Αθήνα 1979.
- Σακελλαρίου Μιχαήλ, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήνα 1939 (2η έκδοση, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2012) (πρωτοποριακό έργο).
- Σαρρής Νεοκλής, *Οσμανική πραγματικότητα*, τόμοι Ι-ΙΙ, εκδ. Αρσενίδης, Αθήνα χ. χ.
- Σβορώνος Νίκος, *Το ελληνικό έθνος*, προλεγόμενα Σπ. Ασδραχάς, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004.
- Sugar Peter, *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από την οθωμανική κυριαρχία, 1354-1804*, τόμ. 1-2, μτφρ. Π. Χ. Μπαλουξή, Αθήνα 1994.
- Τοντόρφ Νικολάϊ, *Η βαλκανική πόλη, 15ος-19ος αιώνας*, τ. Α' - Β', μτφρ. Έφη Αβδελά - Γεωργία Παπαχρήστου, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1986.
- Χασιώτης Ιωάννης, *Μεταξύ οθωμανικής κυριαρχίας και ευρωπαϊκής πρόκλησης. Ο ελληνικός κόσμος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, University Studio Press, Θεσ/νίκη 2001.

Γ. Ξενόγλωσσες Μονογραφίες

- Bayerle Gustav, *Pashas, Begs and Effendis: A historical dictionary of titles and terms in the Ottoman Empire*, The Isis Press, Istanbul 1997 (το πιο πλήρες -αν και με κάποια λάθη- βιβλίο που διαθέτουμε για τους σχετικούς με τίτλους αξιωματούχων και την κοινωνική-οικονομική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όρους).
- Castellan G., *Histoire des Balkans (XVIe-XXe siècle, éd. Fayard*, Παρίσι 1991 (και ελληνική μετάφραση, *Ιστορία των Βαλκανίων (16ος-19ος αιώνας)*, εκδόσεις Παπαδήμα).
- Gibb H. & Bowen H. *Islamic Society and the West. Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in thw Near East*, I-II, London - New York 1957 (ο πρώτος τόμος κυκλοφορεί και σε ελληνική μετάφραση με τίτλο *Η ισλαμική κοινωνία και η Δύση. Η διοικητική ιεραρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μτφρ.- σχόλια Ηλίας Κολοβός, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2005 (βασικό έργο).
- Jelavich Barbara, *History of the Balkans. Eighteenth and Nineteenth Centuries*, τόμ. 1, Cambridge University Press, Κάιμπριτζ 1983.
- Mc Gowan B., *Economic Life in the Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge University Press, 1981.
- Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire ottoman*, τόμ. 1-7, Παρίσι 1788-1824 (πραγματικός θησαυρός έγκυρων πληροφοριών για την οργάνωση, διοίκηση, θεσμούς κλπ. της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας).

Μάθημα 1ο

Ο ΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Α. Εισαγωγή στην περίοδο αυτή - Η κατάσταση στον ελλαδικό χώρο

Ο 18ος αιώνας και οι αρχές του 19ου, η "εποχή των αγιάνηδων" (των Τούρκων προκρίτων), όπως έχει χαρακτηριστεί, είναι περίοδος μεγάλων αλλαγών και πολλών εσωτερικών προβλημάτων για την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η **απώλεια εδαφών** στα βόρεια σύνορά της, στους πολέμους με την Αυστρία και τη Ρωσία, οι διπλωματικές ήττες που υπέστη (με κορυφαία αυτή στο Κιουτσούκ Καϊναρτζή το 1774), η **αποδυνάμωση της κεντρικής διοίκησης και η ενδυνάμωση των κεντρόφυγων-αποσχιστικών τάσεων** (με πιο χαρακτηριστική αυτή του Αλή πασά), η αγοραπωλησία των αξιωμάτων και η **διαφθορά των κρατικών υπηρεσιών**, η **παραμέληση του στρατού**, χάρη στον οποίο τους πρώτους αιώνες είχε επεκταθεί ραγδαία, η **απειθαρχία και οι ανταρσίες των γενιτσάρων**, η **κυριαρχία του ξένου εμπορίου**, η **επικράτηση της μεγάλης ιδιωτικής γαιοκτησίας (των τσιφλικιών)** σε βάρος των κρατικών *τιμαρίων*, οι αλλαγές στη φορολογία (στο χαράτσι, υπενοικίαση φόρων κλπ.), είναι ορισμένες μόνο από τις αλλαγές και τα προβλήματα που επισημάνθηκαν και από συνετούς Οθωμανούς (λ. χ., από τον Σουλεϋμάν Πενάχ εφέντη τον Μοραϊτή, 1785), οι οποίοι μίλησαν για την ανάγκη μεταρρυθμίσεων στην Αυτοκρατορία ώστε να σωθεί από την καταστροφή.

Η παραμέληση του στρατού συμβάδισε με την αποδιοργάνωση των επαρχιών. Οι περισσότεροι σουλτάνοι ενδιαφέρονταν μόνο για το πώς θα γέμιζαν το σουλτανικό θησαυροφυλάκιο, χωρίς να υπολογίζουν τις κοινωνικές συνέπειες της δυσλειτουργίας της επαρχιακής διοίκησης. Η παραμέληση του στρατού ήταν η κύρια αιτία των διαδοχικών ηττών που υπέστησαν οι Οθωμανοί, ενώ ο χαλαρός έλεγχος των επαρχιών εξέθρεψε τις αυθαιρεσίες και τις καταπιέσεις των περιφερειακών οργάνων σε βάρος ιδίως του χριστιανικού πληθυσμού (των *ραγιαδών*). Τρεις πόλεμοι εναντίον της Ρωσίας, (1774, 1792 και 1812), που έληξαν με **ήττες** για τις οθωμανικές δυνάμεις, αφαίρεσαν από την Τουρκία την Κριμαία. Η στρατιωτική και η διπλωματική αποδυνάμωση του Κράτους του σουλτάνου -που εκφράζεται σε διπλωματικό επίπεδο με το περίφημο **Ανατολικό Ζήτημα**- ήταν στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αι. παραπάνω από εμφανής. Από αυτή την αποδυνάμωση επωφελήθηκαν όχι μόνο οι μεγάλες Δυνάμεις της εποχής (ιδίως η Ρωσία), αλλά και κάποιοι πασάδες.

Μετά την **κατάκτηση της Κρήτης (το 1669)**, όλος ο ελλαδικός χώρος -εκτός από τα βενετοκρατούμενα Επτάνησα, την Τήνο (ως το 1715), την Πελοπόννησο (από το 1685 ως το 1715) και την Πρέβεζα (1684-1699 και 1718-1798)- κυριαρχείται από τους Οθωμανούς. Γι' αυτό η κατάκτηση της Κρήτης θεωρείται η ως **συμβατική χρονολογία του τέλους της πρώτης περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας στον ελλαδικό χώρο**. Το γεγονός αυτό δεν σήμανε μόνο το τέλος της ενετικής κυριαρχίας στην πιο σημαντική και πιο παλαιά κτήση της στην ανατολική Μεσόγειο, αλλά είχε και σοβαρές συνέπειες για το το νησί: υλικές καταστροφές, πληθυσμιακή αιμορραγία, βαριά φορολογία, αθρόους εξισλαμισμούς, αλλά και αύξηση της πειρατείας, που κάνει ανασφαλή τον πλου των εμπορικών πλοίων και ταλαιπωρεί τους νησιώτες. **Έξαρση της πειρατείας** στη θάλασσα, αλλά **και της ληστείας** στην ξηρά. Την περίοδο αυτή οι *κλέφτες* πληθαίνουν, κυρίως λόγω των αυθαιρεσιών της εξουσίας, γεγονός που οδήγησε πολλούς στην αμφισβήτηση της "νομιμοφροσύνης". Είναι οι "πρωτόγονοι της επανάστασης",

όπως έχουν αποκληθεί, που θα αποτελέσουν, κατά τον Μακρυγιάννη, τη "μαγιά της λευτεριάς" στον Αγώνα της ανεξαρτησίας.

Τη θέση της καταρρέουσας Βενετίας στην ευρωπαϊκή σκηνή παίρνουν τον 18ο αι. **δύο νέες δυνάμεις**: η **Αυστρία** και η **Ρωσία**. Στη δεύτερη, το "ξανθό γένος" των ομόδοξων χριστιανών, θα στρέψουν τις ελπίδες τους οι Έλληνες. Η Αυστρία, αφού αντιμετώπισε με επιτυχία τις οθωμανικές δυνάμεις στη δεύτερη πολιορκία της Βιέννης (1683), πρωτοστάτησε στον αντιτουρκικό συνασπισμό του 1684 και κέρδισε πολλά εδάφη σε βάρος της Οθ. Αυτοκρατορίας με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς (1699). Η **Ρωσία** αρχίζει να παίζει σημαντικό ρόλο στη διεθνή πολιτική σκηνή από την εποχή του Μεγάλου Πέτρου. Η στρατιωτική και διπλωματική παρουσία της δύναμης του βορρά στα ευρωπαϊκά πράγματα θα γίνει εντονότερη με τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή, που παγιώνει τη ναυτική παρουσία της στη Μεσόγειο και το ρόλο της ως προστάτιδας των Ορθόδοξων βαλκανικών λαών, γεγονός καθοριστικής σημασίας για την ελληνική, αλλά και για την ευρωπαϊκή ιστορία. Ο ρωσικός κολοσσός θα υψώνει το ανάστημά του κάθε φορά που θα ανακύπτουν βαλκανικά ζητήματα και θα ρίχνει, όλο και περισσότερο, τη σκιά του πάνω στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Την περίοδο αυτή **αφυπνίζονται οι δυνάμεις του Ελληνισμού**. Οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης σπρώχνουν τους κατοίκους των νησιών και των παραθαλάσσιων περιοχών στο θαλάσσιο εμπόριο. Τα οφέλη είναι οικονομικά, αλλά και πνευματικά. Η επικοινωνία των Ελλήνων εμπόρων με τη Δύση τους φέρνει σε επαφή με τις **ιδέες του γαλλικού Διαφωτισμού** που τις μεταλαμπαδεύουν -συχνά χωρίς οι ίδιοι να το καταλαβαίνουν και να το επιδιώκουν- στον ελλαδικό χώρο. Οι **έμποροι** που ζουν μόνιμα στο εξωτερικό (Βιέννη, Τεργέστη κ.α.) πλουτίζουν, μαθαίνουν ξένες γλώσσες, γνωρίζουν νέα ήθη και πολιτισμούς και την ιστορία των προγόνων τους και έτσι αποκτούν μία αυτοπεποίθηση, ατομική και εθνική. Η **οικονομική άνοδος**, που κορυφώνεται στη διάρκεια και λόγω των ναπολεόντειων πολέμων, είναι έκδηλη στον πλούτο πολλών αιγαιοπελαγίτικων νησιών και στα παραδοσιακά οικονομικά κέντρα της ηπειρωτικής Ελλάδας. **Οι συνέπειές της είναι ορατές και στην παιδεία**. Σε όλα τα οικονομικά κέντρα του Ελληνισμού ιδρύονται σχολεία με δωρεές πλουσίων εμπόρων ή αναπτύσσουν μεγαλύτερη δραστηριότητα άλλα που είχαν ιδρυθεί τον 17ο αι. (π. χ. στα Γιάννενα). Στο έργο αυτό θα παίξει μεγάλο ρόλο και ο φλογερός μοναχός Κοσμάς ο Αιτωλός με τα κηρύγματά του. Έτσι δημιουργείται προοδευτικά μία παιδευτική αφυπνιστική κίνηση χάρη και στα βιβλία που στέλνουν στην πατρίδα τους ομογενείς έμποροι. Οι **ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού** διαδραματίζουν την περίοδο αυτή έναν ευεργετικό ρόλο στην πνευματική αφύπνιση του Ελληνισμού.

Η **παιδεία**, χωρίς να απαγκιστρωθεί εντελώς από τα παραδοσιακά ιδεώδη, θα πάρει νέους, εν πολλοίς, προσανατολισμούς, όπως φαίνεται και από την κυκλοφορία βιβλίων με νεωτερικό πνεύμα. Οι ριζοσπαστικές-επαναστατικές **ιδέες του γαλλικού Διαφωτισμού** και της Γαλλικής Επανάστασης μετακενώνονται στον ελληνικό χώρο. Πρωτεργάτες αυτού του έργου είναι **ο Ρήγας και ο Κοραΐς**. Δεν είναι τυχαίο το ότι στη Γαλλία του Ναπολέοντα στρέφουν στα τέλη του 18ου αι. οι Έλληνες τις ελπίδες τους για απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό. Το **Οικουμενικό Πατριαρχείο Κων/πόλεως**, που είχε πρωτοστατήσει τους προηγούμενους αιώνες

στην παιδεία του *Γένους*, θα πάρει τώρα συντηρητικές θέσεις και θα πολεμήσει τις νέες ιδέες. Με αυτές τις προϋποθέσεις, και μέσα στο πλαίσιο των πολιτικών διεργασιών που συντελούνται στις αρχές του 19ου αι. στον ευρωπαϊκό χώρο, οι Έλληνες θα πορευθούν προς τον Αγώνα της εθνικής ανεξαρτησίας.

Β. Ο βενετοτουρκικός πόλεμος του 1684-1699 στον ελλαδικό χώρο

Οι επιχειρήσεις των βενετικών στρατευμάτων στον ελλαδικό χώρο εγγράφονται στη σύγκρουση των ευρωπαϊκών Δυνάμεων, του **συνασπισμού του Lintz (1684)**, με την Οθ. Αυτοκρατορία. Η εύθραυστη ισορροπία ανάμεσα στις αντίπαλες ευρωπαϊκές Δυνάμεις και ο γαλλοαυστριακός ανταγωνισμός καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό τη στάση των Ευρωπαίων έναντι των Οθωμανών. Μετά τη δεύτερη αποτυχημένη προσπάθειά τους να καταλάβουν τη Βιέννη (**1683**) -γεγονός ανάλογης σημασίας και αντίκτυπου με τη ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571)- οι Τούρκοι υποχρεώθηκαν να περάσουν από την επίθεση στην άμυνα. Η **ήττα στη Βιέννη** έδειξε ότι οι Τούρκοι δεν ήταν αήττητοι ούτε στην ξηρά και απάλλαξε την Ευρώπη από ένα ακόμη πλέγμα κατωτερότητας έναντι των Οθωμανών. Η ήττα αυτή σήμαινε και την οριστική απόσυρση των Οθωμανών από τα ουγγρικά εδάφη και την ενσωμάτωσή τους στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων, που αναδεικνύεται εφεξής σε πολιτικό παράγοντα πρώτου μεγέθους στα ευρωπαϊκά πράγματα. Έτσι αρχίζει η δεύτερη μεγάλη περίοδος στην ιστορία του *Ανατολικού Ζητήματος* που χαρακτηρίζεται από τον ανταγωνισμό των χριστιανικών δυνάμεων για διανομή των εδαφών που εγκατέλειπαν οι Οθωμανοί.

Οι νίκες του αυστροουγγρικού στρατού στη Βιέννη και στην Ουγγαρία ώθησαν τους Ευρωπαίους να περάσουν στην αντεπίθεση εναντίον των Οθωμανών. Η συσπείρωση ήταν μεγαλύτερη από κάθε προηγούμενη. Εκτός από τη σταθερά φιλότουρκε Γαλλία, την Αγγλία και την Ολλανδία, που αντιστρατεύονταν τις ενέργειες των Αψβούργων, στον αντιτουρκικό συνασπισμό συμμετείχαν όλες σχεδόν οι ευρωπαϊκές Δυνάμεις, είτε με στρατό είτε με οικονομική συνδρομή. Το βάρος του το σήκωσαν οι χώρες που είχαν τα μεγαλύτερα συμφέροντα από τον πόλεμο κατά των Τούρκων: Αυστρία, Γερμανία, Πολωνία και Βενετία, οι αρχικοί δισταγμοί της οποίας για τη συμμετοχή στον συνασπισμό βασίζονταν στο ότι μόλις είχε βγει ηττημένη από τον Πόλεμο της Κρήτης. Ήλπιζε όμως ότι θα μπορούσε μ' αυτόν τον πόλεμο να ανακτήσει μερικά εδάφη της στην Ανατολή, ζωτικής σημασίας για το εμπόριό της. Στον συνασπισμό προσχώρησε, το 1686, και ο τσάρος της Ρωσίας Ιβάν Γ'. Σύμφωνα με τα σχέδια, θα γινόταν επίθεση εναντίον των Τούρκων στις παραδουνάβιες περιοχές. Ταυτόχρονα, οι βενετικές δυνάμεις, για τη δημιουργία αντιπερισπασμού, θα εκστράτευαν στον ελλαδικό χώρο. Για να πετύχουν όμως αυτό, ήταν απαραίτητη η συνδρομή του ελληνικού πληθυσμού· γι' αυτό επιδιώχθηκε η προσέγγισή του. Από το 1684 ως το 1689 που διήρκεσαν οι συγκρούσεις Αυστριακών και Ενετών με τους Τούρκους, δημιουργήθηκε μεγάλη αναταραχή σε ευρεία έκταση της ΝΑ Ευρώπης, αναγκάζοντας τους Οθωμανούς να μάχονται ταυτόχρονα σε δύο μέτωπα γεγονός που ερμηνεύει και τις νίκες των Βενετών στα ελληνικά εδάφη.

Ο **έκτος τουρκοβενετικός πόλεμος (1684-1699) στον ελλαδικό χώρο** άρχισε με συμμαχικές επιτυχίες. Η Αγία Μαύρα (Λευκάδα), νησί στρατηγικής σημασίας, που συνέδεε το

«βενετικό» Ιόνιο με την «οθωμανική» Στερεά Ελλάδα, καταλήφθηκε, μαζί με την Πρέβεζα, στην πρώτη εκστρατεία (1684). Στη δεύτερη (1685) καταλήφθηκαν η Κορώνη, η Καλαμάτα και οχυρά της Μάνης. Στην τρίτη (1686) καταλήφθηκαν το Ναβαρίνο, η Μεθώνη, το Άργος και το Ναύπλιο και στην τέταρτη (1687) η Πάτρα, η Ναύπακτος και η Κόρινθος. [βλ. χάρτη των επιχειρήσεων στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, (ΙΕΕ), τ. ΙΑ', σ. 21]. Το φθινόπωρο του 1687 οι Βενετοί πολιορκήσαν την Αθήνα με τα γνωστά καταστροφικά επακόλουθα για τον Παρθενώνα. Το 1688 πολιορκήθηκε η Χαλκίδα, χωρίς να καταληφθεί. Με την παράδοση της Μονεμβασίας, το 1690, ολοκληρώθηκε η κατάκτηση της Πελοποννήσου. Εκτός από την Πελοπόννησο, υπό τον έλεγχο της Βενετίας βρισκόταν και η κεντρική Στερεά Ελλάδα, οι κάτοικοι της οποίας είχαν επαναστατήσει και είχαν εκδιώξει τους Τούρκους. Το καλοκαίρι του 1692, ο ενετικός στόλος προσπάθησε, χωρίς επιτυχία, να ανακαταλάβει την Κρήτη. Πολλές κρητικές οικογένειες που συνεργάστηκαν με τους Ενετούς έφυγαν και εγκαταστάθηκαν στη Βενετία ή στην Πελοπόννησο. Οι Έλληνες, ενθουσιασμένοι από τις βενετικές νίκες, συμμετείχαν στον πόλεμο και σε ορισμένες περιπτώσεις πλήρωσαν ακριβώς τη συμπαράταξη τους με τους Ενετούς. Αλλού αναγκάστηκαν να φύγουν για να γλιτώσουν από την εκδικητική οργή των Τούρκων.

Την ίδια περίοδο τα οθωμανικά στρατεύματα υπέστησαν σοβαρές ήττες από τα αυστρουγγρικά και υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν εδάφη που κατείχαν στην Ουγγαρία και στη βόρεια Βαλκανική. Η ανακατάληψη της Βούδας (1686) και η πρόσκαιρη του Βελιγραδίου (1688) έφεραν σε δυσχερή θέση τους Τούρκους που επιδίωξαν ανακωχή. Οι ενδοευρωπαϊκές διαμάχες ευνοούσαν κάτι τέτοιο. (Οι Αψβούργοι είχαν εμπλακεί σε πόλεμο για τη διαδοχή του ισπανικού θρόνου). Με τη μεσολάβηση της Αγγλίας και της Ολλανδίας άρχισαν το **1699** διαπραγματεύσεις των εμπόλεμων Δυνάμεων στο **Carlowitz** (Κάρλοβιτς) της Σερβίας, που έληξαν με **συνθήκη ειρήνης**, με την οποία παραχωρούνταν στους Αυστριακούς η Ουγγαρία, η Τρανσυλβανία, η Σλοβενία και η Κροατία. Η Βενετία κατοχύρωσε την κατοχή της Πελοποννήσου, της Λευκάδας, της Τήνου και μέρους της Δαλματίας, υποχρεώθηκε όμως να εγκαταλείψει την Πρέβεζα, τη Ναύπακτο και τη Γραμβούσα. **Η συνθήκη του Κάρλοβιτς ανέδειξε τον ηγετικό ρόλο των Αψβούργων στα ευρωπαϊκά πράγματα.** Για τη Βενετία σήμαινε τη βραχύχρονη επιστροφή της σε ελληνικά εδάφη και την ανασύσταση του αποικιακού της κράτους, κυρίως με την απόκτηση της Πελοποννήσου, της μεγαλύτερης κτήσης που είχε ποτέ στην Ανατολή.

Η συνθήκη αυτή ήταν σημαντική και για τον Ελληνισμό. Η ανάδυση της αυστριακής Δύναμης και η αναβίωση των βενετικών κτήσεων έδωσαν τη δυνατότητα σε πολλούς Έλληνες να μεταναστεύσουν στις κτήσεις των Αψβούργων, κάτι που είχε σοβαρές πολιτικές, θρησκευτικές, οικονομικές και πολιτιστικές συνέπειες. Αντίθετα, η τριαντάχρονη κυριαρχία των Ενετών στην Πελοπόννησο, παρά τα κάποια θετικά σημεία στον διοικητικό τομέα, είχε αρνητικές συνέπειες για τον ντόπιο πληθυσμό.

Γ. Ο Μέγας Πέτρος και οι Έλληνες

Την περίοδο αυτή στο θρόνο της Ρωσίας ανέρχεται ο τσάρος Πέτρος Α' (1689-1725). Η απομονωμένη έως τότε Ρωσία θα γίνει, χάρη σ' ένα μεγαλόπνοο πρόγραμμα διοικητικών,

οικονομικών και στρατιωτικών μεταρρυθμίσεων, μεγάλη ευρωπαϊκή δύναμη υπολογίσιμη από τις Αυλές τις Ευρώπης και από την Υψηλή Πύλη. Οι φιλοδοξίες της Ρωσίας και τα επεκτατικά της σχέδια προς το νότο, τα οποία οδήγησαν σε αναπόφευκτη σύγκρουση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αποτέλεσαν το περίγραμμα των ελληνικών υπολογισμών και ελπίδων για απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό, ενταγμένων στο θεολογικό προνοιακό σχήμα για την ανάσταση του *Γένους των Ρωμιών*. Η αιχμαλωσία του Γένους γινόταν κατανοητή ως εκδίπλωση του σχεδίου της Θείας Πρόνοιας στην ανθρώπινη ιστορία: αμαρτία τιμωρία παίδευση απολύτρωση. Οι αντιλήψεις αυτές διαδίδονται ευρύτατα στον ελλαδικό χώρο με ένα προφητικό κείμενο γνωστό ως *Αγαθάγγελος* (έργο του Θεόκλητου Πολυειδή από τη Μακεδονία, που γνώρισε πολλές εκδόσεις τον 18^ο αι.).

Με την άνοδο του Πέτρου στον ρωσικό θρόνο απλώνεται στους Ορθόδοξους λαούς των Βαλκανίων –με την κατάλληλη, βέβαια, ρωσική προπαγάνδα- η φήμη του ως ισχυρού και πεφωτισμένου ηγεμόνα και δημιουργούνται γύρω από το πρόσωπό του θρύλοι που συγκινούσαν τα λαϊκά στρώματα. Κυκλοφορούσε δε ευρύτατα η προφητεία πως το "ξανθό γένος", με το οποίο υποδηλώνονταν τώρα οι Ρώσοι- θα καταλάμβανε την Κων/πολη και θα κατέστρεφε την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Τον Μ. Πέτρο είχε προσπαθήσει να τον προσεταιριστεί το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κων/πόλεως για ν' ανακτήσει ορισμένα δικαιώματα στους Αγίους Τόπους όπου οι Καθολικοί, με ενέργειες της Γαλλίας, είχαν εξασφαλίσει προνομιακή θέση. Όμως οι προσπάθειες των Ρώσων δεν έφεραν αποτέλεσμα. (Το άλυτο *ζήτημα των Αγίων Τόπων* επρόκειτο να γίνει στα μέσα του 19ου αι. μία από τις αφορμές του Κριμαϊκού πολέμου). Στις διαπραγματεύσεις του Κάρλοβιτς οι Ρώσοι διπλωμάτες προσπάθησαν να εξασφαλίσουν, χωρίς επιτυχία, θρησκευτικές ελευθερίες για τους Ορθόδοξους των Βαλκανίων, αντίστοιχες με αυτές που πέτυχαν οι Αυστριακοί για τους Καθολικούς. Αυτό θα επιτευχθεί αργότερα με τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή.

Το 1700 εγκαταστάθηκε ρωσική διπλωματική αντιπροσωπεία στην Κων/πολη. Το γεγονός αυτό υπήρξε η απαρχή και το αποτέλεσμα του ρωσικού ενδιαφέροντος για τον ζωτικό χώρο του σουλτανικού κράτους. Μέσω των διπλωματικών τους αντιπροσώπων -ιδίως, μετά το 1774, μέσω των προξένων που θα εγκατασταθούν σε λιμάνια του ελλαδικού χώρου- οι Ρώσοι θα ρθουν σε επαφή με τους Έλληνες· ιδίως με τους νησιώτες. Όμως οι ελπίδες που είχαν στηρίζει οι Έλληνες και άλλοι Βαλκάνιοι στον Πέτρο δεν βρήκαν ανταπόκριση διότι ήταν απασχολημένος με τον πόλεμο εναντίον της Σουηδίας. Εντούτοις, οι Ρώσοι πράκτορες περιέρχονται τις ελληνικές περιοχές μοιράζοντας σε εκκλησίες και σε μοναστήρια δώρα του τσάρου και την εικόνα του, με την επιγραφή «*Petrus primus Russograecorum Monarchus*», («*Πέτρος πρώτος Ρωσο-Γραικών Αυτοκράτωρ*»). Οι ελπίδες για μια ρωσική επέμβαση αναπτερώθηκαν μετά τη νίκη των ρωσικών στρατευμάτων εναντίον των σουηδικών στη μάχη της Πολτάβας (1709). Στον ελλαδικό χώρο διαδίδονται χρησμοί και προφητείες και το όνομα του Πέτρου μνημονεύεται σε εκκλησίες, υπό τον φόβο των Τούρκων. Οι πόθοι για ελευθερία εκφράζονται στο πολύ διαδεδομένο τότε τραγούδι:

*Ακόμη τούτ' την άνοιξη, /ραγιάδες, ραγιάδες, /
τούτο το καλοκαίρι, /καϋμένη Ρούμελη./*

*Όσο να ῥθῃ ὁ Μόσκοβος, /ραγιάδες, ραγιάδες,/
 να φέρει το σεφέρι [= την ελευθερία] /Μωριά και Ρούμελη.*

Η επικράτηση φιλοπόλεμης αντιρωσικής πολιτικής στην Πύλη, ύστερα από παρεμβάσεις του Γάλλου πρεσβευτή στην Κων/πολη, έκαναν τον Πέτρο να στραφεί για βοήθεια προς τους υπόδουλους Ορθόδοξους, χωρίς όμως να έχει κατά νου κάποιο σχέδιο για απελευθέρωσή τους. Η ταπεινωτική ήττα που υπέστησαν τα ρωσικά στρατεύματα από τα τουρκικά κοντά στον ποταμό Προύθο (το 1711) θα αναγκάσει τους Ρώσους να αποσυρθούν από το Αζόφ. Το μεγαλύτερο όμως πλήγμα για τη Ρωσία -με οικονομικές κυρίως διαστάσεις- ήταν ο αποκλεισμός της από τον Εύξεινο Πόντο. Η ήττα αυτή των Ρώσων απογοήτευσε τους Έλληνες. Όμως οι χρησιμοί ήταν τόσο βαθιά ριζωμένοι μέσα τους ώστε δε χάθηκαν και το όνειρο της απελευθέρωσης από τους Ρώσους θα ξαναφουντώσει αργότερα.

Δ. Οι Τούρκοι ανακτούν την Πελοπόννησο το 1715 στη διάρκεια του έβδομου βενετοτουρκικού πολέμου (1714-1718)

Η Υψηλή Πύλη, αν και είχε αποχωρήσει επίσημα από την Πελοπόννησο το 1699, ουδέποτε αποποιήθηκε τα δικαιώματά της πάνω σ' αυτήν. Τον Δεκέμβριο του 1714 κήρυξε τον πόλεμο στη Βενετία. Ο έβδομος τουρκοβενετικός πόλεμος (1714-1718) έληξε με θρίαμβό της. Η ταχεία επέλαση της τουρκικής στρατιάς (70 χιλιάδες άνδρες με επικεφαλής τον Κουγιουμτζή Αλή πασά) στην Πελοπόννησο, το καλοκαίρι του 1715, είχε ως αποτέλεσμα τη γρήγορη κατάκτησή της. Το γεγονός αυτό σηματοδοτεί την **αρχή μιας νέας περιόδου στην ιστορία της Πελοποννήσου, γνωστής ως δεύτερης Τουρκοκρατίας**. Οι επιχειρήσεις για την ανακατάληψή της κράτησαν 70 ημέρες (29 Ιουνίου-7 Σεπτεμβρίου **1715**). Η κατάληψη του Ακροκορίνθου, κάστρου στρατηγικής σημασίας, και οι βιαιότητες που διέπραξαν οι Τούρκοι σε βάρος των υπερασπιστών και των κατοίκων της περιοχής είχαν ισχυρό ψυχολογικό αντίκτυπο, παραλύοντας κάθε διάθεση για αντίσταση. Ο βεζίρης αναγκάστηκε να επιβάλει τιμωρίες των ενόχων και να διακηρύξει ότι θα σεβαστεί τη ζωή, την περιουσία και ορισμένα προνόμια όσων θα δέχονταν να συνεργαστούν μαζί του για εκδίωξη των Ενετών. Το τελικό κτύπημα, που έκρινε την τύχη όλης της Πελοποννήσου, δόθηκε με την άλωση του Ναυπλίου, πρωτεύουσας του *Βασιλείου του Μοριά (Regno di Morea)*, της πιο καλά οχυρωμένης πόλης (με το ισχυρό φρούριο του Παλαμηδιού) στις 9 Ιουλίου. Η καλή οχύρωσή της, η μεγάλη, σε σχέση με τα άλλα πελοποννησιακά φρούρια, στρατιωτική δύναμη που την υπερασπιζόταν και οι φιλοβενετικές διαθέσεις των περισσότερων κατοίκων της, δυσκόλευαν την κατάληψή της. Οι έφοδοι των γενιτσάρων έκαμψαν την αντίσταση των υπερασπιστών του. Μετά την κατάληψή του Ναυπλίου, όπου είχαν συγκεντρωθεί πολλοί Πελοποννήσιοι, εξοντώθηκαν ή αιχμαλωτίστηκαν, σε λίγες ώρες, χιλιάδες Έλληνες και Ενετοί. Ο ακριβής αριθμός τους είναι άγνωστος. Μετά από αυτό το γεγονός κάθε διάθεση για άμυνα παρέλυσε.

Ποια στάση τήρησε ο πελοποννησιακός πληθυσμός σ' αυτόν τον πόλεμο; Το ζήτημα αυτό απασχόλησε παλαιότερους και σύγχρονους ιστορικούς. Σίγουρα η στάση του ντόπιου πληθυσμού έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στην εξέλιξη του πολέμου. Οι Ενετοί αξιωματούχοι στις εκθέσεις τους κατηγορούν τους Έλληνες για παθητική στάση έναντι των Τούρκων, ακόμη και

για σύμπραξη με τον τουρκικό στρατό, κάτι για το οποίο δεν υπάρχει καμία βέβαιη μαρτυρία. Είναι όμως γεγονός ότι ορισμένοι τοπικοί παράγοντες δήλωσαν υποταγή στον επικεφαλής του οθωμανικού στρατού. Σύγχρονοι με τα γεγονότα Ενετοί ιστορικοί και αξιωματούχοι μιλούν για προπαγάνδα Ορθόδοξων κληρικών και μοναχών υπέρ των Τούρκων: π. χ. ότι οι μοναχοί του Μεγάλου Σπηλαίου παρότρυναν τους κατοίκους της Αιγιαλείας να υποταχθούν στους Τούρκους για ν' αποφύγουν την οργή τους. Βέβαια, η τοπική Εκκλησία είχε σοβαρούς λόγους να είναι αντίθετη με την παρουσία Ενετών στην Πελοπόννησο γιατί προσπάθησαν να την απομονώσουν από το Πατριαρχείο Κων/πόλεως. Οι Ενετοί όμως εφάρμοσαν αυτή την πολιτική όχι για να προσηλυτίσουν τους Ορθόδοξους στον Καθολικισμό, όπως νομίζουν ορισμένοι Έλληνες ιστορικοί, αλλά για πολιτικούς (για να μην ελέγχονται οι επίσκοποι από εξωπελοποννησιακά κέντρα) και οικονομικούς λόγους (για να μην δίδονται στο Πατριαρχείο οι διάφοροι εκκλησιαστικοί «φόροι»).

Πρέπει να επισημάνουμε τη διαφορετική στάση που πήραν τα διάφορα στρώματα του πελοποννησιακού πληθυσμού. Οι αγρότες, όντας δυσαρεστημένοι από τις πολλές αγγαρείες που επέβαλλε η βενετική διοίκηση [βλ. Μάλλιαρης, Νικολάου] δεν πολέμησαν στο πλευρό των Ενετών, αν εξαιρέσουμε τη μικρή αντίσταση που πρόβαλαν κάποιες περιοχές. Αντίθετα, οι αστοί (ιδίως οι έμποροι) έχοντας αναπτύξει στενούς οικονομικούς δεσμούς με τη Βενετία συμπαρατάχθηκαν μ' αυτήν. Γι' αυτούς η παρουσία των Ενετών ήταν ζωτικής σημασίας, καθώς είχαν εμπορικούς οίκους στη Βενετία και σ' βενετοκρατούμενες πόλεις. Αλλά και τα μέλη των αστικών κοινοτήτων της Πελοποννήσου έβλεπαν στη διατήρηση της βενετικής εξουσίας τα εγγύα για την εξασφάλιση των κεκτημένων τους. Είδαν με τρόμο τον επερχόμενο τουρκικό στρατό και έσπευσαν να βοηθήσουν, οικονομικά κυρίως, τη βενετική διοίκηση στην οργάνωση της άμυνας. Με τους Ενετούς συμπαρατάχθηκαν και όλοι σχεδόν οι μεγαλοϊδιοκτές. Οι περισσότεροι ήταν ξένοι στους οποίους η ενετική διοίκηση είχε παραχωρήσει μεγάλες εκτάσεις γαιών για να τους προσελκύσει στην δημογραφικά ερημωμένη Πελοπόννησο. Πολλοί θα πληρώσουν γι' αυτή τη συμπαρατάξη. Αντίθετα, ορισμένοι πρόκριτοι όπως, για παράδειγμα, κάποιοι από τους Νοταράδες ισχυροί Κορίνθιοι πρόκριτοι, θα τηρήσουν φιλοτουρκική στάση και θ' ανταμειφθούν. [*Μαρτυρία από τα Απομνημονεύματα του Κανέλου Δεληγιάννη].

Στην πραγματικότητα ο πελοποννησιακός λαός βρέθηκε σ' ένα πολύ μεγάλο δίλημμα. Από τη μια εκαλείτο να πολεμήσει στο πλευρό μιας στρατιωτικά ανίσχυρης χριστιανικής, αλλά ετερόδοξης δύναμης, από την οποία είχε υποστεί επί 30 χρόνια οικονομική εκμετάλλευση, και από την άλλη να υποταχθεί ή να αντισταθεί σε μία αλλόθρησκη πανίσχυρη δύναμη, που υποσχόταν παροχή προνομίων, αλλά από την οποία είχε στο πρόσφατο παρελθόν οδυνηρές αναμνήσεις. Τα κατώτερα στρώματα δεν είχαν λόγους να υπερασπισθούν τα ενετικά συμφέροντα. Αντίθετα η δυσαρέσκεια κατά των Ενετών ήταν έντονη. Πάντως η θέση που έχει διατυπωθεί από ορισμένους ξένους ιστορικούς πως η οθωμανική διοίκηση του Μοριά ήταν πολύ καλύτερη από τη βενετική δεν βρίσκει ερείσματα στις πηγές.

Πολύ σοβαρές ήταν και οι **δημογραφικές συνέπειες**: Χιλιάδες εξοντώθηκαν ή αιχμαλωτίστηκαν, πολλοί εγκατέλειψαν το Μοριά και κατέφυγαν στα Επτάνησα, στη Βενετία κ. ά. Οι περισσότεροι αιχμάλωτοι, τους οποίους οι πηγές ανεβάζουν σε 25.000 περ., οδηγήθηκαν

στα σκλαβοπάζαρα της Κων/πολης κ. α. Οδυνηρές ήταν και οι **θρησκευτικές συνέπειες**: "βίαιοι" εξισλαμισμοί στην περιοχή της Γαστούνης, εξόντωση εκχριστιανισθέντων μουσουλμάνων στον Μυστρά, υποχρεωτική παράδοση αιχμαλώτων, που τους εξαγόραζαν χριστιανοί, σε Τούρκους (σύμφωνα με αναφορές των Γάλλων προξένων), πράγμα που σημαίνει ότι οι περισσότεροι εξισλαμίστηκαν.

Το 1715 καταλήφθηκε και η Τήνος. **Έτσι ολόκληρος ο ελλαδικός χώρος θα περιέλθει υπό οθωμανική κυριαρχία, με εξαίρεση τα Επτάνησα και την Πρέβεζα, η οποία με βάση τη συνθήκη του Πασάροβιτς (1718), παραχωρήθηκε πάλι στους Ενετούς.** Υπό την οθωμανική κυριαρχία θα περιέλθουν, επίσης, τα φρούρια της Σπιναλόγκας και της Σούδας στην Κρήτη. Το 1716 ο τουρκικός στόλος προσπάθησε ανεπιτυχώς να καταλάβει την Κέρκυρα, ύψιστης σημασίας νησί για τη Βενετία.

Η σύγκρουση του 1714-1718 είναι η τελευταία πράξη των μακροχρόνιων πολέμων μεταξύ της Βενετίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. από το 1463 για τον έλεγχο της ανατολικής Μεσογείου. Με τη συνθήκη του Πασάροβιτς κλείνει οριστικά ο κύκλος των βενετοτουρκικών πολέμων, θύματα των οποίων υπήρξαν ιδίως Έλληνες. Έκτοτε οι σχέσεις Βενετίας - Υψηλής Πύλης θα είναι ειρηνικές έως ότου το βενετικό κράτος καταλυθεί από τα στρατεύματα του Ναπολέοντα, το 1797.

Μελέτες και πηγές για τον έκτο και έβδομο βενετοτουρκικό πόλεμο στον ελλαδικό χώρο

-Αρχοντίδης Α. Π., *Μεταξύ Βενετών και Τούρκων*, Θεσσαλονίκη 1987.

-Brue B., *Journal de la campagne que le Grand Vesir Ali Pacha a faite en 1715 pour la conquête de la Morée*, Παρίσι 1870.

-Iorga N. (έκδ.), *Chronique de l'expédition des Turcs en Morée (1715), attribuée à Constantin Dioikétés*, Βουκουρέστι 1913.

-Λιάτα Ευτυχία, «Μαρτυρίες για την πτώση τ' Αναπλιού στους Τούρκους (9 Ιουλίου 1715), (9 1715)», Μνήμων 5 (1975), σ. 101-156.

-Λιάτα Ε.-Τσιγκάκης Κ., *Με την Αρμάδα του Μοριά 1684-1687. Ανέκδοτο ημερολόγιο με σχέδια*. Εισαγωγή - επιμέλεια Ευτυχία Λιάτα. Μετεγραφή Κ. Τσιγκάκης, ΚΝΕ/ΕΙΕ, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1998.

-Locatelli A., *Racconto storico della Veneta Guerra in Levante...contro l'Impero Ottomano dall'anno 1684 fino all'anno 1690*, due parti un uno volume, Κολωνία M.DC.XCI [1691].

-Μάλλιαρης Α., «Η τουρκική εισβολή στην Πελοπόννησο (1715) και η στάση του ελληνικού πληθυσμού έναντι Βενετών και Τούρκων», Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Τρίπολη 24-30 Σεπτ. 2000), τ. Γ', Αθήνα 2001-2002, σ. 420-436.

-Νικολάου Γ., *Μελέτες ιστορίας του πελοποννησιακού χώρου από τα μέσα του 17ου αιώνα ως τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2009.

-Σακελλαρίου Μ., «Η ανάκτηση της Πελοποννήσου υπό των Τούρκων εν έτει 1715», *Ελληνικά* 9 (1936), 221-240.

-Σακελλαρίου Μ., "Μάνθου Ιωάννου, Περί του περιφανούς και τρισαθλίου Μορέως το θρήνος και αιχμαλωσία υπό των Αγαρηνών", στου ιδίου Θέματα Νέας Ελληνικής Ιστορίας, τ. Α', Αθήνα 2011.

-Setton K., *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century*, Φιλαδέλφεια 1991.

-Χασιώτης Ι., «Η κάμψη της Οθωμανικής δυνάμεως», *ΙΕΕ* τ. ΙΑ' (1975), σ. 8-51.

-Χατζόπουλος Δ., *Ο τελευταίος βενετο-οθωμανικός πόλεμος, 1714-1718*, Αθήνα 2002.

Μελέτες για τον Μεγ. Πέτρο, την εποχή του και τη διεθνή κατάσταση

-Hughes L., *Russia in the Age of Peter the Great*, New Haven 2000, ελλ. μτφρ., *Η Ρωσία την εποχή του Μεγάλου Πέτρου*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 2007.

-Χασιώτης Ι., *Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις και η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το πρόβλημα της κυριαρχίας στην Ανατολική Μεσόγειο από τα μέσα του 15ου ως τις αρχές του 19ου αι.*, Θεσσαλονίκη 1976.

Μάθημα 2^ο

Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ - ΘΕΣΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ

A. Τα αίτια και τα συμπτώματα της κρίσης

Το οθωμανικό κράτος διαγράφοντας μία γρήγορη πορεία διαρκούς επέκτασης και ισχυροποίησης από την ίδρυσή του από τον σουλτάνο Οσμάν Α' (το 1299/1300) έφθασε στο απόγειο της δύναμής του τον 16ο αιώνα. Ο αιώνας αυτός, ιδιαίτερα η περίοδος της βασιλείας του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς ή Νομοθέτη (Kâhû-nî) (1520-1566), θεωρείται από όλους τους ιστορικούς ως η περίοδος της μεγαλύτερης ακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Πολύ καλά οργανωμένη κεντρική και περιφερειακή διοίκηση, πανίσχυρος στρατός, ο οποίος κατέκτησε σε μικρό σχετικά διάστημα πολλά εδάφη σε τρεις ηπείρους φθάνοντας ως την Ουγγαρία και την Αλγερία, ανθηρή οικονομία, ειρήνη (*paç ottomanica*) και ασφάλεια, καλλιέργεια των γραμμάτων και των τεχνών είναι τα κυριότερα στοιχεία που συνθέτουν αυτή την ακμή. Προς τα τέλη όμως του 16ου αι. ο θεσμός των δούλων των γενίτσαρων και το τιμαριωτικό σύστημα, τα δύο βασικά στηρίγματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας άρχισαν να φθίνουν. Οι Οθωμανοί παρατηρητές της εποχής αυτής είδαν στην κατάρρευση αυτή την κύρια αιτία της παρακμής της.

Πότε άρχισε η παρακμή; Πρόκειται για ένα ζήτημα στο οποίο οι γνώμες των ιστορικών δίστανται. Άλλοι την τοποθετούν στα τέλη του 16ου αι. και άλλοι έναν αιώνα αργότερα με την ταπεινωτική για τους Οθωμανούς συνθήκη του Κάρλοβιτς. Σίγουρα, ο θάνατος του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς σηματοδοτεί και το τέλος μιας εποχής· αλλά η Οθ. Αυτοκρατορία ήταν ακόμη πολύ ισχυρή. Ας μην ξεχνάμε ότι παρά την ήττα τους στη ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571) -που είχε περισσότερο ψυχολογικό αντίκτυπο- οι Οθωμανοί σημείωσαν μετά άλλες μεγάλες στρατιωτικές επιτυχίες: κατάκτηση της Κρήτης (1669), επανακατάκτηση της Πελοποννήσου (1715) κ. ά. Αυτές βέβαια οι επιτυχίες δεν πρέπει να μας ξεγελούν. Από τα τέλη περίπου του 16ου - αρχές του 17ου αι. αρχίζουν να φαίνονται τα πρώτα σημάδια της παρακμής, που θα επιταχυνθεί τους επόμενους αιώνες. Η άλλοτε πανίσχυρη Αυτοκρατορία, που ενέπνεε φόβο και θαυμασμό στις χριστιανικές Δυνάμεις της Δύσης με την ισχύ της -την εποχή που η Ευρώπη σπαρασσόταν από θρησκευτικούς πολέμους- θα γίνει τώρα αντικείμενο των πολιτικών τους σχεδιασμών. Νομίζω ότι η παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας -όπως άλλωστε και η παρακμή κάθε αυτοκρατορίας- ήταν προϊόν μακρόχρονης διαδικασίας, που διακοπτόταν από μικρές περιόδους αναλαμπής. Οι αλλαγές που συνέβησαν την περίοδο αυτή είναι τόσο έντονες και τόσο πολλές ώστε ορισμένοι ιστορικοί να αναρωτιούνται αν έχουμε συνέχεια ή ριζική μεταμόρφωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας [Mantran, σ. 276-277].

Όπως είπαμε και στο πρώτο μάθημα, τα **αίτια** και τα σημάδια, αυτής της **παρακμής** είναι πολλά και αλληλένδετα: **α.** αποδυνάμωση της κεντρικής διοίκησης και, αντίθετα, ενδυνάμωση των αποσχιστικών τάσεων ορισμένων πασάδων (με πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις αυτές του Αλή πασά και του Πασβάνογλου)· **β.** αγοραπωλησία αξιωμάτων, άνοδος σε υψηλά αξιώματα ανίκανων, συχνά, ατόμων· **γ.** παραμέληση του στρατού και επαναστάσεις των γενιτσάρων, που αποτελούσαν παλαιότερα το κύριο στήριγμα των σουλτάνων· **δ.** κυριαρχία

του ξένου εμπορίου και κεφαλαίου· **ε.** επικράτηση της μεγάλης ιδιωτικής γαιοκτησίας (των *τσιφλικιών*) στη θέση των *τιμαρίων*· **στ.** αλλαγές στη φορολογία (ενοικίαση ή υπενοικίαση των φόρων κλπ.) και αυθαιρεσίες κατά την είσπραξή τους· **ζ.** πολιτιστική καθυστέρηση κ. ά. Αυτά τα προβλήματα **είχαν επισημανθεί** από συνετούς Οθωμανούς (π.χ. από τον Kâtib Celebi, έναν από τους μεγαλύτερους Οθωμανούς διανοητές του καιρού του, που τόνιζε την ανάγκη καλλιέργειας των φυσικών επιστημών) ή καταγγέλλθηκαν, το 1785, από τον Σουλεϊμάν Πενάχ εφέντη τον Μοραϊτή. Όλοι αυτοί μιλούσαν για την ανάγκη μεταρρυθμίσεων στην Αυτοκρατορία προκειμένου να σωθεί από την επερχόμενη καταστροφή [Διαβάστηκε σχετικό απόσπασμα του Πενάχ].

Η **κακή κατάσταση του στρατού** και των οχυρώσεων, που επισημαίνεται και από ξένους στρατιωτικούς, δεν βελτιώθηκε παρά τις προσπάθειες, κυρίως, του σουλτάνου Σελήμ Γ' (1789-1807) να δημιουργήσει τακτικό στρατό απέτυχαν. Με τον Σελήμ επιχειρήθηκαν και γενικότερες μεταρρυθμίσεις στο κράτος, γνωστές με το όνομα *Νέα Τάξη* (*Nizâm Djedîd*). Οι Οθωμανοί δεν μπόρεσαν να παρακολουθήσουν τις τεχνολογικές στρατιωτικές εξελίξεις της Δύσης. Κατά την περίοδο της παρακμής ήταν έκδηλη η αδυναμία του κράτους να συντηρήσει αξιόμαχες και πειθαρχημένες στρατιωτικές δυνάμεις. Από τον 16ο κιόλας αι. τα σώματα των ιππέων σπαχίδων και των γενίτσαρων εμφανίζουν σημάδια αποδιοργάνωσης. Οι γενίτσαροι, από το 1622 που σκότωσαν τον σουλτάνο Οσμάν Β', αρχίζουν να στασιάζουν, να τρομοκρατούν τους σουλτάνους και να διαδραματίζουν όλο και πιο μεγάλο ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις. Η αδυναμία του κράτους να καλύψει τις ανάγκες του στρατού ενθάρρυνε τη δημιουργία "ιδιωτικών" στρατών από ορισμένους πασάδες (π. χ. από τον Αλή πασά). Για να εκσυγχρονιστεί ο τουρκικός στρατός χρειάστηκε να μεσολαβήσει η ελληνική Επανάσταση και η κατάργηση του σώματος των γενιτσαρών το 1826.

Με το τέλος των κατακτήσεων οι Οθωμανοί δεν μπόρεσαν να δημιουργήσουν νέα δυναμικά ιδεώδη που θα υποκαθιστούσαν το παλαιό ιδεώδες του "ιερού πολέμου". Ένοιωθαν, βέβαια, υπερήφανοι για το μεγαλείο της ισλαμο-οθωμανικής παράδοσης, αλλά αυτή είχε χάσει τη δυναμική της. Όσο μεγαλύτερη γινόταν η αδυναμία του κράτους να αντιμετωπίσει τους εχθρούς του και η ευρωπαϊκή υπεροχή εμφανέστερη, τόσο πιο επιτακτική φαινόταν η ανάγκη στροφής προς τα επιτεύγματα της Δύσης, τα οποία όμως πολεμούσαν οι συντηρητικοί μουσουλμάνοι ιερωμένοι (*ουλεμάδες*). Η **πολιτιστική καθυστέρηση** των Οθωμανών, παρά τα όποια επιτεύγματα, ήταν εμφανής. Η μεγάλη μάζα του λαού ήταν αμόρφωτη. Ενδεικτικό είναι το ότι το πρώτο τυπωμένο βιβλίο εισήχθη στην Αυτοκρατορία το 1729 και το ότι απαγορευόταν η εκμάθηση ξένων γλωσσών.

Πολύ σημαντική αιτία της παρακμής ήταν και η **κρίση των δημοσίων οικονομικών**. Το τέλος των κατακτήσεων και η απώλεια εδαφών είχαν ως συνέπεια την μείωση των κρατικών εσόδων από φόρους κλπ. Παράλληλα η, κατά βάση, γεωργική - κτηνοτροφική οικονομία της αδυνατούσε να περάσει στο στάδιο της εμπορευματικής οικονομίας. Το κράτος δεν βοηθούσε την πραγματική ανάπτυξη της γεωργίας, ενώ τα εργαστήρια δεν μπόρεσαν να εξελιχθούν σε βιομηχανίες, όπως στη Δύση. Σοβαρές επιπτώσεις είχε και η ανακάλυψη νέου, θαλάσσιου, δρόμου προς τις Ινδίες, μέσω του ακρωτηρίου της Καλής Ελπίδας (1498). Έτσι τα καραβάνια έπαψαν από τις αρχές του 16ου αι. να είναι είναι το μόνο μέσο μεταφοράς των μπαχαρικών στα

οθωμανικά λιμάνια της Εγγύς Ανατολής. Πολύ καταστροφική για την οικονομία του οθωμανικού κράτους ήταν η εισροή από την Αμερική χρυσού και αργύρου ευρωπαϊκές αποικιοκρατικές Δυνάμεις (Ισπανία, Πορτογαλία, Γαλλία, Αγγλία κ. ά.), η οποία προκάλεσε μεγάλη **υποτίμηση του τουρκικού νομίσματος**, μ' όλες τις συνακόλουθες αρνητικές οικονομικές - κοινωνικές επιπτώσεις. Το *άσπρο* (*akce*), βασικό οθωμανικό νόμισμα, έχασε τη μισή αξία του. Στις αγορές της Αυτοκρατορίας κυριαρχούν το βενετικό *τσεκίνι* και άλλα ξένα νομίσματα. Η πολυδάπανη ζωή των κρατικών αξιωματούχων και οι μεγάλες δαπάνες για τους κατακτητικούς πολέμους επέτειναν την υποτίμηση του νομίσματος. Τα έσοδα από τους φόρους ήταν ανεπαρκή και το δημόσιο ταμείο αντιμετώπιζε μόνιμο έλλειμμα. Ενδεικτικά, το 1564 ανερχόταν σε 6.600.000 άσπρα και το 1650 σε 154.300.000 άσπρα! Το κράτος, για να ανταπεξέλθει στα τεράστια ελλείμματα, πωλούσε τα αξιώματα με κριτήριο το προσφερόμενο ποσό. Ενδιαφερόταν μόνο για το πώς θα γεμίζει το σουλτανικό ταμείο, χωρίς να νοιάζεται για τις κοινωνικές επιπτώσεις. Ταυτόχρονα, αύξησε τη φορολογία, κάτι που είχε δυσμενείς συνέπειες, ιδίως για τους χριστιανούς υπηκόους.

Τα τέλη του 17^{ου} αι. είναι η αρχή της επιθετικής (στρατιωτικής, διπλωματικής, οικονομικής) πολιτικής των ευρωπαϊκών Δυνάμεων εναντίον της Οθ. Αυτοκρατορίας στον. Η **εμπορική διείσδυση των ευρωπαϊκών δυνάμεων** (ιδίως της Γαλλίας) με τη μορφή του εμπορικού καπιταλισμού, πήρε μεγάλες διαστάσεις. Τα ευρωπαϊκά κράτη διεισδύουν στο κράτος του σουλτάνου με τις εμπορικές συμφωνίες που συνήπταν μ' αυτό, γνωστές ως *διομολογήσεις* (*capitulations*). (Η πρώτη με τη Γαλλία είχε υπογραφεί το 1536). Η Γαλλία και οι άλλες Δυνάμεις κατέβαλλαν ως δασμούς 3% για τα εξαγόμενα και εισαγόμενα εμπορεύματα, αντί του 5-6% που κατέβαλλαν οι Έλληνες έμποροι. Η Αγγλία και η Ολλανδία είχαν, επίσης, σημαντικό μερίδιο στο εμπόριο. Με τις συνθήκες του Κάρλοβιτς (1699) και του Πασάροβιτς (1718) πέτυχε ευνοϊκές διομολογήσεις και η Αυστρία. Η Ρωσία απέκτησε εμπορικά προνόμια με τη συνθήκη Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) από τα οποία θα ωφεληθούν πολύ και οι Έλληνες ναυτικοί.

Η εκμετάλλευση των **χωρικών** από τα κρατικά όργανα ή από ντόπιους ισχυρούς Τούρκους, οι **δυσβάσταχτοι φόροι** -ιδίως οι έκτακτοι- η μέτρια συχνά συγκομιδή (λόγω αδιαφορίας του κράτους για βελτίωση της γεωργίας, αντίξοων καιρικών συνθηκών, επιδρομών ακρίδων κ. ά.) και η ανασφάλεια λόγω της ενδημικής ληστείας, τους ανάγκαζαν ν' **αναζητούν καταφύγιο στις πόλεις**. Το φαινόμενο της ερήμωσης χωριών -όμοιο μ' αυτό που συναντούμε στο Βυζάντιο και στη μεσαιωνική Δύση- πήρε τέτοιες διαστάσεις ώστε οι Τούρκοι ιστορικοί το αποκαλούν «η μεγάλη φυγή». Οι αρνητικές επιπτώσεις του δεν φάνηκαν μόνο στην ύπαιθρο, αλλά και στις πόλεις, ιδίως στην Κωνσ/πολη, όπου συνέρρεε ένας όχλος επιρρεπής σε εξεγέρσεις.

Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες των πολλών προβλημάτων η Αυτοκρατορία έζησε μια μικρή περίοδο ευδαιμονίας στα χρόνια της βασιλείας του καλλιεργημένου σουλτάνου Αχμέτ Γ' (1703-1730) και του ικανού μεγάλου βεζίρη Ιμπραήμ πασά. Η περίοδος αυτή της ευτυχίας, που δεν άγγιξε τα λαϊκά στρώματα, χαρακτηρίζεται από τη λεπτότητα του γούστου και ονομάστηκε **«εποχή των τουλιπών»** από την τουλίπα, το λουλούδι με τα φωτεινά χρώματα που ήρθε από την Ολλανδία και λατρεύτηκε, από την υψηλή οθωμανική κοινωνία. Είναι η εποχή που η

σουλτανική Αυλή θέλησε να μιμηθεί το εκπλετυσμένο γούστο και τη ζωή των Βερσαλλιών και οι αριστοκράτες συναγωνίζονταν σε επίδειξη πλούτου. Λαμπρές τελετές συμπλήρωναν την επίπλαστη εικόνα της ευτυχισμένης και ευνομούμενης Αυτοκρατορίας. Στην περίοδο αυτή της ανεμελιάς έθεσε τέρμα, το 1730, μία εξέγερση των γενιτσάρων, η εκτέλεση του μεγάλου βεζίρη και η εκθρόνιση του Αχμέτ Γ', Όπως σημειώνει σύγχρονος Έλληνας ιστορικός, πολλοί πιστεύουν «πως η χαλάρωση των εξωτερικών απειλών, η μείωση του στρατού επέσπευσαν τη διάβρωση του κράτους, επέτρεψαν στις ηγετικές του ομάδες να αναβάλουν τη λύση πολλών προβλημάτων του και έκριναν τη μοίρα του όταν, κατά τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1768-1774, βρέθηκε στο έλεος της θύελλας» [Κοκολάκης, σ. 43].

Β. Η εξασθένηση της εξουσίας του σουλτάνου και οι αλλαγές στην επαρχιακή διοίκηση

Είδαμε σε ένα από τα μαθήματα του χειμερινού εξαμήνου το πώς ήταν οργανωμένη η διοίκηση της Οθ. Αυτοκρατορίας σε κεντρικό και περιφερειακό επίπεδο. Οι βασικές δομές αυτής της οργάνωσης και οι κύριοι φορείς της εξουσίας (σουλτάνος, μεγάλος βεζίρης και οι άλλοι ανώτατοι αξιωματούχοι του κέντρου και της περιφέρειας) δεν άλλαξαν, αν εξαιρέσουμε την εμφάνιση κάποιων νέων αξιωμάτων. Ωστόσο την περίοδο αυτή παρατηρείται αποδυνάμωση της εξουσίας των σουλτάνων και ενίσχυση της εξουσίας αξιωματούχων της περιφέρειας (πασάδων κ. ά.) και κάποιες αλλαγές στην επαρχιακή διοίκηση: στους τίτλους που έφεραν κάποιοι ανώτατοι αξιωματούχοι ή στην ονομασία των διοικητικών διαιρέσεων του κράτους.

Με το τέλος των κατακτητικών πολέμων η ικανοποίηση των σουλτάνων ότι εξουσίαζαν μία απέραντη και πανίσχυρη Αυτοκρατορία συντέλεσε στη χαλάρωση του ενδιαφέροντός τους για τις κρατικές υποθέσεις. Τη λιτή ζωή του στρατοπέδου εν καιρώ εκστρατειών –των οποίων ηγούντο, κατά κανόνα, οι ίδιοι- την αντικατέστησε η τρυφηλή ζωή του παλατιού. Την περίοδο της ακμής της Αυτοκρατορίας η εξουσία του Οθωμανού μονάρχη στηριζόταν σε ανώτατους αξιωματούχους, προερχόμενους από παιδομάζωμα. Σταδιακά όμως άρχισε να καταλαμβάνει τα ανώτατα κρατικά αξιώματα η οθωμανική ελίτ, που είχε φοιτήσει στις σχολές του παλατιού (*σεραγιού*). Στο εξής δύο τάξεις, η ιερατική των ουλεμάδων (*ulemâ*) και η στρατιωτική (*askeri*) θα αντιμάχονται για την κατάληψη των υψηλών αξιωμάτων. Όλοι αυτοί επεδίωκαν να ανέλθουν στο θρόνο **αδύναμοι και ανίκανοι σουλτάνοι**. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο το ότι μετά τους δέκα πρώτους ικανούς σουλτάνους, ανήλθαν στον οθωμανικό θρόνο πολλοί ανίκανοι, ακατάλληλοι να κυβερνήσουν την τεράστια Αυτοκρατορία, αφού δεν διέθεταν τα απαραίτητα προσόντα. (Το 1603 είχε καταργηθεί η βάρβαρη αρχή της αδελφοκτονίας, δηλαδή η εξόντωση των αδελφών από διαφορετικές μητέρες που διεκδικούσαν το θρόνο, και το 1617 είχε καθιερωθεί η αρχή της πρεσβυγενίας, της ανόδου δηλαδή στο θρόνο των πρεσβύτερων άρρενων διαδόχων). Συχνά όμως οι μεγαλύτεροι αυτοί ήταν ανίκανοι να κυβερνήσουν. Μεγάλωναν απομονωμένοι σε ένα δωμάτιο (στο *καφάσι*) του παλατιού, δίχως καμία πολιτική εμπειρία ή πρόσβαση στα κρατικά μυστικά. Περνούσαν δε την ημέρα τους στο χαρέμι με αποτέλεσμα να αποκτήσει μεγάλη δύναμη ο αρχιευνούχος (υπεύθυνος του *χαρεμιού*), που επηρέαζε πολύ τις αποφάσεις τους. Ταυτόχρονα, ουλεμάδες και γενίτσαροι επιδιώκοντας να μην αλλάξει τίποτα προκειμένου να διατηρούν την επιρροή τους, πολέμουςαν κάθε μεταρρυθμιστική προσπάθεια. Έτσι η παλαιά θεωρητική

δυνατότητα εκθρόνισης ενός σουλτάνου -που για πρώτη φορά χρησιμοποίησε σκόπιμα και τον τίτλο του χαλίφη, δηλαδή του θρησκευτικού αρχηγού όλου του Ισλάμ στο κείμενο της συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζή- έγινε σχεδόν κανόνας· κάποιοι δε σουλτάνοι έχασαν τη ζωή τους από εξεγερμένους γενίτσαρους.

Την περίοδο αυτή οι μεγάλοι βεζίρηδες προέρχονταν από πρόσωπα της Αυλής και όχι από επιλεγμένα από παιδομάζωμα παιδιά. Το **αυτοκρατορικό συμβούλιο (διβάνι)** συνεδριάζε πλέον αντί για 4 φορές την εβδομάδα μόνο κάθε Τρίτη και στα τέλη του 18ου αι. κατέληξε να συνεδριάζει μόνο μία φορά κάθε 6 εβδομάδες, γεγονός που σήμαινε -όταν μάλιστα κυβερνούσαν ανίκανοι σουλτάνοι ή βεζίρηδες- ότι δεν παίρνονταν έγκαιρα αποφάσεις για σοβαρά και επείγοντα ζητήματα. Εκτός από τα γνωστά από πριν μέλη του, τον 18ο αι. συμμετείχαν στο *διβάνι* και οι διοικητές των *σαντζακιών* που παρεπιδημούσαν στην Κων/πολη, ο *ρεϊς εφέντης* (προϊστάμενος της γραμματείας των Εξωτερικών) και ο μεγάλος διερμηνέας ή δραγουμάνος. Από τον 17ο αι. μεγάλοι διερμηνείς ήταν συνήθως οι πολύγλωσσοι Έλληνες Φαναριώτες.

Όσον αφορά την **επαρχιακή διοίκηση**, οι μεγάλες διοικητικές περιφέρειες της Αυτοκρατορίας, τα *μπεηλερμπεηλίκια*, ονομάστηκαν τώρα *εγιαλέτια (eyâlet)*. Όμως ο όρος *βιλαέτι* την εποχή που εξετάζουμε δήλωνε και το *σαντζάκι*, τον *καζά* ή και το *αρματολίκι* [*βλ. π. χ. το κλέφτικο τραγούδι «Και στα πέντε βιλαέτια φάτε, πείτε μωρ' αδέλφια»], γι' αυτό χρειάζεται προσοχή στη χρήση του. Στα *εγιαλέτια* διορίζονται ως διοικητές *πασάδες τριών αλογοουρών*, που δηλώνουν τον βαθμό του αξιώματος. Υποδιαίρεση του *εγιαλετιού* ήταν το *σαντζάκι*. Στις αρχές του 17ου αι. τα *σαντζάκια* του *εγιαλετιού* της Ρούμελης ήταν 24 (Ιωαννίνων, Μοριά, Τρικάλων κλπ.). Στις αρχές του 19ου αι. τα 73 *σαντζάκια* της Αυτοκρατορίας ονομάζονταν ***πασαλίκια***.

Το κράτος, έχοντας ανάγκη από χρήματα, μοίραζε τίτλους σε όποιους πλειοδοτούσαν. Η βραχύχρονη θητεία (1-2 χρόνια) έκανε αυτούς τους αξιωματούχους (πασάδες κ. ά.) να απομυζούν φορολογικά το λαό, επιδιώκοντας γρήγορα και μεγάλα κέρδη. Ο *βοεβόδας* διοικούσε από τον 17ο αι. έναν *καζά*, ταυτόχρονα δε ήταν ενοικιαστής ή υπενοικιαστής των δημοσίων προσόδων. Οι *καδήδες* είχαν ευρείες δικαστικές και αγορανομικές αρμοδιότητες στον *καζά*, ήταν πραγματικοί οι "οφθαλμοί του σουλτάνου" τα "αυτιά της κεντρικής διοίκησης" στις επαρχίες. Αρκετά σημαντικό ήταν **στις επαρχίες** το αξίωμα του συλλέκτη των φόρων, του *χαράτς αγκάσι* και του *σούμπαση (subaşı)* με αστυνομικά καθήκοντα. Από τις αρχές του 18ου αι. περίπου αρχίζουν να παίζουν σημαντικό ρόλο και οι *αγιάνηδες (ayan)*, που εκπροσωπούσαν τις μουσουλμανικές κοινότητες. Με την κατάρρευση του τιμαριωτικού συστήματος και την ενοικίαση των φόρων, οι ενοικιαστές ή οι υπενοικιαστές τους, στηριζόμενοι σε ισχυρούς προστάτες τους στην Κων/πολη, αυθαιρετούσαν σε βάρος του λαού εισπράττοντας παραπάνω από τα κανονικά ποσά, σύμφωνα με ελληνικές και ξένες πηγές. Μερικά *πασαλίκια*, όπως αυτό του Μοριά, ήταν περιζήτητα, γιατί οι διοικητές τους εισέπρατταν μεγάλα ποσά από την εκμετάλλευση των φόρων. [*βλ. τη μελέτη της Κυρκίνη – Κούτουλα].

Από τις αρχές του 18ου αι. και ιδίως από τα μέσα του, οπότε η κεντρική διοίκηση αδυνατούσε να επιβληθεί στην περιφέρεια, τοπικοί παράγοντες -συνήθως μουσουλμάνοι, αλλά και ορισμένοι χριστιανοί- απέκτησαν μεγάλη δύναμη μέσω της γαιοκτησίας και της ενοικίασης των φόρων. Μάλιστα ορισμένοι *αγιάνηδες* απέκτησαν τόσο μεγάλη δύναμη, που έλεγχαν ακόμη

και τους διοικητές των *εγιαλετιών*. Τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, αποτελούν ο Αλή πασάς Τεπελενλής, ο πασάς του Βιδινίου Πασβάνογλου, ο Ισμαήλ μπέης των Σερρών κ. ά.

Γ. Η παρακμή του τιμαριωτικού συστήματος - Τα τσιφλίκια

Όπως είδαμε στο χειμερινό εξάμηνο, από τα μέσα περίπου του 16ου αιώνα, το *τιμάριο*, το παραδοσιακό σύστημα γαιοκτησίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αρχίζει να παρακμάζει και να αντικαθίσταται, σταδιακά, από το *τσιφλίκι* (*ciftlik*), δηλ. ιδιωτικές γαίες. Κατά τους αιώνες της ακμής οι ιδιωτικές γαίες (τα *μούλκια*) ήταν ελάχιστες. Ο κάτοχός τους είχε το δικαίωμα να τις πουλήσει, να τις δωρίσει, να τις αφήσει σε κληρονόμους ή να τις αφιερώσει σε *βακούφια* (θρησκευτικά ιδρύματα), χωρίς κανένα περιορισμό. Ο αριθμός των *τσιφλικιών* τον 18^ο - αρχές 19ου αιώνα αυξήθηκε τόσο πολύ ώστε δημιουργήθηκε μία νέα οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα με πολλές αρνητικές οικονομικές - κοινωνικές επιπτώσεις.

Η μετάβαση από το ένα γαιοκτητικό σύστημα στο άλλο και οι λόγοι που την προκάλεσαν είναι ένα από τα πιο σημαντικά ζητήματα της οθωμανικής ιστορίας. Οφείλεται, πρώτα πρώτα, στην αλλαγή των συνθηκών διεξαγωγής του πολέμου που απαξίωνε τους εποχικά στρατευόμενους ιππείς, δηλ. τους *σπαχήδες*, ενώ ταυτόχρονα επέβαλε την αύξηση των στρατιωτικών δαπανών και τη ενοικίαση των φόρων ορισμένων χωριών ή μιας ολόκληρης περιοχής (*iltizam*), με αποτέλεσμα την εμφάνιση τοπικών ισχυρών ατόμων που αποκτούσαν ανεξέλεγκτη δύναμη μέσω της ενοικίασης ή υπενοικίασης των φόρων. Μέσω των υπενοικιάσεων, υφαινόταν ένα ολόκληρο πλέγμα συμφερόντων και πατρωνιών που με κορυφή την Κων/πολη έφθανε ως τις επαρχίες. Με την εξασθένηση της κεντρικής εξουσίας ισχυροποιήθηκαν άτομα που δεν ανήκαν στον διοικητικό μηχανισμό της Αυτοκρατορίας. Τα άτομα αυτά, επειδή η υποτίμηση του τουρκικού νομίσματος συνεχιζόταν, έκαναν επενδύσεις των χρημάτων στη γη για να τα διασφαλίσουν. Καθώς, μάλιστα, τα ίδια άτομα ήταν, συχνά, ισχυροί τοπικοί παράγοντες του πολιτικο-στρατιωτικού μηχανισμού της ή ανώτεροι αξιωματούχοι που ζούσαν στην Κων/πολη και πετύχαιναν με πιέσεις και εκβιασμούς να αγοράζουν μικρές ή μεγάλες ιδιοκτησίες ή και ολόκληρα χωριά, τα ονομαζόμενα *κεφαλοχώρια* ή *ελευθεροχώρια*, σε πολύ χαμηλές τιμές και να τα μετατρέπουν σε *τσιφλίκια*. Επίσης, τοπικοί ισχυροί *αγιάνηδες* προσπαθούσαν να συγκεντρώνουν και γη με διάφορους τρόπους: με αγορά γαιών ή με αρπαγή άλλων που είχαν εγκαταληφθεί, αφού δεν ήταν σπάνιο το φαινόμενο ολόκληρα χωριά να ερημώνονται όταν οι κάτοικοί τους δεν είχαν τη δυνατότητα να εξοφλήσουν τους φόρους ή ένα συλλογικό χρέος -που είχε δημιουργηθεί εξαιτίας της φορολογίας. Ακόμη και αν το χωριό δεν ερημονώταν -όταν οι χωρικοί δεν είχαν τη δυνατότητα να φύγουν- ώστε να αποπληρωθεί το χρέος, το χωριό περνούσε στην ιδιοκτησία του πιστωτή και μετατρεπόταν παράνομα σε *τσιφλίκι*. Άλλοτε το ίδιο το χωριό κατέφευγε στην προστασία ενός ισχυρού Οθωμανού, που αναλάμβανε να καταβάλει ένα ποσό ή μέρος της παραγωγής για να αποφύγει τις αυθαιρεσίες των ισχυρών. Επίσης, με τον εκφυλισμό του τιμαριωτισμού οι τιμαριούχοι επεδίωξαν και συχνά το πετύχαιναν, να μετατρέψουν παράνομα τα *τιμάρια* τους σε ιδιωτικές και κληρονομικές γαίες. Έτσι, στη θέση των τιμαριούχων εμφανίστηκε μία νέα ομάδα

μεγαλογαιοκτημόνων, οι *τσιφλικάδες* (*çiftiler*). Σταδιακά οι περισσότερες, εύφορες και αρδευόμενες εκτάσεις μετατράπηκαν σε *τσιφλίκια*, όπου εφαρμοζόταν η μονοκαλλιέργεια και παράγονταν σε μεγάλες ποσότητες προϊόντα που προορίζονταν για εξαγωγή (σιτάρι, βαμβάκι κ.ά.). Στην εμπορευματοποίηση της παραγωγής του *τσιφλικιού* συντέλεσαν οι ανάγκες της ευρωπαϊκής αγοράς, που καθόριζαν, ως ένα βαθμό, τις καλλιέργειες. Εκαλλιεργείτο ό,τι απέφερε μεγάλο κέρδος.

Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα στον ελλαδικό χώρο είναι **τα τσιφλίκια του Αλή πασά**, ο οποίος έχοντας αποκτήσει μεγάλη δύναμη, κατάφερε να εξουσιάζει -ο ίδιος οι δύο γιοι του- στις αρχές του 19ου αιώνα 935 χωριά στη Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλία, Ήπειρο και Δυτική Μακεδονία,. Ο Άγγλος περιηγητής William Leake (Γουίλιαμ Ληκ) περιγράφει πώς το χωριό Ματζούκι στη βόρεια Ελλάδα μετατράπηκε σε τσιφλίκι: Αδυνατώντας οι κάτοικοί του να πληρώσουν τον κεφαλικό φόρο, αναγκάστηκαν να δανειστούν από εμπόρους των Ιωαννίνων με τόκο 20%, αλλά δεν μπορούσαν να ξεπληρώσουν το χρέος. Αρκετοί από αυτούς εγκατέλειψαν το χωριό και κατέφυγαν στα Άγραφα. Οι υπόλοιποι παρέδωσαν "οικιοθελώς" το χωριό στον Αλή πασά, με αντάλλαγμα 12 πουγγιά και την αποπληρωμή του χρέους. Στο τέλος ο Αλής τους έδωσε δύο πουγγιά και αντί να πληρώσει το χρέος παρέπεμψε τους πιστωτές για να εξοφληθούν στους Ματζουκιώτες που είχαν καταφύγει στα Άγραφα! Τέτοια φαινόμενα συναντούμε σ' όλη την Ελλάδα. Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά αποτελεί η οικογένεια Αρναούτογλου, ισχυρών *αγιάνηδων* της Τριπολιτσάς, η οποία κατείχε στις αρχές του 19ου αι. 45.530 στρέμματα γης.

Με αυτό το καθεστώς ο τσιφλικάς συγκέντρωνε ευρείες δικαιοδοσίες πάνω στους καλλιεργητές χωρικούς. Σε περίπτωση μη αποδοχής των όρων εκμίσθωσης ο τσιφλικάς είχε το δικαίωμα να τους διώξει. Το μίσθωμα ήταν κατά πολύ υψηλότερο από αυτό που καταβαλλόταν παλαιότερα στον τιμαριώτη. Έφθανε στο 1/7 ή στο 1/2 του καθαρού εισοδήματος, ανάλογα με το αν τα χωράφια δίνονταν για καλλιέργεια ως "τριτάρικα" ή ως "μισιακά". Στην δεύτερη περίπτωση ο τσιφλικάς έδινε στον καλλιεργητή το σπόρο και ένα ζευγάρι βόδιων για το όργωμα.

Με αυτό το σύστημα **παρατηρείται μεγάλη ανακατανομή της γης ανάμεσα στους μουσουλμάνους και τους χριστιανούς**, για την οποία διαθέτουμε στοιχεία από την καποδιστριακή περίοδο (1828-1831). Για παράδειγμα, στην Πελοπόννησο οι χριστιανοί, που αποτελούσαν πάνω από το 85% του πληθυσμού, κατείχαν μόλις το 33% της γης (κατά μέσο όρο 3 στρέμματα το άτομο), ενώ ο κάθε μουσουλμάνος 63 στρέμματα! Στην Εύβοια, όπου οι χριστιανοί αποτελούσαν το 92% του πληθυσμού, κατείχαν το 57% των γαιών (αναλογούσαν δηλ. 9 στρέμ. στον καθένα, ενώ στους μουσουλμάνους 90). Η διαφορά ήταν και ποιοτική: οι χριστιανοί κατείχαν, συνήθως, τις ορεινές άγονες γαίες, ενώ οι μουσουλμάνοι τις αρδευόμενες πεδινές, πιο εύφορες.

Η έκταση ενός τσιφλικιού κυμαινόταν από 1 έως 60 ζευγάρια γης· σπάνια ξεπερνούσε τα 100. [*Το **ζευγάρι** (*çift*) ήταν έκταση γης που μπορούσε να καλλιεργηθεί σε ένα έτος από ένα ζευγάρι βοδιών: ανάλογα με την ποιότητα του εδάφους κυμαινόταν από 60 έως 200 στρέμματα]. Κέντρο ενός τσιφλικιού ήταν το *κονάκι* του τσιφλικά. Γύρω υπήρχαν οι αποθήκες και οι καλύβες των καλλιεργητών. Ο τσιφλικάς φρόντιζε να μεταφέρει στα χωρίς μόνιμο πληθυσμό τσιφλίκια

(τα *mezra'a*) καλλιεργητές (*κολλίγους*). Τα *τσιφλικοχώρια* ήταν συνήθως μικρά (π. χ. στην περιοχή Τριπολιτσάς είχαν, κατά μέσο όρο, 12 οικογένειες).

Κλείνοντας αυτό το ζήτημα πρέπει να πούμε ότι, οι συνήθως άθλιες συνθήκες κάτω από τις οποίες ζούσαν οι χωρικοί στα *τσιφλίκια*, ήταν και αιτία αραίωσης του αγροτικού πληθυσμού. Όπου οι *τσιφλικάδες* ήταν πολύ καταπιεστικοί, οι χωρικοί, παρά τις απαγορεύσεις, εγκατέλειπαν τα χωράφια αναζητώντας καλύτερους όρους ζωής αλλού με αποτέλεσμα πολλές γαίες να μένουν ακαλλιεργητες.

Επιλεγμένη ειδική βιβλιογραφία

- Αγγελομάτη - Τσουγκαράκη Ελένη, *Η προεπαναστατική Ελλάδα, 1ος τόμος της σειράς 1821, Η γέννηση ενός έθνους-κράτους*, έκδ. Σκάϊ βιβλίο, Αθήνα 2010 (οι σελ. 141 κ. εξ.)
- Ασδραχάς Σπ., *Ελληνική κοινωνία και οικονομία, ιη' και ιθ' αι. (Υποθέσεις και προσεγγίσεις)*, Αθήνα 1982.
- Γιαννόπουλος Ι., «Η παρακμή του Οθωμανικού κράτους. Η προσαρμογή των θεσμών στη νέα πραγματικότητα», *ΙΕΕ* τ. ΙΑ' (1975), σ. 98-110.
- Γριτσόπουλος Τ., «Στατιστικά ειδήσεις περί Πελοποννήσου», *Πελοποννησιακά* 8 (1971), σ. 411-459.
- Inalcik H, "The emergence of big farms, çiftliks : State, landlords and tenants", στο Bacqué-Grammont J. L. et Dumont P. (επιμ.), *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire Ottoman*, Παρίσι-Λουβέν1983, σ.105-126.(πολύ βασική μελέτη).
- Κυρκίνη - Κούτουλα Αναστασία, *Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα. Η περίπτωση της Πελοποννήσου (1715-1821)*, εκδ. Αρσενίδης, Αθήνα 1996.
- McGowan B., Η εποχή των αγιάνηδων, 1699-1812 στο Inalcik H. - Quataert D., *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τ. Β' 1600-1914*, Αλεξάνδρεια 2011, σ. 255-386.
- Νικολάου Γ. - Πεπονάκης Μ., (Έκδοση-Μετάφραση-Εισαγωγή-Σχόλια), *Philippe de Bonneval - Mathieu Dumas, Reconnaissance de l'île de Crète (Αναγνώριση της Νήσου Κρήτης. Μια ανέκδοτη μυστική έκθεση του 1783)*, εκδ. Μίτος, Ρέθυμνο 2000.
- Νικολάου Γ., «Οικισμοί, γαιοκτησία και φορολογία στην περιοχή Ναυπλίου κατά την ύστερη τουρκοκρατία», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 18/τεύχ. 34 (Ιούνιος 2001), σ. 71-106.
- Πύλια Μάρθα, «Η γαιοκτησία στην περιοχή της Τριπολιτσάς κατά την τουρκοκρατία», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 33/τ. 17 (Δεκ. 2000), σ. 229-252.
- Σακελλαρίου Μ, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήνα 1939 (φωτ. επανέκδοση, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1978, (2η έκδοση Ηρόδοτος, Αθήνα 2012). (πρωτοποριακή μελέτη)
- Σαρρής Ν., *Προεπαναστατική Ελλάδα και Οσμανικό Κράτος. Από το χειρόγραφο του Σουλεϊμάν Πενάχ εφέ-ντη του Μοραΐτη (1785)*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 1993. (πολύ σημαντική οθωμανική πηγή).
- Σιμόπουλος Κ., *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, τ. Β', Γ1, Γ2 (1700-1821)*, Αθήνα 1984-1985 (θησαυρός πληροφοριών που δίνουν οι ταξιδιώτες για την οικονομική-κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα).
- Τσοποτός Δ. Κ, *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατίαν επί τη βάσει ιστορικών πηγών*, Βόλος 1912, (επανέκδοση Αθήνα 1974).
- Τσοτσροός Στ.,*Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο: Γορτυνία (1715-1828)*, Αθήνα 1986.

Μάθημα 3ο

ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ ΚΑΙ ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ

A. Αλλαγές στην είσπραξη των αγροτικών και λοιπών φόρων

Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό όσον αφορά τη φορολογία αυτή την περίοδο είναι η **ενοικίαση των φόρων (iltizam)** ενός χωριού ή μιας ολόκληρης περιοχής που στην αρχή γινόταν για ένα χρόνο (*μουκατά*) ή το πολύ για δύο ή τρία χρόνια. Καθώς όμως ο ενοικιαστής δεν είχε μόνιμα συμφέροντα, προσπαθούσε να αυξήσει όσο το δυνατό τα κέρδη του. Προκειμένου να αντιμετωπίσει αυτό το πρόβλημα, το οθωμανικό κράτος άρχισε να εφαρμόζει από το **1695** την **ισόβια ενοικίαση** των φόρων (σύστημα *μαλικανέ*). Η εφαρμογή αυτού του συστήματος οφείλεται και στο ότι σταμάτησαν οι κατακτήσεις, γεγονός που είχε ως συνέπεια τεράστια ελλείμματα στον κρατικό προϋπολογισμό. Για να εξασφαλίσει γρήγορη είσπραξη των φόρων και εύκολη συγκέντρωση χρημάτων η Υψηλή Πύλη εκχώρησε την ενοικίασή τους σε ιδιώτες. Η ενοικίαση μπορεί να αφορούσε μόνο τις φορολογικές προσόδους των γαιών (*γαιοπρόσοδος*) ή, συνήθως, όλους τους φόρους.

Θεωρητικά τίποτε δεν είχε αλλάξει, σε σχέση με το παλαιότερο φορολογικό σύστημα. Στην πράξη όμως είχαν αλλάξει πολλά προς το χειρότερο για τον φορολογούμενο πληθυσμό· ιδίως για τον χριστιανικό που σήκωνε το μεγαλύτερο βάρος της φορολογίας. Η ενοικίαση των φόρων από ισχυρά άτομα της περιφέρειας ή της Κων/πολης ήταν πηγή πολλών δεινών για τον φορολογούμενο πληθυσμό. Το κράτος, για να εξασφαλίσει ένα υψηλότερο εισόδημα, παρέβλεπε τις αυθαιρεσίες κατά τη συλλογή τους και τη στυγνή εκμετάλλευση των ραγιάδων ή περιοριζόταν σε τιμωρίες ορισμένων φοροεισπρακτόρων, αντί να κάνει φορολογικές μεταρρυθμίσεις. Άτομα που συγκροτούσαν αυτό που ονομάζουμε τοπικές ελίτ (κυρίως *αγιάνηδες*, αλλά και κάποιοι χριστιανοί *κοτζαμπάσηδες*), που διέθεταν κεφάλαια, βρήκαν σ' αυτό το σύστημα την ευκαιρία εύκολου και γρήγορου πλουτισμού, αφού δεν υπήρχε ουσιαστικά έλεγχος στην είσπραξη των φόρων, παρά τις κατά καιρούς διαταγές της κεντρικής διοίκησης και τις καταγγελίες, ακόμη και από Οθωμανούς. Πρόκειται για γενικευμένη κατάσταση που την επισημαίνουν και ξένοι παρατηρητές. Οι ενοικιαστές των φόρων ρίσκαραν βέβαια τα χρήματα που επένδυαν στην ενοικίαση των φόρων. Ένα έκτακτο σοβαρό γεγονός (πόλεμος ή φυσική καταστροφή), αλλά και το ότι η ενοικίαση γινόταν με δυσβάσταχτους όρους, συνεπαγόταν αντικειμενική αδυναμία είσπραξης των φόρων ή είσπραξη μικρότερου ποσού από το αναμενόμενο. Γι' αυτό οι μισθωτές επεδίωκαν την είσπραξη όσο το δυνατό μεγαλύτερων ποσών, υψηλότερων από αυτούς που αναλογούσαν σε κάθε φορολογούμενο ή σε κάθε κοινότητα.

Μία άλλη σημαντική αλλαγή στη φορολογία ήταν η **καθιέρωση το 1691 φορολογικής κλίμακας για την είσπραξη του κεφαλικού φόρου** (της *τζιζιέ*, του κυριότερου φόρου των μη μουσουλμάνων). Θυμίζω ότι πρόκειται για το **χαράτσι (haraç)**, μολονότι ο όρος αυτός δήλωνε στην πραγματικότητα φόρο πάνω στη γη. Η καθιέρωση φορολογικής κλίμακας στον κεφαλικό φόρο ήταν κατά τον Νεοκλή Σαρρή, αποτέλεσμα των δημογραφικών αλλαγών και των αυξημένων στρατιωτικών δαπανών, λόγω των παρατεινόμενων πολέμων. Ως τότε ο φόρος υπολογιζόταν ανά *εστία* (τ. *χανέ*) με βάση κατάστιχα (*δεφτέρια*) στα οποία αναγράφονταν οι

αρχηγοί των εστιών. Οι **φορολογικές κατηγορίες ήταν τρεις**: η πρώτη για τους πλούσιους, η δεύτερη για όσους είχαν μέτρια εισοδήματα και η τρίτη για τους φτωχούς. Κάθε κατηγορία πλήρωνε ακριβώς τα διπλάσια από την αμέσως κατώτερή της. Το ύψος του κεφαλικού φόρου δεν παρέμεινε σταθερό σε όλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Για να εκτιμήσουμε καλύτερα το βάρος του πάνω στους *ραγιάδες* θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας και την υποτίμηση του τουρκικού νομίσματος. Γι' αυτό, θα μπορούσαμε να πούμε ότι, τελικά, η κατά 33% αύξηση του κεφαλικού φόρου μεταξύ 1804-1816, που φαίνεται στον παρακάτω πίνακα, στην πραγματικότητα δεν ήταν πολύ μεγάλη.

Πίνακας με τον κεφαλικό φόρο που αναλογούσε σε κάθε κατηγορία φορολογούμενων (Πηγή: MacGowan, σ. 100)

Έτος	Πλούσιοι (<i>a'la</i>)	Μεσαίων εισοδημάτων (<i>evsat</i>)	Φτωχοί (<i>edna</i>)
1691	9 γρόσια	4,5 γρόσια	2,25 γρόσια
1696	10 γρόσια	5 γρόσια	2,50 γρόσια
1744	11 γρόσια	5,5 γρόσια	2,75 γρόσια
1804	12 γρόσια	6 γρόσια	3 γρόσια
1816	16 γρόσια	8 γρόσια	4 γρόσια

Αυτός ο τρόπος φορολόγησης φαίνεται, με την πρώτη ματιά, δίκαιος αφού λάμβανε υπόψη τα εισοδήματα των φορολογούμενων. Ήταν όμως όντως έτσι; Από διάφορες πηγές μαρτυρούνται πολλές καταχρήσεις στην είσπραξη του χαρατσιού. Για παράδειγμα, ο Γάλλος ταξιδιώτης και πρόξενος τότε στην Πάτρα, Πουκεβίλ, μας πληροφορεί ότι, όπως του είπε κάτοικος της Νεμέας, το 1815 πλήρωσαν το χαράτσι πέντε φορές! Συχνά, εισπράττονταν παραπάνω από τα κανονικά ποσά από τους ενοικιαστές αυτού του φόρου. Η ρύθμιση αυτή είχε μακροπρόθεσμα αρνητικές συνέπειες για τους *ραγιάδες* και για έναν άλλο λόγο. Διότι, ενώ σταμάτησαν να γίνονται -όπως τους προηγούμενους αιώνες- «απογραφές» για εξακρίβωση του φορολογούμενου πληθυσμού (των αρρένων άνω των 14 ετών), το ποσό που καθοριζόταν από τη διοίκηση έπρεπε να καταβληθεί ανεξάρτητα από τον πραγματικό πληθυσμό της κάθε επαρχίας. Σε περίπτωση μείωσής του, λόγω θανάτων ή φυγής) το επιδικασθέν ποσό επιβάρυνε όσους κατοίκους είχαν απομείνει, αυξάνοντας έτσι το φορολογικό τους βάρος. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, λειτουργούσε η κοινοτική αλληλεγγύη και όλοι οι κάτοικοι κατέβαλλαν τον φόρο φτωχών μελών της κοινότητας ώστε να μην εξαναγκασθούν να φύγουν ή να μην εξισλαμισθούν. Αλλά η φυγή δεν ήταν πάντα εύκολη. Σε εξαιρετικές όμως περιπτώσεις αυτή η κοινοτική αλληλεγγύη "έσπαγε".

Αντίθετα, αν ο πληθυσμός μιας περιοχής είχε αυξηθεί τότε μειωνόταν το αναλογούν μερίδιο κεφαλικού φόρου για κάθε άρρενα χριστιανό. Ο κανόνας ήταν το αντίθετο και ο χριστιανικός πληθυσμός έπρεπε να πληρώσει ποσά που αναλογούσαν σε πληθυσμό δύο και τρεις φορές πάνω από τον πραγματικό. (π. χ., στον καζά του Μυστρά 3.000 περ. ήταν υποχρεωμένοι να πληρώσουν 8.500 *δελτία* χαρατσιού). **Ορισμένες περιοχές είχαν ειδικά προνόμια.** (π. χ., τα Δερβενοχώρια Μεγαρίδας πλήρωναν, λόγω της στρατηγικής τους θέσης μόνο 700 *δελτία* ή

χαρτία χαρατσιού αντί των 1.130 που αναλογούσαν στον πληθυσμό τους. Η σημαντικότερη ίσως επίπτωση του κεφαλικού φόρου ήταν ο αναγκαστικός **εκχρηματισμός της φορολογίας**. Έπρεπε δηλαδή να καταβάλλεται σε χρήμα, πράγμα που σημαίνει ότι από τα παραγόμενα προϊόντα έπρεπε ο γεωργός ή ο κτηνοτρόφος να κρατήσει ένα μέρος τους για τη διατροφή της οικογένειάς του, ένα άλλο μέρος για να σπείρει τα χωράφια την επόμενη χρονιά και ένα άλλο μέρος να το πουλήσει για να πληρώσει τον κεφαλικό και άλλους φόρους που απαιτούνταν σε χρήμα. Αν οι αποδόσεις των, κατά κανόνα, λιγότερο εύφορων χριστιανικών γαιών ήταν χαμηλές, τότε ήταν δύσκολο να μπορέσει ένας *ραγιάς* να ανταποκριθεί στις φορολογικές απαιτήσεις του κράτους. Όπως είπαμε, κατά την είσπραξη των φόρων γίνονταν, συχνά, αυθαιρεσίες. Έτσι στο θησαυροφυλάκιο του σουλτάνου κατέληγε μόνο το νόμιμο ποσό· το υπόλοιπο το καρπώνονταν οι ίδιοι. Η φορολογική όμως επιβάρυνση των χριστιανών ήταν ακόμη μεγαλύτερη λόγω των διαφόρων έκτακτων φόρων.

Πράγματι, εκτός από τους κρατικούς φόρους, τα **εκκλησιαστικά δασίματα** και τις **εισφορές για κοινοτικά έξοδα** ο χριστιανικός πληθυσμός ήταν υποχρεωμένος να καταβάλλει πολλούς **έκτακτους φόρους**, γνωστούς ως *αβαρίζια* (τ. *anariz-i*): αμοιβές των αξιωματούχων των πασαλικιών, υποχρέωση φιλοξενίας των πασάδων και της ακολουθίας τους κατά τις μετακινήσεις τους (κάτι που έκανε τους χωρικούς να κτίζουν τα χωριά μακριά από τους κεντρικούς δρόμους), εφοδιασμός του σεραγιού με τρόφιμα, ξυλεία κλπ., υποχρεωτικές εισφορές για τον στρατό σε περίοδο πολέμου, για την επισκευή ή κτίσιμο οχυρών κλπ. κλπ. Η κατανομή των έκτακτων φόρων γινόταν με βάση τα δελτία του κεφαλικού φόρου. Οι καταχρήσεις κατά την είσπραξη αυτών ειδικά των φόρων δεν σταμάτησαν παρά τις προσπάθειες του σουλτάνου Σελήμ Γ' (1789-1807) να βάλει κάποια τάξη. Οι συνέπειες ήταν πολλές με κυριότερη την καταχρέωση των χωρικών και την προσφυγή σε υψηλότοκα δάνεια (συνήθως 20%).

Για να εκτιμήσουμε καλύτερα το βάρος των τακτικών και έκτακτων φόρων στην καθημερινή ζωή του *ραγιά* πρέπει να λάβουμε υπόψη μας τις τιμές των προϊόντων, τις αμοιβές της εργασίας, την υποτίμηση του τουρκικού νομίσματος κλπ.. Το συμπέρασμα που προκύπτει από ένα σύνολο τεκμηρίων είναι ότι τα ημερομίσθια, παρόλο που είχαν αυξηθεί (π. χ. στα τέλη του 18ου αι. το ημερομίσθιο ενός καλλιεργητή ανερχόταν σε 20-25 παράδες [40 παράδες = 1 γρόσι] και αργότερα στους 40-60 π. και ενός τεχνίτη στους 40-60 π.) δεν παρακολουθούσαν την άνοδο των τιμών (π. χ. στα 1783 ένα μεροκάματο στη Νάξο ισοδυναμούσε με 1.195 γραμ. χοιρινού κρέατος) με αποτέλεσμα να πέφτει η μέση αγοραστική δύναμη. Εκείνο που έκανε τη ζωή των λαϊκών μαζών δύσκολη δεν ήταν τόσο το κόστος ζωής όσο οι πολλοί φόροι και οι καταχρήσεις κατά τη συλλογή τους. Η έκφραση «*εχαλάσθη ο κόσμος*» που χρησιμοποιούσε ο λαός εξέφραζε, κατά τον πιο παραστατικό τρόπο, την αύξηση της φτώχειας, λόγω της μεγάλης ανόδου των τιμών και των πολλών φόρων.

B. Ο παραδοσιακός τρόπος καλλιέργειας της γης - Άρδευση

Ο καθηγητής Σπύρος Ασδραχάς στην πρόσφατη *Ελληνική Οικονομική Ιστορία* κάνει κάποιες πολύ σημαντικές επισημάνσεις γι' αυτό το ζήτημα. Στον χώρο της Ανατολής οι αγροτικές

τεχνικές και γενικά ο τρόπος καλλιέργειας της γης παρουσιάζουν την περίοδο αυτή καθυστέρηση σε σχέση με τη δυτική Ευρώπη. Η καθυστέρηση αυτή είναι ένας κοινός τόπος για τους δυτικούς παρατηρητές (ταξιδιώτες και προξένους), χωρίς ωστόσο να απουσιάζουν και θετικές κρίσεις για κάποιες ιδιοφυείς τεχνικές. Τούτο οφείλεται στο ότι οι ξένοι παρατηρητές κρίνουν με βάση τις εμπειρίες που μεταφέρουν από τις χώρες τους. Ο Σικελός οικονομολόγος Scrofanì (Σκροφάνι), που ταξίδευσε στην Πελοπόννησο στα 1795, παρατηρεί ότι οι γεωργικές καλλιέργειες ήταν πρωτόγονες, θεωρεί δε ως αιτίες της καθυστέρησης την τουρκική διοίκηση, τα ήθη Ελλήνων και Τούρκων και τις προκαταλήψεις που εμπόδιζαν τους γεωργούς να εκσυγχρονίσουν τη γεωργία. Όταν στις αρχές του 19ου αι. ο Άγγλος ταξιδιώτης Leake (Ληκ) περιγράφει ένα **αλέτρι**, το λεγόμενο "ησιόδειο άροτρο", περιγράφει το βασικότερο, πανάρχαιο αγροτικό εργαλείο που από την αρχαιότητα πέρασε στο Βυζάντιο και διαιωνίστηκε ως τα μέσα του 20ού αι. Την ίδια συνέχεια βλέπουμε και σε άλλα αγροτικά εργαλεία, όπως στο **δρεπάνι** και στη **σβάρνα**. [βλ. εικόνες παραδοσιακών αγροτικών εργαλείων στις *Επιλεγμένες Πηγές*].

Ο **θερισμός του σιταριού** γινόταν με το παραδοσιακό δρεπάνι κάτω από τον καυτό καλοκαιριάτικο ήλιο. Χιλιάδες εργάτες έρχονταν κάθε καλοκαίρι στην Πελοπόννησο από τη Ζάκυνθο και την Κεφαλονιά για να θερίσουν τα σιταροχώρα της πεδιάδας της Γαστούνης ή κατέβαιναν από τα Χάσια και την Πίνδο για να θερίσουν τα σιτάρια του θεσσαλικού κάμπου με λιτή και ακατάλληλη τροφή (κρεμμύδια, ξύδι, λίγο ψωμί), που εξαντλούσε τον οργανισμό και προκαλούσε δυσαντερία και άλλες ασθένειες στους θεριστές. Τα αλώνια, όπου γινόταν το **αλώνισμα** των σιτηρών, δεν είχαν συνήθως πέτρινο αλλά χωμάτινο δάπεδο και έτσι το σιτάρι ανακατευόταν με χώμα. Το **πετράλωνο** χρειαζόταν ειδικούς τεχνίτες και, συνεπώς, έξοδα όχι αμελητέα. Συχνά όλο το χωριό αλώνιζε σε ένα μόνο κοινό αλώνι. Ο πιο συνήθης τρόπος αλωνίσματος ήταν με το **ντουγένι** που το έσερναν άλογα τα οποία ανήκαν σε τρίτους. Έβγαζαν, επίσης, το σιτάρι από το στάχυ χτυπώντας το με το **διράβδι**. Τα δημητριακά αποθηκεύονταν σε μία γωνιά του σπιτιού ή σε ξεχωριστές κατασκευές (στα αμπάρια που προορίζονταν και για την **αποθήκευση** άλλων ειδών). Επίσης, θάβονταν στη γη σε ειδικά φτιαγμένες γούβες. Στα κάστρα υπήρχαν ειδικές κατασκευές για την αποθήκευση μεγάλων ποσοτήτων δημητριακών. Η μακρόχρονη διατήρηση -ιδίως του σιταριού- γινόταν με αερισμό της αποθήκης ή με εναπόθεση στο αμπάρι φύλλων καρυδιάς για να μην προσβάλλεται από τα ζώδια.

Την περίοδο που εξετάζουμε, αλλά και κατά τους προηγούμενους αιώνες, εφαρμοζόταν από τους αγρότες η **αγρανάπαυση**, δηλαδή η ανάπαυση του ενός τρίτου συνήθως της καλλιεργούμενης επιφάνειας και εναλλαγή των σορών στα δύο άλλα (π. χ. τη μία χρονιά έσερναν στο ένα κομμάτι σιτάρι, την άλλη φακές ή λαθούρι). Έτσι κάθε χρονιά ένα κομμάτι γης αναπαυόταν για να "πάρει δύναμη". Η λίπανση των χωραφιών και των αμπελιών δεν ήταν συστηματική. Λιπάσματα δεν υπήρχαν τότε, Εξαρτιόταν από την κοπριά που άφηναν τα γιδοπρόβατα. Άλλοτε το χώμα ενισχυόταν από τα χώματα που κατέβαζαν οι πλημμύρες των ποταμών. Φυσικό ήταν λοιπόν οι **αποδόσεις των γαιών** να είναι χαμηλές. Για το **σιτάρι** 1 (σορά) προς 4 (συγκομιδή) στη Μάνη, 1:10 στα Τρίκαλα, 1:20 σε εύφορες περιοχές, όπως ο μεσσηνιακός κάμπος. Πολύ μεγαλύτερες ήταν οι αποδόσεις του **αραβόσιτου** (1:40, ακόμη και 1:50 στα ποτιστικά χωράφια στον κάμπου του Φαναρίου της Ηπείρου, ή μεγαλύτερες, 1:60 στον

αρδευόμενο κάμπο της Γαστούνης). Στις πηγές, συνήθως, εναλλάσσονται και συγχέονται οι ονομασίες **αραβόσιτος** και **καλαμπόκι**. Το καλαμπόκι προοριζόταν αρχικά μόνο για τη διατροφή οικόσιτων ζώων, αλλά και των ανθρώπων και κατέληξε να γίνει και εμπορεύσιμο προϊόν. Το καλαμποκίσιο ψωμί (η *μπομπότα*) εθεωρείτο κατώτερο από το σταρένιο. Ήταν το απαξιωμένο από τους πλούσιους ψωμί των φτωχών, που δεν το χρησιμοποιούσαν ούτε για τα πρόσφορα.

Ένα άλλο σημαντικό ζήτημα που εντάσσεται σ' αυτή την ενότητα είναι η **άρδευση** των χωραφιών και ο έλεγχος των νερών. Η άρδευση γινόταν με νερά ποταμών ή ρυακιών, που έφθανε με τεχνικά αυλάκια ως τις διάφορες καλλιέργειες: σταφιδάμπελα, βαμβάκι, ελιές, καπνά κ. α. Στους κήπους χρησιμοποιούσαν και το μαγγάνι με το οποίο αντλούσαν το νερό από τα πηγάδια. Οι ποτιστικές γαίες ανήκαν συνήθως σε Οθωμανούς μεγαλογαιοκτήμονες. Συχνά μεγάλα ποτάμια, όπως ο Πηνειός, ο Έβρος και ο Στρυμόνας, πλημμύριζαν και κατέστρεφαν τις καλλιέργειες των πεδιάδων. Όμως οι πλημμύρες αποζημιώναν τους αγρότες γιατί τα ποτάμια μετέφεραν εύφορο χώμα. Τα αντιπλημμυρικά έργα ήταν σπάνια. Γι' αυτό οι γεωργοί διαφόρων περιοχών παραπονούνταν γιατί η τουρκική διοίκηση αδιαφορούσε γι' αυτό το ζήτημα, που είχε ως συνέπεια την καταστροφή των καλλιεργειών.

Γ. Εντοπισμένη και διακινούμενη κτηνοτροφία - Τα τσελικάτα

Η κτηνοτροφία καταλαμβάνει σημαντική θέση στην οικονομία του ελλαδικού χώρου αυτή την περίοδο. Στους κάμπους ήταν συνήθως συμπληρωματική της γεωργίας. Κάθε σπίτι είχε λίγα γιδοπρόβατα, έναν χοίρο και τα απαραίτητα για το όργωμα βόδια. Τα ζώα αυτά έδιναν στην οικογένεια κρέας, γάλα, τυρί, μαλλιά για την κατασκευή ρούχων και κοπριά για λίπανση. Όσοι είχαν περισσότερα ζώα (κοπάδια) τα έβοσκαν σε κοινοτικά λειβάδια. Ένα κοπάδι αριθμούσε 25-50, σπανιότερα 300 αιγοπρόβατα. Τον χειμώνα μετακινούνταν σε πιο χαμηλά εδάφη, μέσα στα όρια του χωριού, και το καλοκαίρι στα κοντινά βουνά. Πρόκειται για την **ημι-νομαδική κτηνοτροφία**. Αντίθετα στα βουνά η κτηνοτροφία ήταν η κύρια απασχόληση των κατοίκων και το βασικό τους εισόδημα. Η κτηνοτροφία δεν ασκείται μόνο στα λιβάδια, αλλά και στις γαίες εποχικά, ανάμεσα στο θερισμό και στη σπορά.

Ελάχιστα γνωρίζουμε για τον **αριθμό των ζώων** που εκτρέφονταν σε κάθε περιοχή. Αν κρίνουμε από την παραγωγή και τις εξαγωγές μαλλιού, για τις οποίες διαθέτουμε στοιχεία, εκτός από την Ήπειρο και τη Θεσσαλία, πολύ ανεπτυγμένη κτηνοτροφία υπήρχε και στη Μακεδονία. Μία περιοχή με αξιόλογη κτηνοτροφία ήταν η Κρήτη: το 1720 υπολογίζονται ότι τα ζώα των κοπαδιών ανέρχονταν σε 200.000, αλλά ο αριθμός αυτός φαίνεται μικρός.

Η πραγματικά μεγάλη όμως κτηνοτροφία βρισκόταν στα χέρια των Βλάχων, που ήταν εγκατεστημένοι στα **βλαχοχώρια της Πίνδου**. Οι κατεξοχήν κτηνοτρόφοι, δηλαδή αυτοί που είχαν μεγάλα κοπάδια, μετακινούνταν σε μεγάλες αποστάσεις. Τον Οκτώβριο κατέβαιναν από την Πίνδο στα χειμαδιά της θεσσαλικής πεδιάδας, ή μακρύτερα ως την Αττική, και τον Απρίλιο - Μάιο επέστρεφαν στα βουνά. Συνήθως διέθεταν μόνιμες κατοικίες στα βουνά όπου το χειμώνα έμεναν λίγοι γέροντες για να ασχοληθούν με γεωργικές καλλιέργειες και να φυλάνε τα σπίτια.

Τα μεγέθη των βλάχικων κοπαδιών ποικίλουν. Τα μικρότερα κοπάδια είχαν ως 3.000 ζώα, τα μέσου μεγέθους από 7.000 ως 9.000 και τα μεγάλα 12.000 ως 18.000.

Οι μεγαλοκτηνοτρόφοι ήταν οργανωμένοι σε **τσελιγκάτα**, μεγάλες δηλαδή συσσωματώσεις κτηνοτρόφων στις οποίες ο καθένας διατηρούσε το κοπάδι του. Σε τσελιγκάτα ήταν κυρίως οργανωμένοι οι **Βλάχοι** και οι **Σαρακατσαναίοι**, κοινωνίες με δικές τους, εν πολλοίς, πολιτισμικές αξίες (ηθικής, δικαίου, κλπ.) και ξεχωριστό τρόπο διαβίωσης. Κάθε τσελιγκάτο είχε ως αρχηγό, τον αρχιτσέλιγκα, που συνήθως ήταν ο πλουσιότερος από τους ποιμένες. Ο αρχιτσέλιγκας ήταν άτομο σεβαστό από όλους, είχε την ευθύνη της διαχείρισης, έκλεινε τις συμφωνίες για την ενοικίαση των λιβαδιών και εκδίκασε τις διαφορές της ομάδας. Το τσελιγκάτο έφερε το όνομα του αρχηγού του και αυτό δίνει την εντύπωση μιας ευρείας οικογένειας, όπως ήταν η αγροτική σέρβικη *ζάντρουγκα*. Η εργασία που καταβαλλόταν στο τσελιγκάτο ήταν άμισθη, με εξαίρεση τους μισθωτούς βοσκούς.

Από τα πιο γνωστά κέντρα τσελιγκάτων ήταν τα κεφαλοχώρια **Καλαρυότες** και **Συράκο** στα Τζουμέρκα. Ήταν τόσο ανθηρή η κτηνοτροφική, κατά βάση, οικονομία αυτών των οικισμών ώστε από τις αρχές του 18ου αι. Καλαρυτινοί και Συρακιώτες ιδρύουν εμπορικούς οίκους σε πολλά εμπορικά κέντρα του εξωτερικού: Λιβόρνο, Γένοβα, Τεργέστη, Βιέννη κ. α. Τα τσελιγκάτα τους τροφοδοτούσαν με πρώτες ύλες τα τοπικά υφαντουργεία και αυτά με τη σειρά τους προμήθευαν την αγορά με ποικίλα υφάσματα. Ένα μέρος αυτής της μεταποιημένης παραγωγής εξαγόταν. Η οικονομική άνοδος φαίνεται και στην ίδρυση σχολείων και στους δύο αυτούς οικισμούς στα μέσα του 18ου αι. Άλλο σημαντικό κτηνοτροφικό - οικονομικό κέντρο της Ηπείρου, με πολλούς μεγαλοτσελιγκάδες, ήταν το **Μέτσοβο**, έδρα ομοσπονδίας των γειτονικών κοινοτήτων. Από το 1659 είχε πάρει προνόμια, που συνεχώς διευρύνονταν, λόγω της σημαντικής του θέσης στον αυχένα της Πίνδου.

Σημαντική εστία τσελιγκάδων ήταν και η **Σαμαρίνα** στη δυτική Μακεδονία. Στην ευρύτερη περιοχή του Γράμμου αναπτύχθηκε ως κτηνοτροφικό κέντρο ιδίως η **Γράμμοσα**. Ονομαστή για τα τσελιγκάτα της και για τις μεταποιητικές βιοτεχνίες στη δυτική Μακεδονία ήταν η **Μπλάτση** ή **Βλάστη** με 120.000 γιδοπρόβατα. Επίσης, σημαντικό κτηνοτροφικό κέντρο ήταν τα **Σέρβια**, όπου αναπτύχθηκε από τις γυναίκες η μεταποιητική βιοτεχνία (κουβέρτες, χαλιά, κάπες). Ονομαστό βλαχοχώρι ήταν και το **Λιβάδι** ή **Βλαχολίβαδο του Ολύμπου** (3.500 κάτ.) σε υψόμ. 1000, με πολλά κοπάδια του και μεταποιητικές βιοτεχνίες. Μεγάλη ανάπτυξη είχε εδώ η υφαντουργία, η οποία απορροφούσε την παραγωγή και των γειτονικών ποιμενικών χωριών. Οι ντόπιοι έμποροι-αγωγιάτες μετέφεραν με καραβάνια τα βιοτεχνικά προϊόντα από το Λιβάδι, τον Τύρναβο, τα Αμπελάκια και την Αγία και τα πωλούσαν στο εσωτερικό και στο εξωτερικό: Θεσσαλονίκη, Βελιγράδι, Βιέννη κ. ά.

Δ. Η βιοτεχνική παραγωγή

Η βιοτεχνία -ένας άλλος βασικός τομέας της ελληνικής οικονομίας αυτών των χρόνων, διακρινόταν ανάλογα με τον χώρο στον οποίο ασκείτο σε **βιοτεχνία της υπαίθρου** και σε **βιοτεχνία των αστικών κέντρων**, με κοινά αλλά και διακριτά γνωρίσματα. Κυριότερο διακριτό γνώρισμα ήταν το ότι οι κάτοικοι ορισμένων οικισμών ήταν ειδικευμένοι σε μία συγκεκριμένη

βιοτεχνική δραστηριότητα, ενώ στις πόλεις υπήρχε μεγαλύτερη ακτίνα επαγγελματιών απ' ό,τι στα χωριά: νηματουργία, βυρσοδεψία, χρυσοχοΐα, βιοτεχνία μεταλλικών κατασκευών κ. ά. Αλλά και στις πόλεις ένα μόνο μέρος του πληθυσμού ασχολούνταν με τη βιοτεχνία· ένα άλλο ζούσε από τις αγροτικές εργασίες. Πολλοί βιοτέχνες μετακινούνταν από τις πόλεις στα χωριά, ή αντίστροφα για την πώληση των βιοτεχνικών τους προϊόντων ή για την εξάσκηση παραδοσιακών επαγγελματιών (π. χ. βαρελάδες κ. ά.). Επρόκειτο για πλανόδιους πωλητές και τεχνίτες, οπότε έχουμε και μία άλλη διάκριση: τη **διακινούμενη** και την **εντοπισμένη βιοτεχνία**. Τα βιοτεχνικά είδη που είχε ανάγκη ο χωρικός τις περισσότερες φορές τα έφτιαχνε μόνος του. Η οικοτεχνία ήταν η κύρια μορφή κάλυψης πολλών αναγκών της οικογένειας (ύφανση ρούχων κλπ.).

Η βιοτεχνική παραγωγή που ήταν περισσότερο διαδεδομένη ήταν η παραγωγή των υφαντών (μεταξωτά, τσόχινα κλπ.) που εξυπηρετούσε την αυτοκατανάλωση και το εμπόριο. Για παράδειγμα, η **Χίος** φημιζόταν -εκτός από τη μαστίχα- και για τα μεταξωτά υφάσματα που διοχετεύονταν στην Ανατολή. Γι' αυτό είχε ανεπτυγμένη μεταξωκαλλιέργεια. Αντίθετα, το μαλλί που χρησιμοποιούσαν οι βιοτεχνίες υφαντών των ηλιορραϊτικών χωριών ερχόταν από αλλού. Το πιο βασικό εργαλείο αυτών των αυτών των βιοτεχνιών ήταν ο αργαλειός [βλ *Επιλεγμένες πηγές*]. Η νηματουργία και η ύφανση ήταν δουλειά, σχεδόν αποκλειστικά, των γυναικών.

Τα τσελιγκάτα προμήθευαν τις απαραίτητες για τη μεταποίηση ύλες σε διάφορα βιοτεχνικά κέντρα. Τα περισσότερα μαλλιά και δέρματα απορροφώνταν από τα εργαστήρια της Θεσσαλονίκης. Τα τσελιγκάτα του Παρνασσού τροφοδοτούσαν με μαλλιά τα υφαντουργεία της Αράχωβας και με δέρματα τα ονομαστά βυρσοδεψεία των Σαλώνων (Αμφισσας) και της Λεβαδιάς. Πολλοί έμποροι τέτοιων ειδών είχαν τα καταστήματά τους σε ελληνικά εμπορικά κέντρα (Γιάννενα κ. α.) ή στη Δύση. Έτσι αναπτυσσόταν ένα δίκτυο από την παραγωγή ως τη μεταποίηση και την πώληση του προϊόντος, τοπικής ή διεθνούς εμβέλειας. Η κτηνοτροφία εφοδίαζε την αγορά με κτηνοτροφικά προϊόντα, αλλά και με μάλλινα υφαντά που κατασκευάζονταν στα τσελιγκάτα: *αμπάδες* (χοντρά μάλλινα υφάσματα), *κάπες* από γιδίσιο, αδιαπέραστο από τη βροχή, μαλλί κ. ά. Στους **Καλλαρρύτες** και στα **χωριά του Ασπροποτάμου** (Αχελώου) υφαίνονταν κάπες για τους ναυτικούς, που εξάγονταν από τα Γιάννενα στα λιμάνια της Αδριατικής. Αυτές οι ενδεικτικές μαρτυρίες δείχνουν τη **στενή σχέση ανάμεσα στην κτηνοτροφία και στην υφαντουργία**.

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει για τα χτισμένα στον Κίσαβο **Αμπελάκια**, όπου άκμασε στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αι. φημισμένη συνεταιριστική βιοτεχνία που παρήγε τα ονομαστά ερυθροβαφή βαμβακερά νήματα. **Η συντροφία των Αμπελακίων ιδρύθηκε το 1778**. Το πρώτο καταστατικό της συντάχθηκε το 1780. Σύμφωνα μ' αυτό, τη *συντροφία* την αποτελούσαν οι έμποροι και οι τεχνίτες που ασχολούνταν με τα κόκκινα νήματα, από τους οποίους εκλέγονταν 7 επιστάτες με έδρα τα Αμπελάκια και 3 αντιπρόσωποι που παρέμεναν στη Βιέννη. Στα χρόνια της ακμής η "*συντροφία των Αμπελακίων*" αριθμούσε 6.000 μέλη. Σε 24 εργαστήρια, πλυντήρια και βαφεία, οι άνδρες έβαφαν με ερυθρόδανο (*αλιζάρι*) τα νήματα που αποκτούσαν το εξαίρετο κόκκινο χρώμα που τα έκανε περιζήτητα. Αυτή η βιοτεχνία

απασχολούσε στην ακμή της από 1.500 ως 6.000 άτομα. Η βαφή των νημάτων ήταν έργο ειδικευμένων τεχνιτών. Προς τα τέλη του 18^{ου} - αρχές 19ου αιώνα παράγονταν ετησίως στα Αμπελάκια 2.500 με 3.000 μπάλες χρωματιστού νήματος. Τα νήματα αυτά έπαιρναν το δρόμο του εξωτερικού εμπορίου με κύριο προορισμό τη Βιέννη. Όμως, εσωτερικές διαμάχες, οι εκβιασμοί του Αλή πασά, που εισέπραττε ως φόρο τεράστια ποσά (600.000 πιάστρα ετησίως), και ο σκληρός ανταγωνισμός από τα αγγλικά βαμβακερά νήματα θα σημάνουν το τέλος αυτής της πρωτοποριακής βιοτεχνίας. Στον **Τύρναβο** (1.000 περ. σπίτια στις αρχές του 19ου αι.) υφαίνονταν μεταξωτά και βαμβακερά υφάσματα. Για διάφορους λόγους αυτή η βιοτεχνία θα παρακμάσει. Η φοβερή επιδημία πανώλης του 1812-1816 ήταν ο θάνατός της. Στην **Αγιά** υπήρχαν 100 περίπου εργαστήρια.

Από τις άλλες βιοτεχνίες πρέπει να αναφέρουμε αυτές της βυρσοδεψίας (Άμφισα κ. α.), της ναυπηγικής (Υδρα, Σπέτσες, Γαλαξίδι κ. ά.), της σαπυνοποιείας (στην Κρήτη), της αργυροχρυσοχοΐας, κατασκευής μεταλλικών ειδών κ. ά. των Ιωαννίνων και της Στεμνίτσας στη Γορτυνία (τα προϊόντα της οποίας διακινούνταν από πλανόδιους εμπόρους σ' όλο το Μοριά), καθώς και τις βιοτεχνίες μπαρουτιού της Δημητσάνας που έπαιζαν μεγάλο ρόλο στον Αγώνα της ανεξαρτησίας.

Επιλεγμένη ειδική βιβλιογραφία και πηγές

- Αγγελομάτη - Τσουγκαράκη Ελένη, *Η προεπαναστατική Ελλάδα, ό. π.*, (οι σελ. 141 κ. εξ.).
- Ασδραχάς Σπ., *Ελληνική κοινωνία και οικονομία, ιη' και ιθ' αι.* (Υποθέσεις και προσεγγίσεις), Αθήνα 1982.
- Ασδραχάς Σπ. και άλ., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ιε'-ιθ' αιώνας*, τ. 1, ό. π., (σ. 189-218, 357-403)
- Γκιόλιας Μ, *Παραδοσιακό δίκαιο και οικονομία του τσελιγκάτου*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 2004.
- Γριτσόπουλος Τ., «Στατιστικά ειδήσεις περί Πελοποννήσου», *Πελοποννησιακά* 8 (1971), σ. 411-459.
- Καββαδίας Γ. Β., *Σαρακατσάνοι, Μία ελληνική ποιμενική κοινωνία*, 3η έκδ. Αθήνα 1996 (α' έκδοση στα γαλλικά, Παρίσι 1965) (σημαντικό βιβλίο).
- Κυρκίνη - Κούτουλα Αναστασία, *Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα. Η περίπτωση της Πελοποννήσου (1715-1821)*, εκδ. Αρσενίδης, Αθήνα 1996.
- Λουκόπουλος Δ., *Γεωργικά της Ρούμελης*, 3η έκδ. εισαγωγή Μ. Μερακλή, Δωδώνη, Αθήνα - Ιωάννινα 1983 (α' έκδ. εν Αθήναις 1938) (πραγματικός θησαυρός έγκυρων πληροφοριών για τον παλαιό αγροτικό κόσμο).
- Mantran Robert (επιμ.), *Histoire de l'Empire Ottoman*, éd: Fayard, Παρίσι 1989, (οι σελ. 227-458).
- McGowan B., Η εποχή των αγιάνηδων, 1699-1812 στο Inalcik H. - Quataert D., *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. Β', ό. π., σ. 255-386.
- Mc Gowan, *Economic life in Ottoman Europe 1600-1800*, Cambridge University Pres, 1981 (βασική μελέτη στηριγμένη σε οθωμανικές αρχειακές πηγές)..
- Προγουλάκης Γ., «Αγροτική οικονομία», στο *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8, Αθήνα χ.χ. σ. 556-589.
- Νικολόπουλος Ηλ., *Δομές και θεσμοί στην Τουρκοκρατία. Τα Αμπελάκια και ο κοινωνικο-οικονομικός μετασχηματισμός του ελλαδικού χώρου*, Αθήνα 1988.
- Τσοτσορός Στ., *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο: Γορτυνία (1715-1828)*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1986.
- Χατζημιχάλη Αγγελική, *Οι Σαρακατσάνοι*, τ. 1-2, Αθήναι 1957.

Μάθημα 4ο

ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ ΝΑΥΤΙΛΙΑ

Ένα από τα πιο σημαντικά ζητήματα της νεοελληνικής ιστορίας είναι αυτό του εμπορίου που διεξάγεται στον ελληνικό χώρο τον 18ο - αρχές του 19ου αι. και του ρόλου που έπαιξε σ' αυτό η ελληνική εμπορική ναυτιλία. Η κύρια θεματολογία της σχετικής με το εμπόριο την περίοδο αυτή ελληνικής βιβλιογραφίας αφορά στο εξωτερικό και στο διαμετακομιστικό εμπόριο, ενώ η φυσιογνωμία του εμπορίου απεικονίζεται μέσα από τη μελέτη των ελληνικών παροικιών [μελέτες Κατσιαρδή, Βλάμη, Σειρηνίδου κ.ά.]. Παρόλο που πρόκειται για μία κατεξοχήν διεθνοποιημένη οικονομική δραστηριότητα, η απουσία σχετικών συγκριτικών μελετών στην ελληνική βιβλιογραφία είναι εμφανής. Τα ερμηνευτικά σχήματα που κυριάρχησαν στις σχετικές με το ελληνικό εμπόριο μελέτες μετά το 1970 συνδέουν την ανάπτυξη του αφενός με την παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και αφετέρου με "διεθνείς" ευνοϊκές συγκυρίες, όπως είναι η συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή και οι ναπολεόντειοι πόλεμοι. Παράλληλα επικράτησε η θέση ότι το εμπόριο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν υπόθεση μόνο των ξένων εμπόρων και των κατακτημένων από αυτήν λαών· άποψη που δεν γίνεται δεκτή από όλους τους μελετητές της οθωμανικής οικονομικής ιστορίας. Η ελληνική ιστοριογραφία για το εξωτερικό εμπόριο εστιάζει στη διαμετακομιστική δραστηριότητα σε πόλεις-λιμάνια και στην εμπορική ναυτιλία. Μετά την πρωτοποριακή μελέτη του Σβορώνου για το εμπόριο στη Θεσσαλονίκη τον 18ο αιώνα (Παρίσι 1956) δημοσιεύτηκαν τα τελευταία 40 χρόνια σημαντικές μελέτες (κυρίως διδ. διατριβές) για το εμπόριο (ιδίως το γαλλικό) στον ελληνικό χώρο τον 18° - αρχές 19ου αι. [βλ. βιβλιογραφία].

Α. Εξαγωγικό και εισαγωγικό εμπόριο: εμπορευόμενα έθνη και εμπορεύματα

Οι εμπορικές συμφωνίες (*διομολογήσεις*), που είχαν συνάψει δυτικοευρωπαϊκά κράτη, τον 16° και 17° αι. με την Οθ. Αυτοκρατορία ανανεώθηκαν και διευρύνθηκαν τον 18ο αι. και ευνόησαν, σε πολύ μεγάλο βαθμό, την οικονομική-εμπορική τους διείσδυση στο χώρο της. Οι συμφωνίες αυτές πρόσφεραν στα δυτικά κράτη πολλές διευκολύνσεις για την άσκηση του εμπορίου τους (μειωμένους δασμούς, δικαίωμα εγκατάστασης προξένων κλπ.), με αντάλλαγμα τη φιλία τους. Αυτό δημιούργησε ένα προνομιακό πεδίο διεξαγωγής του εμπορίου από τους ξένους, το οποίο όμως αντιμετώπιζε συχνά προβλήματα, εξαιτίας των έκτακτων δασμών και απαγορεύσεων εξαγωγής προϊόντων που επέβαλε η Πύλη, καθώς και της αρπακτικής διάθεσης των κρατικών οργάνων. Μετά από ένα μεσοδιάστημα αγγλικής υπεροχής, ως το 1720, η Γαλλία άρχισε μία δυναμική εμπορική εκστρατεία βασισμένη στα υφάσματα και έτσι κατόρθωσε να κυριαρχήσει στο εμπόριο της Αν. Μεσογείου. Πάντως, σύμφωνα, τουλάχιστον, με μία αναφορά του Ντυμπροκά, Γάλλου προξένου στην Άρτα (το 1725), ο ανταγωνισμός από τους Άγγλους και από άλλα ναυτικά κράτη στη δυτική Ελλάδα ήταν έντονος. Οι **Γάλλοι** έριξαν το κόστος του ναύλου και έτσι κυριάρχησαν στις εξαγωγές από αυτή την περιοχή. Από την πλευρά τους οι **Άγγλοι**, εφάρμοσαν στη Μεσόγειο μία φιλελεύθερη εμπορική πολιτική και οργάνωσαν ένα δίκτυο εγκαταστάσεων (διαμετακομιστικές αποθήκες εμπορευμάτων) στις *σκάλες* (λιμάνια) της Μεσογείου: (Μάλτα κ. α.) και διόριζαν προξένους για να ελέγχουν το εμπόριο.

Η θέση της **Γαλλίας** στην Οθ. Αυτοκρατορία ήταν ανέκαθεν προνομιακή γιατί παραδοσιακά υποστήριζε την ακεραιότητά της. Έτσι, το 1715 είχε εγκαταστήσει προξένους ή υποπροξένους στη Θεσσαλονίκη, στην Καβάλα, στην Αθήνα, στην Πάτρα, στη Μεθώνη, στην

Κορώνη, στο Ναύπλιο, στη Ζάκυνθο, στην Άρτα, στα Χανιά, σε πολλά μικρά νησιά του Αιγαίου κ. ά. Με αυτόν τον τρόπο οι Γάλλοι συγκροτούσαν ένα εκτεταμένο δίκτυο εμπορικής αντιπροσώπευσης, όπως προέβλεπε η γαλλική προστατευτική εμπορική πολιτική. Συγκέντρωναν πληροφορίες για την τοπική παραγωγή, για τη διακίνηση των εμπορευμάτων, για τις κινήσεις των Άγγλων εμπόρων κλπ. Το **γαλλικό εμπόριο** κυριαρχεί στην ανατολική Μεσόγειο ως τη Γαλλική Επανάσταση. Το 1784 οι Γάλλοι κατείχαν το 36,5% του εμπορίου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι Ολλανδοί, το 18,3%, οι Άγγλοι το 9,2%, οι Βενετοί το 12% και οι Αψβούργοι το 24%. [Inalcik H.- Quataert D., σ. 355] Μία καλή εικόνα του γαλλικού εμπορίου δίνει ένας πίνακας που παραθέτει ο Σβορώνος στη μελέτη του για το εμπόριο στη Θεσσαλονίκη τον 18^ο αι.. Στον πίνακα αυτό βλέπουμε μία κάμψη της αξίας του γαλλικού εμπορίου σε διάφορες περιοχές ή λιμάνια του οθωμανικού κράτους μετά το 1789, σε σχέση με την προ του 1789 περίοδο: 35 εκατομμύρια πιάστρα προ του 1789 και μόνο 18 εκατ. μετά.

Η ταχεία επέκταση του δυτικού εμπορίου στη Βαλκανική χερσόνησο τον 18^ο αι. είναι **αποτέλεσμα της σύμπτωσης εσωτερικών και εξωτερικών παραγόντων**. Με την επικράτηση του συστήματος των τσιφλικιών ενισχύθηκε η μονοκαλλιέργεια επικερδών γεωργικών προϊόντων (σιταριού, βαμβακιού κ. ά.), των οποίων η μεγάλη παραγωγή βρήκε διέξοδο στην εξωτερική αγορά. Η διείσδυση των ξένων στο εμπόριο της ανατολικής Μεσογείου και η ανάπτυξη του ελληνικού εμπορίου ευνοήθηκε και από την σταδιακή παρακμή της Οθ. Αυτοκρατορίας. Όσον αφορά τους εξωτερικούς παράγοντες, πρέπει να τονίσουμε τη συνθήκη του Πασάροβιτς (1718) και την ειρήνη της Ουτρέχτης (1715), με την οποία τερματίστηκε ο πόλεμος της διαδοχής του ισπανικού θρόνου, γεγονός που επέτρεψε στις δυτικές Δυνάμεις να συνεχίσουν απρόσκοπτα το εμπόριό τους στην Ανατολή. Πολύ ευνοϊκή ήταν και η συνθήκη των Παρισίων (1763) με την οποία τερματίστηκε ο Επταετής πόλεμος (1756-1763). Τα 50 χρόνια που μεσολάβησαν ανάμεσα σ' αυτές τις δύο συνθήκες ήταν μία περίοδος αλματώδους οικονομικής ανάπτυξης για τη δυτική Ευρώπη και ενός σκληρού αγγλογαλλικού ανταγωνισμού για την κυριαρχία στο ωκεάνειο και στο μεσογειακό εμπόριο. Επίσης, το άνοιγμα νέων εμπορικών δρόμων προς τον Ατλαντικό και τον Ινδικό Ωκεανό, που είχε μειώσει από τις αρχές του 16ου αι. την εμπορική σημασία της Μεσογείου, επέτρεψε στην Αγγλία και στην Ολλανδία να επεκταθούν στην Ασία, στερώντας από την Οθ. Αυτ. ένα μέρος του εξωτερικού της εμπορίου.

Ποια προϊόντα εξάγονταν στη Δύση από την Οθ. Αυτοκρατορία, και πιο συγκεκριμένα από τον ελληνικό χώρο, και ποια εισάγονταν; Ας δούμε πρώτα τις **εξαγωγές**. Το ευρωπαϊκό εμπόριο ενδιαφερόταν για εμπορεύματα που κατατάσσονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες αγαθών: πρώτες **βιομηχανικές ύλες και τρόφιμα**. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν, κυρίως, τα μαλλιά, το βαμβάκι, το λάδι, η σταφίδα, τα δέρματα, το μετάξι και τα νήματα, που τροφοδοτούσαν αντίστοιχη το καθένα βιομηχανική παραγωγή της Ευρώπης. Στη δεύτερη κυριαρχούν τα δημητριακά. Από την Κρήτη και την Πελοπόννησο εξαγόταν κυρίως λάδι και δημητριακά, από τη Μακεδονία και τη Θράκη μαλλιά, βαμβάκι και δημητριακά κλπ. Από τη βόρεια Πελοπόννησο και από τη Ζάκυνθο εξάγονταν στις αρχές του 19ου αι. μεγάλες ποσότητες σταφίδας (ιδίως προς την Αγγλία). Από την περιοχή της Θήβας και της Λιβαδειάς εξάγονταν μεγάλες ποσότητες δημητριακών και δερμάτων. Τα κυριότερα **λιμάνια**-εμπορικά κέντρα ήταν την περίοδο αυτή η

Μεθώνη, η Κορώνη και η Πάτρα στην Πελοπόννησο, η Άρτα (Σαλαώρα) στην Ήπειρο, η Θεσσαλονίκη και η Καβάλα στη Μακεδονία, η Χίος, τα Χανιά, η Ζάκυνθος, η Κέρκυρα κ. άλ.

Η συγκέντρωση του ενδιαφέροντος των ξένων σε ορισμένα προϊόντα ωθούσε τους γαιοκτήμονες στην παραγωγή μεγαλύτερων ποσοτήτων από αυτά, σε βάρος άλλων. Η μείωση της ζήτησης ενός προϊόντος συνεπαγόταν οικονομική καταστροφή του παραγωγού. Από την άλλη, η αυξημένη ζήτηση των βαλκανικών προϊόντων, ιδίως του βαμβακιού, από τις υφαντουργίες κυρίως της Αυστρίας προκάλεσε οξύ ανταγωνισμό μεταξύ των Ευρωπαίων εμπόρων και φυσικά άνοδο των τιμών τους, γεγονός που ευνόησε τους μεγαλοπαραγωγούς και τους ντόπιους εμπόρους. Γι' αυτό το λόγο αυξήθηκε πολύ η παραγωγή του βαμβακιού (από το 1720 ως το 1800 η βαμβακοπαραγωγή της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας διπλασιάστηκε). Η εξαγωγή του γινόταν κυρίως από την ξηρά. Το χερσαίο εμπόριο της κεντρικής Ευρώπης ελεγχόταν από τους Έλληνες (συνώνυμο των εμπόρων), τους Βλάχους και τους Εβραίους. Οι πόλεμοι, η πειρατεία και οι επιδημίες της πανώλης ήταν σοβαροί αρνητικοί παράγοντες για τη διεξαγωγή του θαλάσσιου και του στεριανού εμπορίου.

Οι **εισαγωγές** από τις ευρωπαϊκές χώρες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία -άρα και στον ελληνικό χώρο- αποτελούνταν από δύο κατηγορίες ειδών: Στην πρώτη ανήκαν τα **βιομηχανικά προϊόντα** (εδώ κυριαρχούν τα υφάσματα, προϊόντα του πιο ανεπτυγμένου εκείνη την εποχή βιομηχανικού κλάδου της δυτικής Ευρώπης, της υφαντουργίας) και ακολουθούν τα γυαλικά, είδη σιδηρουργίας κλπ. Στη δεύτερη κατηγορία, ανήκουν τα **αποικιακά** προϊόντα, από τις αποικίες των ευρωπαϊκών χωρών (καφές, ζάχαρη, βαφικές ύλες και λουλάκι).

Ο **όγκος και η αξία των συναλλαγών** αυξανόταν, πιθανότατα, στον ελληνικό χώρο ως το Εικοσιένα. Το **εμπορικό ισοζύγιο**, η σχέση δηλ. εξαγωγών - εισαγωγών, ήταν αυτή την περίοδο πλεονασματικό για την Οθ. Αυτοκρατορία και για τον ελλαδικό χώρο. Η αξία των εξαγωγών προς την Ευρώπη ήταν κατά τα τρία πρώτα τέταρτα του 18ου αι., μεγαλύτερη από την αξία των εισαγωγών, λόγω της αδυναμίας των εσωτερικών αγορών να απορροφήσουν μεγαλύτερες ποσότητες εισαγόμενων εμπορευμάτων. Καθώς όμως πλησιάζουμε προς το 1821 η διαφορά εξαγωγών-εισαγωγών μικραίνει. [Κρεμμυδάς, «*Η οικονομία των Ελλήνων*»]. Για παράδειγμα, το 1803 η αξία των εξαγωγών στην Πελοπόννησο υπολογιζόταν σε 11.000.999 πιάστρα και των εισαγωγών σε 5.200.000. Από τις γαλλικές προξενικές εκθέσεις φαίνεται ότι το πιο επικερδές εμπόριο στην Ήπειρο ήταν οι εξαγωγές αγροτικών προϊόντων και ότι τα κέρδη κυμαίνονταν από 50 ως 100%. Σε ορισμένα είδη έφθαναν στο 400 με 500%!! Μία καλή εικόνα των εισαγόμενων και εξαγόμενων από Γάλλους εμπόρους ειδών μάς δίνει ένα γαλλικό υπόμνημα για την Πελοπόννησο (του 1752/53). Από τα στοιχεία που επεξεργαστήκαμε φαίνεται ότι η αξία των εξαγόμενων ειδών ήταν μεγαλύτερη από αυτή των εισαγόμενων: 964.000 πιάστρα έναντι 322.800 πιάστρα

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι: Τα εισαγόμενα στην Πελοπόννησο γαλλικά εμπορεύματα στα μέσα του 18ου αι.

Εμπορεύματα	Αξία σε πιάστρα	Ποσοστό στο σύνολο
Τσόχινα υφάσματα	220.000	68,15%
Μεταξωτά υφάσματα	30.000	9,29%
Λουλάκι και ινδόκκοκος	23.000	7,12%
Καφές	20.000	6,19%
Γουναρικά	12.000	3,71%
Ζάχαρη, σιδηρικά, κασσίτερος, αλάτι	9.000	2,78%
Μπαχαρικά	8.800	2,72%
Μολύβι	3.000	0,92%
Σύνολο	322.800	100%

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ: Τα εξαγόμενα από την Πελοπόννησο προϊόντα στα μέσα του 18ου αι.

Προϊόντα	Αξία σε πιάστρα	Ποσοστό στο σύνολο
Σιτάρι	600.000	62,24%
Λάδι	140.000	14,52%
Μετάξι	108.000	11,20%
Κριθάρι	32.000	3,31%
Τυρί	30.000	3,11%
Κορινθιακή σταφίδα	25.000	2,59%
Κερί	12.500	1,29%
Μαλλιά	8.000	0,82%
Κορντουάν (επεξεργασμένα δέρματα)	4.500	0,46%
Βαμβάκι	4.000	0,41%
Σύνολο	964.000	100%

* Οι πίνακες αυτοί δεν είναι για εξέταση.

Η διακίνηση ορισμένων προϊόντων (ιδίως σιταριού και λαδιού) δεν ήταν εύκολη λόγω των συχνών απαγορεύσεων που επέβαλλε η Πύλη για να τροφοδοτείται κανονικά η αγορά της Πόλης. **Απαγορεύσεις** που συχνά αγνοούνταν και γι' αυτό εκδίδονταν συνεχώς νέα φερμάνια. Τα συμφέροντα της Πύλης από το μονοπώλιο των σιτηρών ήταν τεράστια καθώς αγόραζε το σιτάρι σε χαμηλές τιμές και μπορούσε στη συνέχεια να το πουλήσει ακριβότερα στους Ευρωπαίους. Η έλλειψη σιταριού στην εσωτερική αγορά οδηγούσε σε λαϊκές εξεγέρσεις, όπως στην Πάτρα το 1815. Άμεση συνέπεια του μονοπωλίου των σιτηρών ήταν η παράνομη διακίνησή τους. Το **λαθρεμπόριο σιτηρών** είχε πάρει προεπαναστατικά (ιδίως την περίοδο του ναυτικού αποκλεισμού της Γαλλίας από τη Βρετανία και τη συνακόλουθη μεγάλη ζήτηση σιτηρών στη Γαλλία) πολύ μεγάλη έκταση.

Δεν θα υπεισέλθουμε εδώ στο **ζήτημα του όγκου των παραγόμενων γεωργικών προϊόντων** ή στις τιμές πώλησής τους. Ενδεικτικά, θα παραθέσουμε δύο μόνο σχετικές πληροφορίες: Μία κατά προσέγγιση εκτίμηση των αρχών του 19ου αι. [Leake, *Travels in Northern Greece*, vol. I, σ. 112] ανεβάζει την παραγωγή σιταριού στη Στερεά Ελλάδα και στην Πελοπόννησο στα 700.000 κοιλιά Κων/πολης (1 κοιλό = 28 περ. σημερινά κιλά). Σύμφωνα με το παραπάνω υπόμνημα, στα μέσα του 18ου αι. παράγονταν στην Πελοπόννησο, τις καλές χρονιές,

1.440.000 οκάδες λάδι (1.550.000 κιλά). Το λάδι, που παραγόταν κυρίως στην Κρήτη, στην Πελοπόννησο και στη Λέσβο, είχε μεγάλη ζήτηση στη Γαλλία (ως φαγώσιμο και για τα σαπωνοποιεία της Μασσαλίας), στη Βενετία, Τεργέστη και στη βόρεια Αφρική (κυρίως στην Αλεξάνδρεια).

Η πτώση ή η άνοδος των τιμών ήταν στενά συνυφασμένη με τον κορεσμό της αγοράς της ανατολικής Μεσογείου. Ένα μέρος των εισαγωγών το αποτελούσαν **συναλλαγματικές και τα νομίσματα**. Η χρήση συναλλαγματικών ήταν συνηθισμένη στα εμπορικά κέντρα της Βαλκανικής, ιδίως στο δεύτερο μισό του 18ου αι. Οι αποστολές χρημάτων θεράπευαν τη δυσκολία που προέκυπτε στις συναλλαγές από την αργή κυκλοφορία, εξυπηρετούσαν την κερδοσκοπία, γύρω από την τρέχουσα τιμή των νομισμάτων και διευκόλυναν τις αγορές των αγαθών, που γίνονταν με μετρητά. Στο σημείο αυτό πρέπει να υπενθυμίσουμε τη διαρκή υποτίμηση του τουρκικού νομίσματος: από το 1700 ως το 1800 υποτίμηση 193% (μέση ετήσια 3,07%)!

Β. Η ανάπτυξη της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας

Η μεγάλη ανάπτυξη της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας και γενικά του εμπορίου άρχισε από τα μέσα του 18ου αιώνα, οπότε οι Έλληνες έμποροι αναπτύσσουν όλο και πιο έντονη δραστηριότητα. είτε προς τη Δύση είτε -μετά το 1774- προς τον Εύξεινο Πόντο, με κέντρα τη Θεσσαλονίκη, τη Σμύρνη κ. ά. Είναι η εποχή του "**Βαλκάνιου ορθόδοξου εμπόρου**", κατά τον Σέρβο ιστορικό Τράγιαν Στογιάνοβιτς, έκφραση που έχει καθιερωθεί ως τίτλος αναφοράς γι' αυτό το θέμα. Ταυτόχρονα, Έλληνες έμποροι της Διασποράς πλούτιζαν με τη διενέργεια εξαγωγικού και εισαγωγικού εμπορίου από και προς την Ελλάδα. Ήταν δε τόσο μεγάλη η επίδοση των Ελλήνων στο εμπόριο την περίοδο αυτή ώστε το όνομα Έλληνας θα καταστεί συνώνυμο του εμπόρου και η ελληνική γλώσσα όχι μόνο γλώσσα της μορφωμένης βαλκανικής ελίτ, αλλά και του Βαλκάνιου εμπόρου. Τούτο οφείλεται σε ορισμένες **ευνοϊκές συγκυρίες**, που θα τις δούμε παρακάτω. Κατά τον ιστορικό Γ. Λεονταρίτη, σε αντίθεση με τους γεωργούς και τους τεχνίτες, που είχαν περιορισμούς μέσα στο οθωμανικό σύστημα παραγωγής, ο έμπορος βρισκόταν σε προνομιακή θέση γιατί είχε μεγαλύτερη ελευθερία στη συσσώρευση κεφαλαίου. Η θέση αυτή, με την οποία συμφωνεί και ο Τούρκος ιστορικός Χαλίλ Ιναλτζίκ, είναι ορθή, αλλά δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι στο εσωτερικό της Οθ. Αυτοκρατορίας ο μη Ευρωπαίος έμπορος είχε να αντιμετωπίσει μία σειρά από δυσκολίες που καθιστούσαν συχνά προβληματική την άσκηση του εμπορίου (έλλειψη ασφάλειας και άνιση μεταχείριση, λόγω των προνομίων που απολάμβαναν οι Ευρωπαίοι έμποροι). Ο μόνος τρόπος να τις υπερπηδήσει ήταν να εξασφαλίσει την προστασία ενός ξένου κράτους, να γίνει δηλαδή "προστατευόμενος" (τ. *μπερατλής*). Αλλά και πάλι βρισκόταν σε πιο μειονεκτική θέση από τους ξένους εμπόρους.

Οι σχετικές με τη ναυτιλία μελέτες ανέδειξαν **δύο φάσεις ανάπτυξης του ελληνικού εμπορικού ναυτικού**. Η **πρώτη** καλύπτει την περίοδο **από το 1720 περίπου ως το 1774**, με κέντρο τη δυτική Ελλάδα. Η **δεύτερη** καλύπτει τα τελευταία 50 προεπαναστατικά χρόνια: από τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) **ως το 1821**, οπότε αναπτύσσεται ο εμπορικός στόλος των νησιών του Αιγαίου (ιδίως της Ύδρας, των Σπετσών και των Ψαρών) με ακτίνα

δράσης από τον Εύξεινο Πόντο ως τη Δύση. Όπως σημειώνεται στα συμπεράσματα του προαναφερθέντος συλλογικού τόμου για την ελληνική ναυτιλία, «οι Έλληνες, ιδιαίτερα από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αι. και μέχρι τις παραμονές της Ελληνικής Επανάστασης, αποδείχθηκαν από τις πλέον κερδισμένες επιχειρηματικές ομάδες στο χώρο του ακμάζοντος διεθνούς εμπορίου και της ναυτιλίας της ΝΑ Ευρώπης, της Ανατολικής Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας». Η ανάπτυξη του ελληνικού εμπορίου **ευνοήθηκε από τη διεθνή πολιτική συγκυρία**, είτε γιατί αυτή "έδιωχνε" τα ευρωπαϊκά καράβια από τη Μεσόγειο (ιδιαίτερα ο Επταετής πόλεμος και οι πόλεμοι της Γαλλικής Επανάστασης) είτε γιατί ευνοούσε άμεσα την ελληνική ναυτιλία (συνθήκη Κιουτσούκ Καϊναρτζή). Από την άλλη, ο ανταγωνισμός ανάμεσα στην Αγγλία και στη Γαλλία επέτρεψε τη συμμετοχή των Ελλήνων στο διεθνές εμπόριο ήδη από το πρώτο μισό του 18ου αι.

Στην **πρώτη φάση** θα αναδειχθούν στη δυτική Ελλάδα δύο λιμάνια: το **Μεσολόγγι** (εξαγωγικό κέντρο δυτικής Στερεάς αλλά και της Ηπείρου) και το **Γαλαξείδι** (κέντρο εμπορίου της ανατολικής Στερεάς και της βόρειας Πελοποννήσου, με μεγάλο ναυπηγείο). Η αύξηση του μεσολογγίτικου ναυτικού είναι εντυπωσιακή. Το 1740 διέθετε μόνο μικρά πλοία. Το 1764 όμως ο εμπορικός του στόλος ανερχόταν σε 75 πλοία, από τα οποία τα 67 είχαν ναυπηγηθεί σε ελληνικούς ταρσανάδες. (Τα 9 ήταν άνω των 200 τόνων). **Η δεύτερη φάση** ανάπτυξης της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας **άρχισε με τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774)**. Η ελεύθερη ναυσιπλοΐα και η προστασία των ελληνικών πλοίων που έφεραν ρωσική σημαία -όπως προέβλεπε, μεταξύ άλλων, αυτή η συνθήκη- συνέβαλαν στην πραγματική απογείωση του ελληνικού εμπορικού ναυτικού. Το τελευταίο τέταρτο του 18ου αι. αυξήθηκαν οι ανάγκες της Δύσης για προμήθεια ειδών διατροφής (κυρίως σιταριού και λαδιού) από την Ανατολή. Η πλούσια σε δημητριακά -προσαρτημένη πρόσφατα στη Ρωσία- Κριμαία έγινε προμηθευτής της Δύσης σε σιτάρι. Σημαντικό ρόλο στη διακίνησή του έπαιξαν τα ελληνικά εμπορικά πλοία. Οι εγκατεστημένοι στην Κριμαία και Οδησό Έλληνες έμποροι, έχοντας εμπειρία του εμπορεύεσθαι από τους τόπους καταγωγής τους (Ηπειρο, Μακεδονία κ. α.), θα αναδειχθούν σε πρωταγωνιστές του εμπορίου εξαγωγών σιταριού που παραγόταν στη ρωσική ενδοχώρα.

Στα νησιά του Αιγαίου είχε αρχίσει ήδη να αναπτύσσεται η ναυτιλία, με αργούς έστω ρυθμούς, μετά το 1750. Η **πειρατεία** συνέβαλε ασφαλώς στην αναγκαία συσσώρευση του αρχικού κεφαλαίου και στην απόκτηση ναυτικής εμπειρίας από τους πρώην ορεσίβιους κατοίκους ορισμένων νησιών (π.χ. της Ύδρας). Η διολίσθηση από την παράνομη δραστηριότητα της πειρατείας στη νόμιμη του εμπορίου δεν ήταν δύσκολη. Έτσι, **το τελευταίο τέταρτο του 18ου αι. πολλά αιγαιοπελαγίτικα νησιά διέθεταν έμπειρους ναυτικούς, γρήγορα σκάφη, γνώση των θαλάσσιων δρόμων και των λιμανιών της Μεσογείου και γνωριμίες με μεσάζοντες εμπόρους**. Οι εκατέρωθεν αποκλεισμοί Γαλλίας και Αγγλίας στη διάρκεια των **ναπολεόντειων πολέμων** είχαν πολύ ευεργετικές συνέπειες για την ελληνική εμπορική ναυτιλία. Ο γαλλικός ηπειρωτικός αποκλεισμός και ο αγγλικός ναυτικός ανταποκλεισμός έφεραν υψηλά κέρδη στα εμπορικά νησιά του Αιγαίου τα οποία, εκμεταλλευόμενα τις μεγάλες ανάγκες των χωρών αυτών σε λάδι, σιτηρά και άλλα τρόφιμα, κατάφεραν με τόλμη να σπάνε τον αποκλεισμό, να εισχωρούν στα λιμάνια και να επιτυγχάνουν υψηλές τιμές πώλησης των

προϊόντων. Έτσι στην **Ύδρα**, στις **Σπέτσες** και στα **Ψαρά** συγκεντρώνεται πολύ χρήμα. Δεν είναι, λοιπόν, διόλου τυχαίο το ότι το τέλος των ναπολεόντειων πολέμων (1815) είναι η αρχή της παρακμής του εμπορίου της ελληνικής ναυτιλίας.

Ένα από τα "μυστικά" αυτής της επιτυχίας -μαζί με το λιτοδίαιτο των ναυτών- ήταν και το σύστημα διανομής των κερδών που υιοθέτησαν, κυρίως οι Υδραίοι ναυτικοί, η λεγόμενη **σερμαγιά**, το **συνεταιριστικό κεφάλαιο** στην πλοιοκτησία και η αναλογική συμμετοχή στα κέρδη. Η συμμετοχή των ναυτών στα κέρδη λειτουργούσε ως κίνητρο και αύξανε το ενδιαφέρον τους για την ασφαλή διακίνηση του φορτίου. Το κέρδος επιτυγχανόταν και με τη συμμετοχή συγγενών στα μέλη του πληρώματος. Όπως δείχνουν οι πηγές, το σύνολο σχεδόν των κατοίκων αυτών των ναυτικών νησιών ασχολούνταν με τη ναυτιλία (ως ναυτικοί, ναυπηγοί, έμποροι κλπ.) Η ευημερία τους (ειδικά της Ύδρας) οφειλόταν αποκλειστικά στις θαλάσσιες μεταφορές. Ο πλούτος των караβοκυραίων τους αντανακλάται τόσο στις κατοικίες τους και στη διακόσμησή τους, όσο και στην συγκρότηση μιας ιδιαίτερης τάξης, της αστικής στα νησιά αυτά.

Ένα τελευταίο ερώτημα αφορά **τη συμμετοχή του ελληνικού στόλου στο θαλάσσιο εμπόριο αυτής της περιόδου** και τον αριθμό των εμπορικών πλοίων. Όσον αφορά το πρώτο ζήτημα, από τους πίνακες που παραθέτει ο Κρεμμυδάς [«Η οικονομία των Ελλήνων»], οι οποίοι αφορούν την κίνηση των μεγάλων λιμανιών της Αλεξάνδρειας και της Οδυσσού, ο αριθμός των ελληνικών πλοίων που αναχώρησαν από αυτά τα δύο λιμάνια ήταν, σε ποσοστό, πολύ υψηλός: έφθασε έως το 95,66% του συνόλου των πλοίων που απέπλευσαν, το 1813, από την Οδησό και έως το 75% του συνόλου των πλοίων που απέπλευσαν το 1810 από την Αλεξάνδρεια. Όσον αφορά τον **αριθμό των πλοίων και τη χωρητικότητά τους**, όπως παρατηρούν όσοι ασχολήθηκαν με αυτό το ζήτημα, είναι δύσκολο να τον υπολογίσουμε με ακρίβεια, γιατί τα διαθέσιμα στοιχεία δεν είναι ομοιογενή. Ο στόλος της Ύδρας στα τέλη της δεύτερης δεκαετίας του 19ου αι. υπολογίζεται σε 186 πλοία χωρητικότητας 27.716 τόνων. Σε πίνακες που παραθέτει ο ίδιος ιστορικός [βλ. *Επιλεγμένες πηγές*], που αφορούν τη ναυπήγηση πλοίων στην Ύδρα και στις Σπέτσες, από το 1811 ως το 1820, φαίνεται ότι ο αριθμός τους παρουσίασε στο διάστημα αυτό ελαφρά αύξηση. Έναν πίνακα με τον στόλο όλων των ναυτικών περιοχών μάς δίνει, για το 1813, ο Rouqueville: 665 συνολικά μεγάλα εμπορικά πλοία, εξοπλισμένα με 5.878 πυροβόλα (που φάνηκαν πολύ χρήσιμα στην Επανάσταση του '21). Αντίθετα, σύμφωνα με τον πρόσφατο συλλογικό τόμο, αυτά ανέρχονταν προεπαναστατικά στα 536.

Γ. Η εσωτερική αγορά

Η εσωτερική αγορά λειτουργούσε με τρεις διαφορετικούς, αλλά αλληλένδετους, τρόπους: τις μεγάλες ετήσιες **εμποροπανηγύρεις**, την **καθημερινή αγορά** και το **βδομαδιαίο παζάρι**. Οι **εμποροπανηγύρεις**, απλωμένες σαν αλυσίδα σε όλο τον ελλαδικό χώρο, ήταν το βασικό κανάλι μέσα από το οποίο τα μεταποιημένα αγαθά και τα εισαγόμενα είδη διανέμονταν και προωθούνταν σε όλη τη χώρα και από όπου ελληνικά προϊόντα εξάγονταν στις αγορές του εξωτερικού. Είχαν έντονη παρουσία στη θρησκευτική και οικονομική ζωή των κατοίκων από τα βυζαντινά χρόνια. Π, χ., η φθινοπωρινή εμποροπανήγυρις των Δημητρίων στη Θεσσαλονίκη ήταν διεθνούς εμπορικής σημασίας προσελκυνοντας αγοραστές και πωλητές από την Ιταλία, την

ιβηρική χερσόνησο και την Προβηγκία. Τα εμπορικά πανηγύρια διαρκούν από 3-4 ημέρες έως 2-3 εβδομάδες: π.χ. στα Φάρσαλα τον 18ο αι. διαρκεί 8 ημέρες. Γίνονταν συνήθως ανάμεσα στον Μάιο και στον Οκτώβριο, δηλαδή την περίοδο της αγροτικής παραγωγής και της ασφαλέστερης μεταφοράς των εμπορευμάτων. Η περιοδικότητα και η συμμετοχή εμπόρων από μακρινές περιοχές είναι κύρια γνωρίσματα των εμποροπανηγύρεων. Το πλήθος των συμμετεχόντων εμπόρων, το ύψος των εμπορικών πράξεων και η διάρκεια ήταν κριτήρια εμβέλειάς τους, με βάση τα οποία τις διακρίνουμε σε τοπικές, περιφερειακές και διαπεριφερειακές. Στην **Ήπειρο** μαρτυρούνται εμποροπανηγύρεις από τη βυζαντινή περίοδο. Κατά το πέρασμα του από τα **Γιάννενα** (1670) ο Τούρκος περιηγητής Evliya Celebi (Εβλιγιά Τσελεμπή) μιλάει για το πανηγύρι τους, στο οποίο συνέρρεαν χιλιάδες έμποροι από μακρινές περιοχές. Κατά τη δεκαπενθήμερη διάρκειά του τα μέλη των συντεχνιών της πόλης υποχρεώνονταν να κλείνουν τα μαγαζιά τους και να παίρνουν μέρος στο πανηγύρι, ώστε τονωθεί η κίνησή του. Πηγές του 18ου-19ου αι. μας δίνουν πληροφορίες και για άλλα ηπειρωτικά πανηγύρια: της Άρτας, της Κόνιτσας, όπου γινόταν κυρίως εμπόριο ζώων - κτηνοτροφικών προϊόντων και της Παραμυθιάς (που ονομαζόταν Λάμποβο).

Η **εβδομαδιαία αγορά (παζάρι)** επέτρεπε στους αγρότες να πωλούν μέρος της παραγωγή τους και να αγοράζουν τα αγαθά που δεν υπήρχαν στην τοπική αγορά. Έτσι, τα *παζάρια* εξυπηρετούσαν τις ανάγκες μιας κωμόπολης και των γύρω χωριών.

Επιλεγμένη ειδική βιβλιογραφία

- Ασδραχάς Σπ., «Οικονομία», *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ', σ. 159-188.
- Ασδραχάς Σπ. και άλ., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ιε'-ιθ' αιώνας*, τ. Ι, ό. π., (οι σελ. 424-513).
- Inalcik H.- Quataert D., *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. Β'.
- Ιωάννου Θ., *Εμπορικές σχέσεις Κύπρου - Γαλλίας κατά το 18ο αιώνα*, διδ. διατριβή, Λευκωσία 2002.
- Καρδάσης Β., «Εμπόριο και ναυτιλία», στο *Ιστορία των Ελλήνων*, ό. π., σ. 638-653.
- Κρεμμυδάς Β., *Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18ο αιώνα (1715-1792) με βάση τα γαλλικά αρχεία*, Αθήνα 1972 και *Συγκυρία και εμπόριο στην προεπαναστατική Πελοπόννησο 1793-1821*, Αθήνα 1980.
- Κρεμμυδάς Β., «Η οικονομία των Ελλήνων. Πενήντα κρίσιμα χρόνια, 1770-1821» στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π., τ. Ι, σ. 275-304.
- Koutzakiotis G., *Cavalla, une échelle égyptienne au XVIIIe siècle*; Κωνσταντινούπολη 2009.
- Λεονταρίτης Γ., *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850)*, έκδ. Ε. Μ. Ν. Ε. Μνήμων, Αθήνα 1987.
- Μπωζούρ Φ., *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην τουρκοκρατία (1787-1797)*, μτφρ. Ελένη Γαρίδη, εκδ. Τολίδη, Αθήνα 1974 (πολύ σημαντική πηγή).
- Σβορώνος Ν., *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18 αιώνα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1996 (α' έκδοση στα γαλλικά Παρίσι 1956).
- Σιορόκας Γ., *Το γαλλικό προξενείο της Άρτας (1702-1789)*, διδ. διατριβή, έκδ. IMIAX, Ιωάννινα 1981.
- Stoianovich Tr., «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος» στο Ασδραχάς Σπ. (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα 1979, σ. 299-345.
- Τριανταφυλλίδου - Baladié Γιολάντα, *Το εμπόριο και η οικονομία της Κρήτης από τις αρχές της οθωμανικής κυριαρχίας έως το τέλος του 18ου αιώνα (1669-1795)*, Ηράκλειο 1988.
- Φραγκάκη - Syrtet Έλενα, *Το εμπόριο της Σμύρνης τον 18ο αιώνα (1700-1830)*, Αθήνα 2010.
- Χαρλαύτη Τζελίνα-Παπακωνσταντίνου Κατ. (επιμ.), *Ναυτιλία των Ελλήνων 1700-1821*, Αθήνα 2013.
- Χατζηϊωάννου Μαρία-Χριστίνα «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις μιας διεθνοποιημένης δραστηριότητας: το εμπόριο (18ος-19ος αιώνας)», *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου, Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002*, τ. Β', Αθήνα 2004, σ. 407-423

Μάθημα 5ο

ΕΞΙΣΛΑΜΙΣΜΟΙ - ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ

Α. Εξισλαμισμοί στην Κρήτη, Μακεδονία, Πόντο, Εύβοια, Ήπειρο, Πελοπόννησο

Στο χειμερινό εξάμηνο εξετάσαμε τις διάφορες όψεις (θρησκευτική, οικονομική, δημογραφική κλπ.) του πολύ σημαντικού ζητήματος των εξισλαμισμών στον ελλαδικό χώρο από την αρχή της οθωμανικής κατάκτησης ως τα τέλη περ. του 17ου αι.: **τυπολογία** των εξισλαμισμών (εκούσιους - ακούσιους, "βίαιους", και μη βίαιους, ατομικούς και ομαδικούς), τις **αιτίες** που τους προκάλεσαν (κατώτερη νομικά θέση των μη μουσουλμάνων, βαρύτερη φορολογία, καθημερινές ταπεινώσεις εκ μέρους των Τούρκων, προπαγάνδα μουσουλμάνων μοναχών, δεινή ψυχολογικά θέση των χριστιανών και αίσθηση ότι ο Θεός τους είχε εγκαταλείψει, οικονομικό συμφέρον, ενίοτε όχι καλό παράδειγμα ή αποστασία κληρικών), τις μορφές εξισλαμισμών (από παιδομάζωμα, ύστερα από επαναστάσεις, εξισλαμισμοί αιχμαλώτων κ. ά.), την κοινωνική προέλευση των εξισλαμισθέντων (αγροτικών πληθυσμών, τιμαριωτών κ. ά.). Όπως είδαμε, οι εξισλαμισμοί δεν εμφανίζονται παντού και πάντα με την ίδια έκταση και ένταση. Τέλος, μας απασχόλησε η «παθητική» στάση της Εκκλησίας στο συγκεκριμένο θέμα και τα άμεσα συνδεδεμένα με τον εξισλαμισμό φαινόμενα του κρυπτοχριστιανισμού και των νεομαρτύρων, οι εξισλαμισμοί στη Μ. Ασία, Πόντο, και στην κυρίως Ελλάδα, καθώς και οι συνέπειές τους. Εδώ θα εξετάσουμε τους εξισλαμισμούς που έγιναν τον 18ο ως τις αρχές περίπου του 19ου αι.

Θα αναφερθούμε πιο αναλυτικά στην **Κ ρ ή τ η**, όπου έγιναν οι περισσότεροι από κάθε άλλη περιοχή του ελλαδικού χώρου εξισλαμισμοί την περίοδο που μας απασχολεί. Με βάση τις διαθέσιμες πηγές, στην Κρήτη έγιναν αρκετοί εξισλαμισμοί αγροτών ήδη από τα χρόνια του Κρητικού πολέμου (1645-1669). Ο Εβλιγιά Τσελεμπί, που ταξίδευσε στην Κρήτη το 1668-1669 μιλάει για 7.000 άτομα που ασπάστηκαν το ισλάμ (*μπουρμπάδες*) και για μερικές δεκάδες Ελλήνων στρατιωτών που παραδόθηκαν στον εχθρό και προσχώρησαν στη θρησκεία του. Αναφέρονται περιπτώσεις όπου ολόκληρες οικογένειες ή ο ιμάμης ενός χωριού προέρχονταν από χριστιανική οικογένεια. Έτσι, γύρω στα 1669 ο χριστιανικός πληθυσμός του νησιού είχε υποστεί σημαντική μείωση. Πρέπει όμως να λάβουμε υπόψη μας το ότι αρκετοί Κρητικοί μετανάστευσαν στη Βενετία κ. ά.

Την πρώτη περίοδο της τουρκοκρατίας (1645/1669-1821) έγιναν πολλοί ομαδικοί εξισλαμισμοί, κυρίως στα χωριά των επαρχιών Μονοφατισίου (κεντρική Κρήτη) και Σελίνου (δυτική Κρήτη). Η διαδικασία του ομαδικού εξισλαμισμού περιγράφεται ως εξής: ο πασάς έστελνε έναν χότζα κι αυτός τύλιγε συμβολικά με μια "κερωμένη οργιά" όλο το χωριό, γονάτιζε, έκανε δέηση στον Αλλάχ και με μία χειρονομία που το κάλυπτε όλο έκανε όλους τους κατοίκους του μουσουλμάνους. Σε δημοσιευμένα έγγραφα των οθωμανικών ιεροδικείων Ηρακλείου και Ρεθύμνου καταγράφονται πολλές πράξεις εξισλαμισμού, πριν και από την ολοκληρωτική κατάκτηση του νησιού (1669). Όπως όμως συνέβη και αλλού, δεν καταγράφονταν όλες οι μεταστροφές στο ισλάμ. Μ' άλλα λόγια, έγιναν περισσότεροι εξισλαμισμοί από αυτούς που καταγράφονται. Η προσέλευση στο ισλάμ γινόταν με απαγγελία μπροστά στον καδή και σε μάρτυρες της ομολογίας πίστης ότι «δεν υπάρχει άλλος θεός παρά ο Αλλάχ και ότι προφήτης του είναι ο Μωάμεθ». Έπειτα γινόταν αλλαγή του ονόματος από χριστιανικό σε μουσουλμανικό. Το

επίθετο όμως παρέμενε ελληνικό και έτσι βλέπουμε ποιοι μουσουλμάνοι είχαν ελληνική καταγωγή. Σε περιόδους ειρήνης ακολουθούσαν τελετές που επισφραγίζονταν με περιτομή του νεομουσουλμάνου. Ο Γερμανός ταξιδιώτης Sieber, που ταξίδευσε στην Κρήτη το 1817, γράφει: «Το άτομο που γίνεται μουσουλμάνος παραλαμβάνεται από τους Τούρκους που το οδηγούν θριαμβευτικά σ' ένα επίσημο σπίτι. Εκεί ο ιδιοκτήτης του παρουσιάζει στο νεοφώτιστο τους αναδόχους του. Τον ντύνει με πολυτελή ρούχα, του κάνει δώρα και τον βοηθάει στις μετέπειτα επιχειρήσεις του. Η θριαμβευτική πομπή διέρχεται με θόρυβο από την πόλη. Ο νέος μουσουλμάνος υποβαστάζεται, επιδεικνύεται στο λαό, εισέρχεται στο τζαμί και εκεί γινόταν δημόσια η περιτομή». Προφανώς αυτή η επίσημη τελετή αφορούσε μόνο επιφανή άτομα για να τονισθεί -και μ' αυτόν τον τρόπο- η ανωτερότητα του ισλάμ.

Η προσέλευση ενός μέλους μιας οικογένειας στο ισλάμ δεν συνεπαγόταν πάντα εξισλαμισμό και των άλλων, εκτός και αν τα παιδιά ήταν κάτω των 12 ετών. Γι' αυτό συναντούμε σε σχετικά έγγραφα πατέρα μουσουλμάνο και γιο χριστιανό. Όπως φαίνεται από τα έγγραφα των ιεροδικείων, πολλοί εξισλαμισμοί έγιναν μέσω **μεικτών γάμων**. Ένας μουσουλμάνος είχε το δικαίωμα να τελέσει γάμο με χριστιανή, μεγαλώνοντας τα παιδιά του σύμφωνα με τις αρχές της θεωρούμενης ως ανώτερης ισλαμικής θρησκείας. Αντίθετα γάμος χριστιανού με μουσουλμάνο απαγορευόταν αυστηρά. Οι γάμοι αυτοί, γνωστοί ως *κεπήνια*, ήταν συνηθισμένοι από την εποχή του Κρητικού πολέμου, παρά την απαγόρευσή τους με σουλτανικά φερμάνια, ύστερα από παρεμβάσεις του Πατριάρχη. Πολλές γυναίκες οι οποίες παντρεύονταν με *κεπήνι* παρέμεναν και μετά το γάμο τους χριστιανές. Προβλήματα ανέκυπταν με την επιστροφή ενός μέλους της οικογένειας στον χριστιανισμό (κάτι που απαγορευόταν) και κατόπιν τούτου άσκηση αγωγής των λοιπών μελών της εναντίον του.

Ποια ήταν τα **αίτια** αυτών των εξισλαμισμών; Παρά τις υποσχέσεις που δόθηκαν από τους Τούρκους την εποχή της εισβολής για φορολογικές ελαφρύνσεις, οι Κρητικοί υπέστησαν βαριά φορολογία. Υποχρεώνονταν να καταβάλλουν πάνω από το 1/10 ως φόρο *δεκάτης*, *κεφαλικό φόρο* και, ταυτόχρονα, υποβάλλονταν σε πολλές αγγαρείες. Η ανέχεια ανάγκαζε φτωχούς γονείς να υπογράφουν συμβόλαια με πλούσιους Τούρκους, με τα οποία δήθεν τους παραχωρούσαν τα παιδιά τους για να τα αναθρέψουν, ενώ στην πραγματικότητα τα πωλούσαν για 4 γρόσια. Αργά ή γρήγορα τα παιδιά αυτά εξισλαμίζονταν. Οι πωλήσεις παιδιών πραγματοποιούνταν ως το 1669, ανεπίσημα όμως συνεχίστηκαν και αργότερα.

Δεν γνωρίζουμε αν αυτοί οι εξισλαμισμοί γίνονταν βίαια ή εκούσια. Είναι πολύ πιθανό να ασκούνταν πιέσεις πάνω στους χριστιανούς. Η απογοήτευση των χριστιανών από τις νίκες των οθωμανικών στρατευμάτων, η επιείκεια με την οποία το ετερόδοξο ισλάμ αντιμετώπιζε ορισμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις των χριστιανών, η προπαγάνδα των μουσουλμάνων δερβίσηδων, οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης οδήγησαν ένα μέρος του χριστιανικού πληθυσμού στο να ασπασθεί το ισλάμ. Οι νίκες των Οθωμανών, που θεωρούνταν από τους χριστιανούς ως τιμωρία του Θεού για τις αμαρτίες τους, κλόνισαν την πίστη πολλών και συντέλεσαν στην αρνησιθρησκεία. Ενισχυτικός παράγοντας εξισλαμισμών ήταν και το ότι οι χριστιανοί αποκτούσαν ίσα δικαιώματα με τους Τούρκους, απαλλάσσονταν από τιμωρίες για εγκλήματα και βελτίωναν τις συνθήκες ζωής τους. Πολλοί αρνησίθρησκοι δεν διακρίνονταν για σταθερή

προσήλωση στις αρχές του ισλάμ. Ανάλογα με το ποιος ήταν κυρίαρχος στην περιοχή τους, άλλαζαν στρατόπεδο και θρησκεία. (π. χ. στη Σητεία, πολλοί κάτοικοι της οποίας έγιναν μουσουλμάνοι κατά την προέλαση του τουρκικού στρατού, 1648-1649, και ξανάγιναν χριστιανοί όταν κατέλαβαν τα μέρη τους οι Ενετοί). Πάντως στο τέλος του πολέμου οι χριστιανοί είχαν μειωθεί πολύ, λόγω των εξισλαμισμών, των μεταναστεύσεων, της πανούκλας κλπ.

Το οθωμανικό κράτος, έχοντας κάνει στην Κρήτη αρκετούς μουσουλμάνους, δεν επιδίωξε αργότερα άλλους εξισλαμισμούς, λόγω και της ανάγκης είσπραξης φόρων. Γι' αυτό απαγορεύτηκαν οι βίαιοι εξισλαμισμοί και μετά το 1669 δεν πραγματοποιήθηκε παιδομάζωμα. Εξισλαμισμοί όμως γίνονταν σε όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Το 1700 υπήρχαν στο νησί 60.000 περ. μουσουλμάνοι και το 1779 65.000, δηλ. το 1/3 του κρητικού πληθυσμού. Γύρω στα 1821 ο αριθμός τους ήταν ίσος με αυτόν των χριστιανών (περίπου 100.000) ή και μεγαλύτερος. Αρκετοί Κρήτες ζούσαν ως κρυπτοχριστιανοί (γνωστοί ως *ισλαμοχριστιανοί*, *ψευδότουρκοι*, *Τουρκορωμοί*). Επτά από αυτούς μαρτύρησαν για την πίστη τους και τιμώνται ως νεομάρτυρες. Όπως παρατηρεί στη διατριβή του ο Μ. Πεπονάκης, «το μαρτύριό τους συνέπεσε με την εποχή των μεγάλων καταπιέσεων σε βάρος του κρητικού πληθυσμού, αλλά και της ενίσχυσης της ιεραποστολικής δράσης της Εκκλησίας στο νησί, που πιθανότατα επηρέασε την απόφασή τους». Άλλοι κρυπτοχριστιανοί θα φανερώσουν την πίστη τους μετά το *Χάτι Χουμαγιούμ* του 1856, που παραχωρούσε το δικαίωμα ελεύθερης έκφρασης του θρησκευτικού πιστεύω στους κατοίκους της Αυτοκρατορίας. Οι τελευταίοι *Τουρκοκρήτες* (οι περισσότεροι είχαν προγόνους χριστιανούς) θα φύγουν από το νησί το 1924, σε εφαρμογή της συνθήκης της Λωζάνης για ανταλλαγή των πληθυσμών (με θρησκευτικά κριτήρια).

Στη **Μ α κ ε δ ο ν ί α** οι εξισλαμισμοί δεν πήραν μεγάλη έκταση, όπως στην Κρήτη. Στους πέντε αιώνες που κράτησε η τουρκοκρατία στη Μακεδονία συνέβησαν εκούσιοι ή ακούσιοι εξισλαμισμοί, ατομικοί ή ομαδικοί. Αν χρησιμοποιήσει κανείς εθνοτικά κριτήρια θα εντοπίσει αρκετές περιπτώσεις Ελλήνων, Εβραίων, Σλάβων, ακόμη και Φραγκολεβαντίνων (Δυτικοευρωπαίων) που εξισλαμίστηκαν. Στην κεντρική Μακεδονία περίπτωση ομαδικού εξισλαμισμού έχουμε στο χωριό **Νότια**, οι βλαχόφωνοι κάτοικοι του οποίου εξισλαμίστηκαν μετά το 1769. Ως την ανταλλαγή των πληθυσμών, το 1924, οι **Νοτιώτες** φύλαγαν με ευλάβεια το αρχαίο Ευαγγέλιο, πάνω στο οποίο οι πρόγονοί τους είχαν καταγράψει την πράξη της εξωμοσίας. Εδώ έχουμε μία σπάνια περίπτωση εξωμοσίας του φερόμενου ως επισκόπου Ιωάννη, κατ' άλλους Αλεξάνδρου, μαζί με το μικρό χριστιανικό ποίμνιο της περιοχής. Συμπαγείς εξισλαμισμένους πληθυσμούς έχουμε και σε μία ομάδα πολλών ελληνικών χωριών στη δυτική Μακεδονία, στην περιοχή Βοΐου και Γρεβενών, τους γνωστούς ως **Βαλαάδες**, για τους οποίους μιλήσαμε και στο χειμερινό εξάμηνο. Δεν γνωρίζουμε πότε άρχισε ο εξισλαμισμός τους (πιθανότατα τον 17ο αι., ίσως όμως και τον 16ο, αν λάβουμε υπόψη μας τις μαρτυρίες ορισμένων επιτύμβιων πλακών). Οι Βαλαάδες ανήκουν, κατά τον Dawkins, στην περίπτωση του «ατελούς εξισλαμισμού». Σ' αυτό συνηγορεί το ότι είχαν διατηρήσει μέχρι την αναχώρησή τους από τη Μακεδονία με την ανταλλαγή των πληθυσμών, το 1924, την ελληνική γλώσσα και πολλά έθιμα του Ελληνισμού από τον οποίο αποκόπηκαν ουσιαστικά με τον εξισλαμισμό τους. Μία άλλη ομάδα εξισλαμισμένων ήταν οι **Ντονμέδες, Εβραίοι της Θεσσαλονίκης** (Donme =

εξωμότης). Ο εξισλαμισμός Εβραίων στη Θεσσαλονίκη συμπίπτει με τη δράση του ψευδομεσσία Σαμπαταΐ Σεβί. Όταν κάτω από την πίεση του σουλτάνου έγινε μουσουλμάνος, πολλοί οπαδοί του τον ακολούθησαν προσχωρώντας στο ισλάμ. Αρκετές περιπτώσεις ατομικών εξισλαμισμών αναφέρονται στα οθωμανικά Αρχεία της Βέροιας και της Θεσσαλονίκης, σε περιηγητικά κείμενα, συναξάρια νεομαρτύρων κ. α.. Οι εξισλαμισμοί παρουσίαζαν έξαρση στις περιόδους των τουρκοβενετικών και των ρωσοτουρκικών πολέμων, εξαιτίας του φόβου των χριστιανών για αντεκδικήσεις ή αντίποινα από τους Τούρκους.

Στον **Π ό ν τ ο** συνέβησαν αρκετοί εξισλαμισμοί μετά την πτώση της Τραπεζούντας (1461). Πολλοί μάλιστα, όπως οι Λαζοί, που εξισλαμίστηκαν μάλλον τον 17ο αι., έγιναν πιο φανατικοί από τους Τούρκους και ο ελληνικός πληθυσμός ήταν αναγκασμένος να υφίσταται τις βιαιοπραγίες τους. Πολλοί χριστιανοί δεν είχαν άλλη διέξοδο από την αλλαξοπιστία. Εξισλαμίστηκαν πολλά χωριά στις περιοχές Νικόπολης και Κολώνιας. Και αυτοί οι *νεομουσουλμάνοι*, έγιναν πιο φανατικοί κι από τους Τούρκους. Μόνη εξαίρεση αποτελούσαν οι κάτοικοι της Ζάππας που κρατούσαν σε απόσταση τους Τούρκους, δεν σύναπταν γάμους μαζί τους και είχαν φιλικές σχέσεις με τους Έλληνες. Πολλοί Πόντιοι ζούσαν ως **κρυπτοχριστιανοί**. Εδώ συναντούμε την πιο ολοκληρωμένη μορφή κρυπτοχριστιανισμού (με υπόγειες εκκλησίες, διπλές τελετουργίες, διπλά ονόματα κλπ.). Με το *Χάτι Χουμαγιούν* του 1856 και αργότερα θα φανερωθούν πολλοί χριστιανοί, αλλά θα υποστούν διώξεις από το τουρκικό κράτος. Οι εξισλαμισμοί στη **Μ. Ασία** συνεχίστηκαν, με μικρότερη ένταση, μετά το μεγάλο ρεύμα των πρώτων αιώνων της τουρκικής κατάκτησης. Έτσι πολλά χριστιανικά χωριά στην περιοχή της Καπαδοκίας έγιναν μουσουλμανικά. Απόδειξη της προηγούμενης χριστιανικής ταυτότητάς τους είναι το ότι σε πολλά χωριά σώζονται μέχρι σήμερα εκκλησίες.

Εξισλαμισμοί έγιναν την περίοδο αυτή και στη νότια **Ε ύ β ο ι α**, σε μία ομάδα πέντε αλβανόφωνων ποιμενικών χωριών της ορεινής Καρυστίας, όπου συναντούμε μία ιδιότυπη μορφή κρυπτοχριστιανισμού. Οι άνδρες μουσουλμάνοι, που έφεραν δύο ονόματα (ένα χριστιανικό και ένα μουσουλμανικό) δεν γνώριζαν σχεδόν τίποτε ούτε από το ισλάμ ούτε από τον χριστιανισμό, εκτός από ορισμένα τυπικά στοιχεία. Όπως φαίνεται, υποκρίνονταν τους μουσουλμάνους για να αποφύγουν τις καταπιέσεις των σκληρών Τούρκων της Καρύστου. Άλλοι από αυτούς θεωρούνταν μουσουλμάνοι και άλλοι χριστιανοί, αλλά ούτε οι πρώτοι είχαν ιμάμηδες ούτε οι δεύτεροι ιερείς. Γι' αυτό οι Τούρκοι τους αποκαλούσαν κοροϊδευτικά *σαμπάνηδες* (μεικτούς) ή *μουρτάτες* (αρνητές του ισλάμ). Οι Τούρκοι της Καρύστου τους ανέχονταν, αλλά όταν λίγο πριν από την Επανάστασή τους επέβαλαν τον κεφαλικό φόρο, νόμισαν ότι δεν υπήρχε πια λόγος να υποκρίνονται τον μουσουλμάνο.

Στην **Ή π ε ι ρ ο** εξισλαμίστηκαν στα μέσα περίπου του 17ου αι., σύμφωνα με μεταγενέστερη μαρτυρία του Παν. Αραβαντινού, οι χριστιανοί σπαχήδες. Στη νότια Αλβανία έγιναν την περίοδο αυτή αρκετοί εξισλαμισμοί Ελλήνων ή Αλβανών χριστιανών, λόγω φορολογικών καταπιέσεων, αδιαλλαξίας ορισμένων κληρικών κλπ. Όπως γράφει ο Αραβαντινός στη *Χρονογραφία της Ηπείρου*, γύρω στα 1733 άρχισαν αθρόοι εξισλαμισμοί σε χωριά της Θεσπρωτίας (που αναφέρονται ονομαστικά) επειδή οι κάτοικοί τους δεν μπορούσαν να υποφέρουν τα δεινά της σκλαβιάς. Οι φλογεροί μοναχοί **Νεκτάριος Τέρπος** και **Κοσμάς ο**

Αιτωλός έκαναν τον 18^ο αι. τεράστιο έργο για να αναχαιτίσουν τους εξισλαμισμούς στην Ήπειρο και, σίγουρα, απέτρεψαν πολλούς από την άρνηση της χριστιανικής τους πίστης. [βλ. *Πηγές*, 13] Πολλοί ζούσαν και εδώ ως κρυπτοχριστιανοί. Την πιο χαρακτηριστική περίπτωση τη συναντούμε σε μία ομάδα χωριών της **Σπαθίας** (στη σημερινή νότια Αλβανία). Όταν το 1856 οι κάτοικοί τους άκουσαν με χαρά ότι το *Χάτι Χουμαγιούμ* παραχωρούσε θρησκευτική ελευθερία, πολλοί έσπευσαν να φανερώσουν τη χριστιανική τους πίστη, με συνέπεια η τουρκική διοίκηση να τους τιμωρήσει με εξορία στη Μικρά Ασία

Τέλος στην **Πελοπόννησο**, όπου -με εξαίρεση την περιοχή Γαστούνης- δεν είχαν γίνει πολλοί εξισλαμισμοί κατά την πρώτη Τουρκοκρατία (1460-1685), εξισλαμίστηκαν πολλοί από τους αιχμαλώτους του πολέμου του 1715. Επίσης, εξαναγκάστηκαν να επιστρέψουν στο ισλάμ όσοι μουσουλμάνοι (που είχαν απώτατη χριστιανική καταγωγή) είχαν εκχριστιανισθεί κατά τη β' Βενετοκρατία. Αρκετοί είχαν απώτατη χριστιανική καταγωγή. Αντίθετα, όσοι είχαν εκχριστιανισθεί στον Μυστρά θανατώθηκαν. Εκτός από ατομικούς εξισλαμισμούς, την περίοδο αυτή συνέβησαν στην Πελοπόννησο και μεταστροφές στο ισλάμ που πήραν λίγο πολύ ομαδικό χαρακτήρα σε δύο περιοχές: σε χωριά νότια της Ολυμπίας (στα λεγόμενα *Μουρτατοχώρια*) και στην περιοχή Μονεμβασίας. [βλ. *Χάρτη*] Απ' ό,τι φαίνεται ο εξισλαμισμός δεν άλλαξε πολύ το οικονομικό τους status. Είναι αξιοσημείωτο το ότι συχνά συμβίωναν ειρηνικά στην ίδια οικογένεια μουσουλμάνοι (που συνήθως έφεραν διπλό, χριστιανικό και μουσουλμανικό, όνομα, άρα είχαν πριν εξισλαμισθεί ή κατάγονταν από εξισλαμισμένους γονείς) με τις χριστιανές γυναίκες τους, σύμφωνα με ελληνικές πηγές. Όσοι είχαν εξισλαμιστεί παλαιότερα απέκτησαν, κατά τον ιστορικό της Επανάστασης Ιω. Φιλήμονα, τουρκική συνείδηση, σ' αντίθεση μ' όσους εξισλαμίστηκαν στις αρχές του 19ου αι. Την περίοδο αυτή μαρτύρησαν στην Πελοπόννησο οι περισσότεροι νεομάρτυρες. Το μαρτύριό τους συνιστά το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της πάλης για τη διατήρηση της θρησκευτικής και εθνικής ταυτότητας. Ταυτόχρονα ενδυνάμωσε το φρόνημα των συμπατριωτών τους.

Β. Δημογραφικές εξελίξεις: μία σύντομη επισκόπηση

Η μελέτη των θεμάτων που σχετίζονται με τον πληθυσμό του ελληνικού χώρου τον 18ο και τις αρχές του 19ου αιώνα παρουσιάζει μία ιδιοτυπία. Βέβαια, ο χώρος αυτός έχει σχεδόν ολοκληρωτικά ενοποιηθεί, δηλαδή έχει ενταχθεί στην οθωμανική επικράτεια, αλλά οι γνώσεις μας για τον πληθυσμό του είναι ποσοτικά και ποιοτικά κατώτερες σε σχέση με τους προηγούμενους αιώνες γιατί για την περίοδο αυτή δεν έγιναν «απογραφές» του πληθυσμού. Τα μόνα στοιχεία που διαθέτουμε, είναι κάποια φορολογικά κατάστιχα για νησιά του Αιγαίου, που προέρχονται κυρίως από τις κοινότητές τους και αφορούν την κατανομή των φόρων στα μέλη τους. Αυτές όμως οι **πηγές** δεν είναι της ίδιας αξίας με εκείνες των δύο πρώτων αιώνων της οθωμανικής κυριαρχίας. Οι κρατικοί θεσμοί βρίσκονται σε αποσύνθεση και αυτό έχει ως συνέπεια να μη γίνονται "απογραφές", όπως τους προηγούμενους αιώνες. Παρά τις ατέλειές τους, αυτές οι «απογραφές» είναι μία καλή πηγή -αν και θεωρούνται από τους δημογράφους ως πηγή προστατιστικού χαρακτήρα, δηλαδή δεν είναι απογραφές με την αυστηρή έννοια του όρου- για τη μελέτη του πληθυσμού κάποιων περιοχών ή του συνόλου της Αυτοκρατορίας. Ο

κεφαλικός φόρος, επίσης, με το να κατανέμεται από τα τέλη του 17^{ου} αι. με περίπλοκους υπολογισμούς, βασισμένους όχι μόνο στον αριθμό των κατοίκων, αλλά και στην οικονομική κατάσταση κάθε επαρχίας (καζά) δεν μας βοηθάει να σχηματίσουμε μία ασφαλή εικόνα του χριστιανικού πληθυσμού.

Οι **ελληνικές πηγές** αυτής της περιόδου είναι περισσότερες και, γενικά, καλύτερες από αυτές των προηγούμενων αιώνων. Είναι όμως κατακερματισμένες και δεν μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μία συνολική εικόνα για τη δημογραφική κατάσταση του ελληνικού χώρου. Επιπλέον, αφορούν μόνο νησιωτικές περιοχές· ιδίως τα βενετοκρατούμενα Επτάνησα. Η αξία αυτών των πηγών (επίσημες εκθέσεις των βενετικών αρχών και άλλες) ξεπερνά ενίοτε το στενό εδαφικό πλαίσιο του βενετοκρατούμενου χώρου και μας δίνουν πληροφορίες και για τις γειτονικές περιοχές της Πελοποννήσου, της Στερεάς Ελλάδας και της Ηπείρου. Οι καλύτερες και πολύ πιο έγκυρες πηγές στατιστικών πληροφοριών είναι σίγουρα τα βενετικά αρχεία, αλλά αυτές καλύπτουν μόνο τις περιοχές εκείνες που για ένα χρονικό διάστημα βρίσκονταν υπό βενετική κυριαρχία.

Από τις δυτικοευρωπαϊκές πηγές, μεγάλης αξίας είναι η **αλληλογραφία των ξένων προξένων** που ήταν εγκατεστημένοι στις παραθαλάσσιες εμπορικές πόλεις του ελληνικού χώρου. Οι πρόξενοι ή οι υποπρόξενοι των ξένων χωρών, εκτός από τα εμπορικού χαρακτήρα στοιχεία, ήταν υποχρεωμένοι να στέλνουν στις κυβερνήσεις τους και άλλες ειδήσεις για την περιοχή της προξενικής τους δικαιοδοσίας. Έτσι δίνουν πληροφορίες και για τον πληθυσμό των περιοχών όπου υπηρετούσαν. Η πολυετής, συχνά, παραμονή τους σε ένα μέρος και η τακτική επικοινωνία τους με τις οθωμανικές αρχές ή με τους Έλληνες τους έδινε τη δυνατότητα να γνωρίζουν αρκετά καλά τον αριθμό των κατοίκων. Μία άλλη πηγή δυτικής προέλευσης είναι τα **ταξιδιωτικά κείμενα**. Συνήθως οι ξένοι ταξιδιώτες δίνουν πληροφορίες για τον πληθυσμό των πόλεων, κωμοπόλεων και χωριών απ' όπου περνούσαν. Ο βαθμός όμως της αξιοπιστίας τους ποικίλει. Άλλοτε είναι, ολοφάνερα, εξωπραγματικός, ενώ άλλοτε -συγκρινόμενος με άλλες πηγές- μας δίνει μία ακριβέστερη εικόνα του (π. χ. ο Ληκ ή ο Πουκεβίλ). Μία βασική αδυναμία των περισσότερων περιηγητών είναι το ότι θεωρούσαν δεδομένο πως ο αριθμός των κατοίκων μιας περιοχής ή μιας πόλης παρέμενε για μακρύ χρονικό διάστημα ο ίδιος και γι' αυτό δεν δίσταζαν να τον επαναλάβουν, αναπαράγοντας έτσι μία ψευδή εικόνα του. Π. χ., στα περιηγητικά έργα που δίνουν πληροφορίες για τον πληθυσμό της Χίου από το 1786 ως το 1821 υπάρχουν μεγάλες αποκλίσεις: από τις 45.000 κατοίκους η κατώτερη ως τις 150.000 η ανώτερη [Δημητρόπουλος, «Ο πληθυσμός»].

Όλες, πάντως, οι μελέτες που έχουν γίνει μέχρι τώρα έχουν δείξει ότι ο **17ος αιώνας** είναι για την Οθ. Αυτοκρατορία, ιδίως για τις δυτικές επαρχίες της (όπου και ο ελληνικός χώρος), **περίοδος πληθυσμιακής συρρίκνωσης**, εξαιτίας των συχνών και σχεδόν ενδημικών επιδημιών πανούκλας, που προκαλούσαν πολλούς θανάτους, ιδίως στις παραθαλάσσιες και πιο πυκνοκατοικημένες πόλεις, των πολέμων, όπως ήταν ο Κρητικός πόλεμος (1645-1669), που είχαν πολλά θύματα ανάμεσα στον άμαχο πληθυσμό, και των δυσμενών κλιματολογικών συνθηκών (πολύ κρύοι χειμώνες). Αντίθετα, ο **18ος αιώνας** είναι **αιώνας πληθυσμιακής σταθεροποίησης**. (π. χ. η Πελοπόννησος είχε στα τέλη του 18ου αι. 320.000 περίπου κατοίκους,

ενώ, σύμφωνα με την αξιόπιστη απογραφή του 1700, είχε 176.344 κατοίκους. Ανάλογες συγκλίσεις παρατηρούμε και σε άλλες περιοχές. Καλά κατοικημένο φαίνεται ότι ήταν τον 18^ο αι. και το Αιγαίο με πυκνότητα πληθυσμού που προσέγγιζε τους 50 κατοίκους ανά τετρ. χλμ. Για άλλες γεωγραφικές ζώνες (Ηπειρο, Μακεδονία, Θράκη) οι γνώσεις μας δεν είναι σαφείς. Πάντως, **η αύξηση του πληθυσμού του ελληνικού χώρου τον 18ο αι. είναι βέβαιη**. Πιο συγκεκριμένα, η περίοδος 1700-1750 θεωρείται περίοδος σταθεροποίησης και η περίοδος 1750-1821 περίοδος ανάπτυξης [Παναγιωτόπουλος, «Δημογραφικές εξελίξεις»]. Και αυτό παρά τις νέες **επιδημίες πανούκλας**, ιδίως κατά τα τέλη του 18^{ου} - αρχές του 19^{ου} αι. Η εξάπλωση αυτής της φοβερής επιδημίας ευνοήθηκε πολύ και από τη μεγαλύτερη πυκνότητα του πληθυσμού. Ένα πολυσυζητημένο θέμα είναι το αν, και σε ποιο βαθμό, έχουμε (και) τον 18ο αι. μετακινήσεις πληθυσμών από τα πεδινά προς τα ορεινά ή (και) το αντίστροφο. Σίγουρα πιο πυκνοκατοικημένοι (από ελληνικό πληθυσμό) ήταν οι ορεινοί οικισμοί.

Ο **τουρκικός πληθυσμός** -και ο **εβραϊκός**, όπου υπήρχε (Θεσσαλονίκη, Γιάννενα, Πάτρα, Χαλκίδα κ. α.)- κατοικούσε, κατά κανόνα, στις πόλεις, ενώ ο χριστιανικός στα χωριά ή έξω από τα τείχη. Συμπαγείς μουσουλμανικοί πληθυσμοί υπήρχαν στη Μακεδονία, οι βοσκοί Γιουρούκοι, και στη Θεσσαλία, οι Κονιάρηδες, έποικοι από τη Μ. Ασία. Όπου αλλού συναντάμε συμπαγή αγροτικό μουσουλμανικό πληθυσμό προέρχεται, σχεδόν πάντα, από εξισλαμισμένους χριστιανούς.

Όσον αφορά στα **μεγέθη των πόλεων**, μπορούμε να τις ταξινομήσουμε σε **τρεις κατηγορίες**: Στην **πρώτη** έχουμε πόλεις με πληθυσμό που ξεπερνούσε τις 20.000 (Γιάννενα, Λάρισα, Θεσσαλονίκη, Μυστρά, Σέρρες, Τρίπολη, Ύδρα κ. ά). Στη **δεύτερη** πόλεις από 10.000 ως 12.000 περ. κατ. (Αθήνα, Χανιά, Πάτρα, Τρίκαλα, Χαλκίδα κ. ά.). Τέλος, στην **τρίτη**, έχουμε πόλεις από 5.000 ως 10.000 κατ. (Άρτα, Αγρίνιο, Κορώνη, Ναύπλιο κ. ά.). Συνεπώς η πλειονότητα των επαρχιακών κέντρων του ελληνικού χώρου δεν αποτέλεσε την περίοδο αυτή πόλο έλξης πολλών κατοίκων. Αντίθετα οι έδρες των οθωμανικών αρχών είτε είχαν λίγο χριστιανικό πληθυσμό είτε, όσες είχαν μεικτό πληθυσμό (που κατοικούσε, κατά κανόνα, σε ξεχωριστές συνοικίες), όπως στα Γιάννενα, ταλανίζονταν από την άνοδο του ανταγωνισμού χριστιανών-μουσουλμάνων. Ενίσχυση του ελληνικού πληθυσμού παρατηρείται σε ορεινούς οικισμούς που ανέπτυξαν τη βιοτεχνία (Μέτσοβο, Αμπελάκια, Δημητσάνα κ. α.) και σε πεδινούς ή νησιωτικούς οικισμούς. Μετά την απελευθέρωση και τη φυγή ή εξόντωση των Οθωμανών Τούρκων θα παρατηρηθεί κάθοδος κατοίκων ορεινών οικισμούς στα πεδινά. Σύμφωνα με την ανάλυση των πληροφοριών του **Πουκεβίλ** για τον αριθμό των σπιτιών **1.261 χωριών** του μεγαλύτερου μέρους της Στερεάς και μικρού μέρους της Θεσσαλίας, Ηπείρου, δυτικής Μακεδονίας και Πελοποννήσου στις αρχές του 19ου αι., το 8,7% είχαν από 1 έως 9 σπίτια, το 64% από 10 έως 49, το 13,2 από 50 έως 90, το 11,6 από 100 έως 499 και το 2,5% πάνω από 500.

Σ' όλη τη διάρκεια της τουρκοκρατίας, όπως έδειξε μελέτη της Αντωνιάδη - Μπιμπίκου [βλ. βιβλιογραφία], πολλοί οικισμοί ερημώθηκαν (742 από το 1700 ως το 1800) για διάφορους λόγους. Αλλά την περίοδο αυτή δημιουργήθηκαν και νέοι οικισμοί. Πρόκειται για σημαντικά ζητήματα η έρευνα των οποίων πρέπει να γίνεται επί τη βάση όλων των διαθέσιμων πηγών [βλ. λ.χ. τις μελέτες του Κ. Κόμη].

Επιλεγμένη ειδική βιβλιογραφία

1. Εξισλαμισμοί

- Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973 (οι σελ. 87-103).
- Γαρίτης Κ., *Ο Νεκτάριος Τέρπος και το έργο του, Εισαγωγή - Σχόλια - Κριτική έκδοση του έργου του Πίστις*, εκδ. Ο Θεσβίτης, Θήρα 2002.
- Θεοχαρίδης Ι. - Λουλές Δ., «Οι Νεομάρτυρες στην ελληνική ιστορία (1453-1821)», *Δωδώνη* 17 (1988), σ. 135-150, 20 (1991), σ. 57-68.
- Νεομάρτυρες Πελοποννήσου, Πρακτικά Ιστορικού Συμποσίου στη μνήμη του Νεομάρτυρα Δημητρίου* (Τρίπολη 19-21 Σεπτ. 2003), έκδ. ΓΑΚ - Αρχαία Νομού Αρκαδίας, Τρίπολη 2008.
- Νικόδημος ο Αγιορείτης, *Νέον Μαρτυρολόγιον*, 3^η έκδοση, Αθήνα 1961.
- Νικολαΐδου Ελευθερία, *Οι κρυπτοχριστιανοί της Σπαθίας (αρχές 18ου αι. - 1912)*, Ιωάννινα 1979.
- Νικολάου Γ., *Εξισλαμισμοί στην Πελοπόννησο από τα μέσα του 17ου αιώνα έως το 1821*, Αθήνα 2006.
- Πεπονάκης Μ., *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1898)*, Ρέθυμνο 1997.
- Φωτιάδης Κ., *Οι εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου*, Θεσ/νίκη 1988.

2. Δημογραφικές εξελίξεις

- Ανδριώτης Ν., *Πληθυσμός και οικισμοί της ανατολικής Κρήτης (16ος-19ος αι.)*, Ηράκλειο 2006.
- Αντωνιάδη - Μπιμπίκου, «Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα: ένας προσωρινός απολογισμός», μετφρ. από τη γαλλική έκδοση του 1965 στο *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών, ό. π.*, σ. 191-259.
- Ανωγιάτης - Πελέ Δ., «Δημογραφικές πληροφορίες για την Ελλάδα από περιηγητές (1800-1820)», *Μνήμων* 10 (1985), σ. 1-16.
- Δημητρόπουλος Δ., «Ο πληθυσμός [1770-1821]», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 1, σ. 75-86 και «Ιστοριογραφικές χρήσεις των προστατιστικών μαρτυριών για τον πληθυσμό», *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου, Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002*, τ. Β', Αθήνα 2004, 50-76.
- Κόμης Κ., *Σύναμμα. Κοινωνικές Δομές και Όψεις του Νεοελληνικού Χώρου: Πόλεις, πληθυσμός, Πληθυσμιακές μετακινήσεις, Μηχανισμοί κυριαρχίας και άλλα σχετικά ζητήματα*, Ιωάννινα 2007.
- Κωστής Κ., *Στον καιρό της πανώλης*, Ηράκλειο 1995.
- Παναγιωτόπουλος Β., «Δημογραφικές εξελίξεις», *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ', σ. 152-158.
- Πατρινέλης Χρ., *Οι ελληνικοί πληθυσμοί κατά την περίοδο 1453-1821. Προβλήματα ιστορικής δημογραφίας*, Θεσσαλονίκη 1982.

Μάθημα 6ο

ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ

Είχαμε μιλήσει στο χειμερινό εξάμηνο για το θεσμό των κοινοτήτων κατά τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας. Συγκεκριμένα, είχαμε εξετάσει το ζήτημα της καταγωγή του θεσμού των κοινοτήτων της Τουρκοκρατίας, την οργάνωση και τη λειτουργία των κοινοτήτων στην ηπειρωτική και στη νησιωτική Ελλάδα, καθώς και τις κοινότητες με αυξημένα προνόμια. Θα υπενθυμίσουμε, λοιπόν, στο σημερινό μας μάθημα ορισμένα βασικά σημεία -δεδομένου ότι στο εαρινό εξάμηνο παρακολουθεί το μάθημα ένας αριθμός φοιτητών για πρώτη φορά- και, παράλληλα, θα δούμε πώς εφαρμόστηκε ο θεσμός αυτός στην περίοδο που μας απασχολεί, ποιες αλλαγές παρατηρούνται στην κοινοτική οργάνωση, τις νέες και πιο ανεπτυγμένες μορφές κοινοτικής οργάνωσης και τις ενδοκοινοτικές διενέξεις στα τέλη περίπου του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα.

Α. Προϋποθέσεις για την μεγαλύτερη ανάπτυξη των κοινοτήτων

Οι συνθήκες για την ανάπτυξη του κοινοτικού θεσμού υπήρξαν σίγουρα πιο ευνοϊκές τον 18^ο και στις αρχές του 19^{ου} αι. Μία σειρά από παράγοντες συνέτειναν σ' αυτό, ιδίως σε ορισμένες περιοχές του ελληνικού χώρου (Πελοπόννησο, Κυκλάδες, Πήλιο, Ζαγοροχώρια κ. α.), μετά τα τέλη του 17ου αιώνα περίπου. Οι σημαντικότεροι θετικοί παράγοντες ήταν οι παρακάτω:

α. Η προϊούσα παρακμή του οθωμανικού κράτους από τον 17ο αι., ιδίως η παρακμή της οθωμανικής διοίκησης, που είχε πολλαπλές αρνητικές επιπτώσεις για τον Ελληνισμό, αλλά και κάποιες θετικές. Στους αιώνες της ακμής του οθωμανικού κράτους η ισχυρή συγκεντρωτική εξουσία και η διοίκηση των επαρχιών με το τιμαριωτικό σύστημα δεν άφηνε πολλά περιθώρια ανάπτυξης των κοινοτήτων, ενώ κατά τους αιώνες της παρακμής αναπτύχθηκε σιγά σιγά, ιδιαίτερα σε περιοχές με πυκνό ελληνικό πληθυσμό, μία ισχυρή οικονομικά τάξη Ελλήνων που ανέλαβε σχεδόν αποκλειστικά τα κοινοτικά αξιώματα. Η παρακμή της οθωμανικής διοίκησης άφησε "ελεύθερο χώρο" στους ραγιάδες για ανάπτυξη του κοινοτικού θεσμού.

β. Η αλλαγή στον τρόπο κατανομής και είσπραξης κάποιων φόρων. Η καθιέρωση, στα τέλη του 17ου αι., της φορολογικής κλίμακας για την είσπραξη του κεφαλικού φόρου, της *τζιζίε*, για την οποία κάναμε αλλού λόγο, και ιδίως ο καθορισμός από την κεντρική εξουσία ενός συγκεκριμένου ποσού που έπρεπε να καταβάλλουν οι μη μουσουλμάνοι κάτοικοι κάθε επαρχίας, ενίσχυσε τον ρόλο των εκπροσώπων των χριστιανικών κοινοτήτων στην κατανομή αυτού του φόρου διαδοχικά στους καζάδες και, εν συνεχεία, σε κάθε κοινότητα και σε κάθε φορολογούμενο, ανάλογα με την οικονομική δύναμη καθενός και τη φορολογική κλίμακα στην οποία κατατάσσόταν. Στους φόρους αυτούς προσθέτονταν και τα κοινοτικά έξοδα. Τον ρόλο αυτό, που δεν μπορούσε να τον παίξει η οθωμανική διοίκηση -όσο κι αν αυτό φαίνεται παράδοξο- γιατί από τις αρχές του 18ου αι. έπαυσαν να διενεργούνται στην Οθ. Αυτοκρατορία «απογραφές» του πληθυσμού, τον ανέθεσε στους εκπροσώπους των χριστιανικών ή των εβραϊκών κοινοτήτων. Όλοι οι ιστορικοί συμφωνούν στο ότι **ο βασικότερος ρόλος και λόγος ύπαρξης των κοινοτήτων ήταν ο διανεμητικός, η κατανομή δηλ. των φόρων στα μέλη τους.** Μ' άλλα λόγια, η οθωμανική εξουσία χρησιμοποιεί αυτόν τον θεσμό για να εξυπηρετήσει έναν οικονομικής φύσεως σκοπό (τη φορολόγηση των κατακτημένων). Γι' αυτό δεν θα πρέπει να

νομίζουμε ότι επρόκειτο για αυτοδιοίκηση, όπως την εννοούμε σήμερα· τουναντίον, η πολυσυζητημένη κοινοτική αυτοδιοίκηση λειτουργούσε μέσα στα περιοριστικά όρια που καθόριζε η οθωμανική εξουσία. Από την άλλη όμως, όπως επισημαίνουν οι μελετητές αυτού του θεσμού, η παραχώρηση στους χριστιανούς του δικαιώματος συλλογής των φόρων ήταν σωτήρια, γιατί οι κοινότητες θεωρούσαν καθήκον τους, μέσα στο πλαίσιο της κοινοτικής αλληλεγγύης, να βοηθούν κάθε μέλος που αδυνατούσε να καταβάλει το χαράτσι ή άλλους φόρους. Αν συνέβαινε αυτό, θα είχε αρνητικές επιπτώσεις όχι μόνο για το συγκεκριμένο άτομο και την οικογένειά του, αλλά και για όλη, τελικά, την κοινότητα. Το καταστατικό του Μελένικου (1813), αλλά και άλλες πηγές αυτής της περιόδου δεν αφήνουν καμία αμφιβολία γι' αυτό. Είναι όμως γεγονός ότι η κοινοτική αλληλεγγύη αποδείχθηκε σε ορισμένες περιπτώσεις εύθραυστη. Όταν μία κοινότητα αδυνατούσε να ανταποκριθεί στις οικονομικές απαιτήσεις της εξουσίας, οι προεστοί της όφειλαν να μεριμνήσουν για την εξεύρεση λύσης ώστε να αποφευχθεί η καταστροφή της (συνήθως προσέφευγαν στον δανεισμό ή στην επιβολή έκτακτων εισφορών).

γ. Άλλος παράγοντας ήταν **η εμπειρία που είχαν αποκτήσει οι Έλληνες** από την εφαρμογή αυτού του θεσμού κατά τους προηγούμενους αιώνες, να λειτουργούν ως κοινοτικό σώμα. Ιδίως όσοι είχαν πρόσφατα βρεθεί υπό βενετική κυριαρχία· ιδίως οι Πελοποννήσιοι. Δεν είναι, κατά τη γνώμη μου, διόλου τυχαίο το ότι ο θεσμός της τοπικής αυτοδιοίκησης γνώρισε στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου τη μεγαλύτερη ανάπτυξη στην Πελοπόννησο όπου στα χρόνια της β' Βενετοκρατίας (1685-1715) διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο οι εκπρόσωποι των κοινοτήτων των χωριών (οι *γέροντες* ή *δημογέροντες*) και οι λεγόμενες *αστικές κοινότητες* στις πόλεις.

δ. **Η οικονομική και κοινωνική ισχυροποίηση του Ελληνισμού** αυτή την περίοδο. Μπορούμε δε να πούμε ότι η ισχυρότερη την περίοδο αυτή τοπική αυτοδιοίκηση σε πολλές τουρκοκρατούμενες ελληνικές περιοχές ήταν και βασικός παράγοντας και συνέπεια της γενικότερης ανάπτυξης κατά τον 18ο - αρχές του 19ου αι.

B. Αλλαγές στη λειτουργία του κοινοτικού συστήματος

Η **πρώτη** αλλαγή που παρατηρείται την περίοδο αυτή στον κοινοτικό θεσμό, εντάσσεται στο πλαίσιο της μετάβασης από τον τιμαριωτισμό στα *τσιφλίκια*. Είναι βέβαια γεγονός ότι και παλαιότερα στην περίπτωση που οι γαίες ήταν *ζιαμέτια* ή *τιμάρια*, και αυτό συνέβαινε με ολόκληρα χωριά, δεν υπήρχαν περιθώρια ανάπτυξης κοινοτικών θεσμών από τους καλλιεργητές. Στα *χάσια* η κοινοτική οργάνωση εμφανίζεται σε περιορισμένη κλίμακα. Με την τσιφλικοποίηση όμως μεγάλου μέρους των γαιών και τη **δημιουργία πολλών χωριών-τσιφλικιών**, τον 18ο αιώνα, τα χωριά αυτά -που αποτελούσαν σε πολλές περιοχές το μεγαλύτερο ποσοστό των οικισμών- **έχασαν** όχι μόνο τις περιουσίες τους αλλά **και το δικαίωμα αυτοδιοίκησης**. Οι περισσότεροι ιστορικοί συμφωνούν στο ότι οι καλλιεργητές των τσιφλικιών δεν είχαν δικαίωμα να εκλέγουν κοινοτικούς αντιπροσώπους, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στα *κεφαλοχώρια* ή *ελευθεροχώρια*. Πράγματι, στα χωριά που κατοικούνταν από ελεύθερους ιδιοκτήτες και βρίσκονταν σε ορεινές και άγονες κυρίως περιοχές, οι οποίες παρουσίαζαν μειωμένο ενδιαφέρον για τον κατακτητή, αναπτύχθηκε ιδιαίτερα ο κοινοτικός θεσμός. Τα περισσότερα, ωστόσο, προνόμια τα είχαν τα χωριά που ήταν *βακούφια*, οι πρόσοδοι των οποίων προορίζονταν για τη

συντήρηση των ιερών της Μέκας και άλλων μουσουλμανικών ιδρυμάτων (τζαμιών κλπ.) ή για έναν κοινωφελή σκοπό και οι κοινότητες των νησιών του Αιγαίου (με εξαίρεση την Κρήτη).

Μία **δεύτερη αλλαγή** που παρατηρείται την περίοδο αυτή στον κοινοτικό θεσμό είναι η **διεύρυνση των αρμοδιοτήτων των κοινοτικών οργάνων**, ιδίως εκεί όπου αναπτύχθηκε πολύ. Οι κοινότητες, εκτός από την κατανομή των φόρων, έχουν και πολλές άλλες διοικητικές, εκτελεστικές και δικαστικές αρμοδιότητες: ασφάλεια της περιοχής τους, απονομή δικαιοσύνης σε διαφορές που αφορούσαν χριστιανούς, κοινωνική πρόνοια, ίδρυση σχολείων κλπ. Έτσι εξυπηρετούσαν τα διοικητικά και οικονομικά συμφέροντα τόσο της κοινότητας όσο και της κεντρικής διοίκησης. Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι οι κοινότητες λειτούργησαν, ως έναν βαθμό, ως υποκατάστατα της κρατικής εξουσίας.

Τρίτη αλλαγή είναι η ισχυροποίηση των υψηλά ιστάμενων οργάνων της τοπικής αυτοδιοίκησης, τόσο των χριστιανών (*κοτζαμπάσηδων*) όσο και των μουσουλμάνων (*αγιάνηδων/τ. ayan*), οι οποίοι είχαν την πεποίθηση ότι αποτελούσαν ξεχωριστή κοινωνική τάξη. Με τα κέρδη από την ενοικίαση των φόρων της περιφέρειάς τους -σε μικρότερη κλίμακα οι *κοτζαμπάσηδες* απ' ό,τι οι *αγιάνηδες*-, με τα κέρδη επίσης από τις μεγάλες γαιοκτησίες τους (που ήταν όμως μικρότερες από αυτές των Οθωμανών μεγαλογαιοκτημόνων) και από την άσκηση του εμπορίου που διεξήγαν συγκέντρωναν τόση δύναμη ώστε ασκούσαν μεγάλη επιρροή πάνω στα επαρχιακά όργανα. Οι άρχοντες αυτοί (χριστιανοί ή μουσουλμάνοι) αποτελούσαν ισχυρούς τοπικούς παράγοντες και ήταν συγκεντρωμένοι στις πρωτεύουσες των καζάδων ή σε μεγάλα χωριά. Στο αποκορύφωμα της δύναμής τους έφθασαν μετά τα μέσα του 18ου αι. οπότε το οθωμανικό κράτος αντιμετώπιζε δυσκολίες στον έλεγχο των επαρχιών. Οι χριστιανοί προεστοί και οι *αγιάνηδες* συνεργάζονταν, ενίοτε, για την εξυπηρέτηση κοινών συμφερόντων, συνήθως όμως βρίσκονται σε αντιπαλότητα. Ο Μ. Σακελλαρίου, μιλώντας για την Πελοπόννησο την περίοδο αυτή, παρατηρεί ότι Έλληνες και Τούρκοι μεγαλοπροεστοί δεν αισθάνονταν ταξική αλληλεγγύη γιατί ανάμεσά τους υψωνόταν έντονη η εθνική αντίθεση, που την εκδηλώθηκε τόσο στην επανάσταση του 1770 όσο και σε αυτά του 1821. Βέβαια ο Φώτιος Φωτάκος μας δίνει στα *Απομνημονεύματά* του μία αντίθετη εικόνα για τους *κοτζαμπάσηδες*.

Γ. Μορφές κοινοτικής οργάνωσης

Η οργάνωση των ελληνικών κοινοτήτων στις υπό οθωμανική κυριαρχία περιοχές δεν ήταν παντού ίδια. Παρατηρείται μία ποικιλομορφία όσον αφορά στα κοινοτικά μορφώματα, στον βαθμό της κοινοτικής αυτονομίας έναντι της οθωμανικής εξουσίας, στο μέγεθός τους και στον χώρο στον οποίο ήταν οργανωμένες (αστικές - αγροτικές - ναυτικές κοινότητες), στη σχέση τους με άλλες μορφές συσσωμάτωσης, ιδίως με τις συντεχνίες κλπ. Συνεπώς το κοινοτικό σύστημα δεν υπήρξε ομοιόμορφο, αλλά παρουσίαζε παραλλαγές ανά περιοχή που φαίνονται και στις διαφορετικές ονομασίες των κοινοτικών εκπροσώπων: *πρόκριτοι*, *προεστοί*, *δημογέροντες*, *κοτζαμπάσηδες* (από το τουρκ. *kocabaşı*, ο επικεφαλής), *τζορμπατζήδες* (στη Μακεδονία και στη Θράκη), *βιλαετλήδες* (στο Καρπενήσι), *επίτροποι*, *άρχοντες*, *σύνδικοι* (από το βενετικό *sindici*), *επιστάτες*, *μουχτάρηδες* (τ. *muhtar*), ή *δεπουτάτοι* = αντιπρόσωποι (σε μερικά νησιά) κ. ά. Θα δούμε στη συνέχεια τις πιο βασικές μορφές κοινοτικής οργάνωσης.

Ο Γιώργος Κοντογιώργης, στην καλύτερη μονογραφία της ιστοριογραφίας μας για τον κοινοτικό θεσμό διακρίνει τις χριστιανικές κοινότητες σε **κοινότητες με ισχυρή οθωμανική παρουσία**, όπου οι Οθωμανοί ασκούν ασφυκτική διοικητική και φορολογική εξουσία πάνω στους χριστιανούς, όπως στην Άμφισσα ή στη Σάμο τα τελευταία προεπαναστατικά χρόνια και στην Κρήτη, νησί με ισχυρό μουσουλμανικό στοιχείο, και σε **κοινότητες με χαλαρή οθωμανική παρουσία**, όπως στην Πελοπόννησο, στο Πήλιο, στις Κυκλάδες, στα Ζαγοροχώρια κ. α. με λίγο ή καθόλου μουσουλμανικό πληθυσμό. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο το ότι στην Κρήτη δεν υπήρχε ανεπτυγμένη χριστιανική αυτοδιοίκηση, σε αντίθεση με την Πελοπόννησο κ. α.

Όταν μιλάμε για **κοινότητες με χαλαρή οθωμανική παρουσία**, δεν εννοούμε παντελή απουσία οθωμανικών Αρχών. Οπωσδήποτε υπήρχε ο καδής με ευρύτερες ή περιορισμένες αρμοδιότητες, όπως στις **Κυκλάδες**. Κοινό χαρακτηριστικό γνώρισμα των κοινοτήτων αυτών είναι το ότι η οθωμανική εξουσία απείχε από τη διαδικασία επιμερισμού και είσπραξης των φόρων και το ότι οι κοινοτικοί άρχοντες είχαν, ιδίως την περίοδο αυτή, διευρυμένες αρμοδιότητες. Τα περισσότερα νησιά του Αιγαίου, υπήχθησαν νωρίς στην αρμοδιότητα του αρχηγού του στόλου (του *καπουδάν πασά*) και τους αναγνωρίστηκαν πολλά προνόμια. Τον 18ο αι. παρατηρούνται, κυρίως στα νησιά του Αιγαίου, αποκλεισμοί χωρικών και μικροεπαγγελματιών από τις κοινοτικές εκλογές, ένδειξη κοινωνικής διαφοροποίησης στο εσωτερικό αυτών των κοινοτήτων. Θεωρητικά **εκλέξιμοι** ήταν όλοι, αλλά αρκετά παραδείγματα (από την Άνδρο, από την Αθήνα, όπου υπήρχε ένα «κλειστό κύκλωμα» αρχοντικών οικογενειών και μόνο τις παραμονές της Επανάστασης συμμετείχαν στα κοινά και Αθηναίοι της δεύτερης τάξης, τη Θεσσαλονίκη κ.α.) δείχνουν ότι οι κοινοτικοί άρχοντες προέρχονταν μόνο από την ανώτερη κοινωνική τάξη. Στα νησιά ή αλλού, ένα χωριό ή μία κωμόπολη αποτελούσε μία **κοινότητα**, αλλά και πολλά χωριά μαζί μπορούσαν να απαρτίζουν κοινότητα, όπως το «*Κοινόν των Χωρίων*» στη Νάξο, όπου στην πόλη υπήρχαν δύο κοινότητες: «*το Κοινόν του Κάστρου*» των καθολικών και «*το Κοινόν του Μπούργου των ορθοδόξων*». Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα ισόρροπης ανάπτυξης κοινοτικού συστήματος σε όλο το νησί είναι η **Πάρος** με την πλήρη απουσία οθωμανικών αρχών. Όπως σημειώνει η Ελένη Κούκου, που αντλεί πληροφορίες από ανέκδοτα έγγραφα, το *κοινό του νησιού* συνερχόταν: α) για την εκλογή αντιπροσώπων· β) συζήτηση και λήψη απόφασης πάνω στα ζητήματα του νησιού· γ) λήψη μέτρων προστασίας των *προεστών* σε περιόδους όξυνσης των κομματικών αντιθέσεων, και δ) αντιμετώπιση γενικότερων πολιτικών καταστάσεων. Το προνομιακό *βακουφικό* καθεστώς στο οποίο υπάχθησαν τα **χωριά του Πηλίου**, διευκόλυνε τη μεγάλη ανάπτυξη του κοινοτικού συστήματος. Το **Μέτσοβο** είναι ένα άλλο καλό παράδειγμα κοινότητας με πολλά προνόμια, λόγω των υπηρεσιών που πρόσφεραν οι κάτοικοί του στον ευαίσθητο (στρατιωτικά και εμπορικά) οδικό κόμβο της περιοχής.

Η **πιο ανεπτυγμένη μορφή τοπικής αυτοδιοίκησης υπήρχε, αναμφίβολα, στην Πελοπόννησο**, όπου εφαρμόστηκε η κάθετη μορφή κοινοτικής οργάνωσης. Γι' αυτό αξίζει να σταθούμε εδώ λίγο παραπάνω. Στην Πελοπόννησο η αυτοδιοίκηση ήταν οργανωμένη σε τρεις επάλληλους βαθμούς, αντίστοιχους με τις **τρεις βαθμίδες** διάρθρωσης της τουρκικής διοίκησης προς την οποία και προσαρμόστηκε: **κατώτερη σε επίπεδο χωριών, κωμοπόλεων ή πόλεων,**

μέση σε επίπεδο επαρχιών (καζάδων) και ανώτερη σε επίπεδο πασαλίκιού. Στις πόλεις, στις κωμοπόλεις και στα ελευθεροχώρια εκλέγονταν από τους ενήλικες αυτόχθονες άνδρες, για ένα έτος, ένας ή δύο τοπικοί *δημογέροντες* ή *γέροντες*, ανάλογα με το μέγεθος της κοινότητας. Οι δημογέροντες εξέλεγαν σε συνέλευση στην πρωτεύουσα του καζά τους *επαρχιακούς προεστώτες* (*κοτζαμάσηδες*), επίσης για ένα έτος. Η εκλογή τους επικυρωνόταν από τις τουρκικές αρχές. Οι *επαρχιακοί προεστώτες* εισηγούνταν μέτρα που έκριναν αναγκαία για την επαρχία τους και μεριμνούσαν για την εφαρμογή τους. Βρίσκονταν σε έναν συνεχή αγώνα για να απαλλάξουν τις κοινότητες από τις αυθαιρεσίες των κρατικών οργάνων. Όμως υπήρχαν και *προεστώτες* που χαρακτηρίζονταν για την απληστία. Πράγματι, το σύστημα της κατανομής των φόρων ήταν αιτία πολλών καταχρήσεων σε βάρος των ομοθρήσκων τους. Με τη λήξη της θητείας τους υποχρεώνονταν να κάνουν στην επαρχιακή συνέλευση απολογισμό του έργου τους.

Ένα σημαντικό έργο των επαρχιακών *προεστών* ήταν και η εκλογή των δύο *μοραγιάνηδων* (τ. *Μόρα* = Μοριάς, Πελοπόννησος + *αγιάνης*) οι οποίοι έδρευαν μόνιμα κοντά στον πασά, στην Τριπολιτσά, μαζί με δύο εκπροσώπους των τουρκικών κοινοτήτων (*αγιάνηδες*) και τον διερμηνέα (*δραγουμάνο*), που ήταν πάντα Έλληνας. Όλοι αυτοί, μαζί με κάποιους ανώτερους Οθωμανούς αξιωματούχους, συγκροτούσαν το διαρκές συμβούλιο του πασά του Μοριά. Το κύριο έργο τους ήταν η κατανομή των φόρων στις επαρχίες του Μοριά, στους οποίους προστίθεντο και τα διάφορα έξοδα των επαρχιών. Μετά την λήξη της θητείας τους οι *μοραγιάνηδες* ήταν υποχρεωμένοι να λογοδοτήσουν στην επαρχιακή συνέλευση. Επιπλέον, οι Πελοποννήσιοι είχαν πάρει **το προνόμιο να επικοινωνούν απευθείας με την Υψηλή Πύλη, μέσω δύο απεσταλμένων τους (*βεκίληδων*)** που έδρευαν στην Πόλη, ως μόνιμοι αντιπρόσωποί τους, και παρενέβαιναν για διάφορα πελοποννησιακά ζητήματα. Λόγω της επιρροής που είχαν πάνω στη μητέρα του σουλτάνου και σε άλλα υψηλά ιστάμενα πρόσωπα, πετύχαιναν να επεμβαίνουν σωτήρια υπέρ των συμπατριωτών τους, αν και συχνά ενδιαφέρονταν μόνο για την προώθηση των συμφερόντων της πατρίδας τους.

Η θέση των Πελοποννησίων *προεστών* ή *προκρίτων* έναντι της τουρκικής εξουσίας ήταν σημαντική γιατί εθεωρούντο όργανά της. Η αρχή της διαρκ'ως αυξανόμενης δύναμής τους πρέπει να αναχθεί στη συμφωνία των «*προκρίτοτερων του τόπου*» με τον Κουγιουμτζή Αλή πασά το 1715, σύμφωνα με όσα παραδίδει στα *Απομνημονεύματά* του ο Κανέλος Δεληγιάννης. Το μόνο δικαίωμα που είχε ο λαός ήταν το να εκλέγει τους κοινοτικούς εκπροσώπους. Το δικαίωμα του εκλέγεσθαι στα ανώτερα αξιώματα ανήκε πάντα στα ίδια σχεδόν πρόσωπα, ή πιο σωστά στις ίδιες ισχυρές οικογένειες και κληρονομούνταν από πατέρα σε γιο. Από αυτές επιλέγονταν και οι *βεκίληδες*. Προ του 1770 πανίσχυρη οικογένεια *κοτζαμπάσηδων* ήταν οι Μπενάκηδες στην Καλαμάτα. Μετά το 1770 αναδείχτηκαν οι αρχοντικές οικογένειες Λόντου στη Βοστίτσα (Αίγιο), Ζαΐμη και Χαραλάμπη στα Καλάβρυτα, Σισίνη στη Γαστούνη, Παπατσώνη στη Μεσσηνία, Νοταρά στα Τρίκαλα Κορινθίας, Περρούκα στο Άργος, Παπαγιαννόπουλου (Δεληγιάννη) στην επαρχία Καρύταινας κ. ά. χωρισμένες σε δύο φατρίες ή κόμματα: το «Καρυτομεσσηνιακόν» και το «Αχαϊκόν». Οι Πελοποννήσιοι *κοτζαμπάσηδες* αντλούσαν την οικονομική τους δύναμη περισσότερο από τη μεγάλη γαιοκτησία -που ήταν όμως σαφώς μικρότερη από αυτή των μεγαλογαιοκτημόνων Οθωμανών- και από την ενοικίαση

φορολογικών προσόδων και λιγότερο από το εμπόριο. Επίσης από τις επιγαμίες με άλλες ισχυρές οικογένειες Πελοποννησίων προυχόντων.

Στην κοινοτική εκπροσώπηση αντανακλάται ο τρόπος συγκρότησης της κάθε μικροκοινωνίας με πιο χαρακτηριστική περίπτωση την οργάνωση των χωριών του **Σουλίου** σε γένη, τις «*φάρες*». Εδώ οι κάτοικοι εκπροσωπούνται από τους αρχηγούς των γενεών (π. χ. «*φάρες*» Τζαβελαίων ή Μποτσαραίων) και αυτοί αποφασίζουν, παρά τις διαφορές τους, για τις υποθέσεις που αφορούν το σύνολο ή όταν υπάρχει ανάγκη να έλθουν σε επαφή με τη γειτονική βενετική επικράτεια

Άλλη μορφή κοινοτικής οργάνωσης ήταν οι **ομοσπονδίες κοινοτήτων** με πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα τα 46 *Ζαγοροχώρια*, τα *Μαδεμοχώρια* στη Χαλκιδική και, εν μέρει, τα χωριά του Πηλίου. Τα 46 **Ζαγοροχώρια** συγκροτούσαν το *Κοινό των Ζαγορίσιων*, με έδρα το Καπέσοβο, στο οποίο αντιπροσωπεύονταν όλες οι κοινότητες. Επικεφαλής ήταν ο Ζαγόρ-κοτζάνπασης που εκλεγόταν για έξι μήνες. Η ομοσπονδία των **Μαδεμοχωριών** απαρτιζόταν από 12 κωμοπόλεις και 360 χωριά. Στη συγκρότηση της ομοσπονδιακής διοίκησης έπαιρναν μέρος μόνο οι 12 κωμοπόλεις, καθεμιά από τις οποίες είχε υπό την «εξουσία» της έναν αριθμό χωριών που έστελναν αντιπροσώπους στην έδρα της ομοσπονδίας, τον Μαχαλά. Οι 24 κοινότητες του **Πηλίου**, που όφειλαν την ευημερία τους στην επεξεργασία και την εμπορία του μεταξιού και των μάλλινων σκεπασμάτων, παρουσιάζουν μία εσωτερική διαφοροποίηση ως προς την κατανομή των εξουσιαστικών αρμοδιοτήτων. Ηγετικό ρόλο έπαιζε η Μακρινίτσα, αλλά τα χωριά του Πηλίου δε φαίνεται να είχαν σύνθετες μορφές ομοσπονδιακής οργάνωσης. Ξεχωριστή μορφή ομοσπονδιακής κοινοτικής οργάνωσης αποτελούσαν τα **Αμπελάκια** με τα γύρω χωριά. Εδώ όμως επρόκειτο μάλλον για παραγωγική και εμπορική ένωση παρά για ομοσπονδία κοινοτήτων.

Σε πολλές πόλεις συναντούμε οργάνωση κοινοτήτων κατά συνοικίες (*μαχαλάδες*). Σ' αυτές υπήρχε ένα σώμα προεστών που διαχειριζόταν τις υποθέσεις και εκπροσωπούσε τη συνοικία στην κεντρική διοίκηση της κοινότητας και για ορισμένα θέματα στις οθωμανικές Αρχές. Οι *γέροντες* των συνοικιών είχαν ως κύριο έργο τους την κατανομή φόρων και των κοινοτικών βαρών. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η Αθήνα, με 36 συνοικίες-*ενορίες* και η Θεσσαλονίκη με 12 χριστιανικές συνοικίες. Ενδιαφέρον ζήτημα μελέτης είναι η **σχέση κοινοτήτων - συντεχνιών**. Ανάμεσα στις δύο αυτές μορφές συσσωματώσεων υπάρχουν κοινά και διακριτά στοιχεία, σε επίπεδο οργάνωσης, επιδιωκόμενων στόχων λειτουργίας τους.

Δ. Ενδοκοινοτικές διενέξεις

Το ίδιο το σύστημα που καθιστούσε την κοινότητα υπεύθυνη για την κατανομή και συλλογή των φόρων και εξασφάλιζε στους κατακτημένους Έλληνες λίγες ελευθερίες, κρατώντας μακριά από τα όργανα της κρατικής εξουσίας, έκλεινε μέσα του και τις αιτίες διενέξεων, διαιρέσεων σε παρατάξεις, καταχρήσεων και καταπιέσεων από τους κοινοτικούς άρχοντες πάνω στον ομοεθνή *ραγιά*. Οι ενδοκοινοτικές διενέξεις είναι πολύμορφες και υπακούουν σε πολλές αιτίες. Η κριτική μελέτη των πηγών μας επιτρέπει να διακρίνουμε τόσο τις βαθύτερες αιτίες τους όσο και τις άμεσες ή έμμεσες συνέπειές τους, μία από τις οποίες ήταν και το ότι έδιναν αφορμή για

τουρκικές παρεμβάσεις, όπως φαίνεται σε ανώνυμο κείμενο του τέλους του 18ου αι. από τον καζά Βοστίτσας (Αιγίου) [βλ. το σχετικό απόσπασμα, *ΙΕΕ*, σ. 142-143].

Μία συχνή κατηγορία που εκτοξεύεται από τους χριστιανούς εναντίον των κοινοτικών αρχόντων και ταυτόχρονα βασική αιτία ενδοκοινοτικής διαμάχης ήταν η άδικη κατανομή και είσπραξη των πολλών φόρων που επέβαλλε το κράτος, οι οποίοι γίνονταν βαρύτεροι λόγω της παρεμβολής των ενοικιαστών και των υποενοικιαστών των φόρων. Στις πηγές απαντούν συχνά παράπονα και κατηγορίες για **κακοδιοίκηση**, για **άδικη κατανομή των φόρων** και των κοινοτικών εισφορών και για πάσης φύσεως **αδικίες**. Οι **κοτζαμπάσηδες**, οι οποίοι σύμφωνα με *φερμάνι* του 1755 εθεωρούντο εντελώς απαραίτητοι για την είσπραξη των φόρων, εκμεταλλεύονταν τη θέση τους για να εισπράξουν, συχνά, με διάφορες προφάσεις, μεγαλύτερα από τα κανονικά ποσά. Το γεγονός αυτό προκαλούσε διαμαρτυρίες, αποδέκτης των οποίων γινόταν συχνά και η ίδια η Πύλη. Προεπαναστατικά ή μετεπαναστατικά κείμενα (π. χ. η *Ελληνική Νομαρχία*, τα *Απομνημονεύματα* του Φωτάκου [βλ. *Πηγές*, 15] και του Οικονόμου κ. ά.), τους κατηγορούν ευθέως για απάνθρωπη συμπεριφορά σε βάρος των ομοεθνών τους. Βέβαια τα δύο τελευταία κείμενα γράφτηκαν μετά την Επανάσταση από άτομα φιλικά προσκείμενα στον Θ. Κολοκοτρώνη και για να ερμηνεύσει κανείς την κριτική τους κατά των Πελοποννήσιων κοτζαμπάσηδων πρέπει να έχει υπόψη του την προεπαναστατική σύγκρουση *κλεφτών* (*κάπων*) και κοτζαμπάσηδων, αλλά και τη σύγκρουση πολιτικών και στρατιωτικών στους δύο εμφύλιους πολέμους το 1824-25. Είναι αξιοσημείωτο το ότι και ο Πενάχ εφέντη, κατηγορεί τους κοτζαμπάσηδες για συνεργασία με Τούρκους *αγιάνηδες* «*τυραννώντας τον ραγιά*». Ίδιες κρίσεις συναντούμε και σε κείμενα Ευρωπαίων ταξιδιωτών που είχαν προσωπική αντίληψη των πραγμάτων. Η καταπίεση από τους κοτζαμπάσηδες ορισμένων κοινοτήτων είχε ως συνέπεια ακόμη και εξεγέρσεις των κατοίκων τους, όπως στη Σάμο, πριν και μετά το 1808, ή τολμηρές καταγγελίες, όπως αυτή των κατοίκων της Σκύρου στις 3. 1. 1821. [απόσπασμα της καταγγελίας στην *ΙΕΕ*, σ. 142]

Μία άλλης μορφής ενδοκοινοτική **διαμάχη** είναι η διαμάχη **ανάμεσα στους ισχυρούς προεστούς** των επαρχιών, που ήταν χωρισμένοι σε αντιμαχόμενες παρατάξεις, «*ταράφια*» (από το τ. *taraf*). Πολλές φορές οι προεστοί μιας παρατάξης προκειμένου να υπερισχύσουν ζητούσαν τη βοήθεια Τούρκων αξιωματούχων με τελικό αποτέλεσμα τη μεγαλύτερη καταπίεση των κοινοτήτων. Όταν τα πράγματα έφθαναν στο απροχώρητο οι αξιωματούχοι του κράτους προσπαθούσαν άλλοτε με παραινήσεις, άλλοτε με απειλές, ακόμη και με εκτελέσεις κοινοτικών αρχόντων, να αποσοβήσουν κοινωνικές αναστατώσεις. Την εντονότερη διαμάχη επαρχιακών προεστών τη συναντούμε στην προεπαναστατική Πελοπόννησο. Εδώ, όπως είδαμε παραπάνω, οι ισχυρές οικογένειες των *κοτζαμπάσηδων* ήταν χωρισμένες σε δύο φατρίες ή κόμματα, το «*Καρυταινομεσσηνιακόν*» και το «*Αχαϊκόν*», που αντιμάχονταν η μία την άλλη. Το 1812 η πρώτη φατρία, με αρχηγό τον πανίσχυρο Ιωάννη Παπαγιαννόπουλο (Δεληγιάννη) από τα Λαγκάδια της Γορτυνίας αντιμαχόταν τη δεύτερη που είχε αρχηγό τον επίσης ισχυρό *κοτζάμπαση* της Βοστίτσας Σωτηράκη Λόντο. Η εξόντωση του πρώτου (το 1816) τους κατατρόμαξε και τους ανάγκασε να υπογράψουν την 1η Απριλίου 1816 συμφωνητικό έγγραφο για «*άδελφικήν όμόνοιαν*».

Μία άλλη πτυχή και συνάμα αιτία ενδοκοινοτικών διενέξεων την περίοδο αυτή είναι η συμμετοχή και **ο ρόλος της Εκκλησίας στα κοινοτικά πράγματα**. Η συμμετοχή του κλήρου στα κοινοτικά ζητήματα ήταν ανέκαθεν σημαντική. Οι κληρικοί μπορούσαν να στηρίξουν ηθικά μία κοινότητα, εφόσον στο ίδιο πρόσωπο συναντιόταν η εθνική και η θρησκευτική εκπροσώπηση. Χάρη και στα προνόμια που είχαν παραχωρηθεί στον Πατριάρχη Κων/πόλεως, ο κλήρος αναγνωριζόταν από τον κατακτητή ως ο εγκυρότερος διαχειριστής των κοινοτικών ζητημάτων. Οπωσδήποτε η ηθική και συνακόλουθα η πολιτική επιρροή του κλήρου μειώνεται μετά το τέλος του 17ου αι. και τον 18ο, οπότε η κοινοτική ηγεσία περνάει σιγά σιγά στα χέρια των λαϊκών προεστών. Εντούτοις οι κληρικοί, ιδίως οι επίσκοποι, όπως φαίνεται και από το καταστατικό του Μελένικου (1813) [βλ. *Επιλεγμένες πηγές*], δεν έχασαν τον ρυθμιστικό τους ρόλο. Μετά τα μέσα όμως του 18ου αι. παρατηρήθηκε σε αρκετές περιπτώσεις μία προσπάθεια, αν όχι αποκλεισμού, τουλάχιστον περιορισμού της παρέμβασης της Εκκλησίας στα εσωτερικά των κοινοτήτων. Κάτι που δεν ήταν πάντα εφικτό, καθώς η Εκκλησία αντιδρούσε έντονα. Σε ορισμένες δε περιπτώσεις, οι αντιδράσεις αυτές προσέλαβαν έντονα ιδεολογικό-πολιτικό χαρακτήρα και κατέληξαν σε ανοιχτές συγκρούσεις, όπως στη Σμύρνη το 1819. Στην Κοζάνη από τα μέσα του 18ου αι. έγιναν ισχυρές συγκρούσεις στις οποίες πρωτοστατούσε ο μητροπολίτης και οι οποίες προκάλεσαν επανειλημμένες παρεμβάσεις του Πατριαρχείου. Στα τελευταία προεπαναστατικά χρόνια η αμφισβήτηση του ρόλου της Εκκλησίας στις κοσμικές υποθέσεις είχε επεκταθεί με αποτέλεσμα να περιοριστεί ο ρόλος της στην επικύρωση των πρακτικών της κοινότητας. Ο ανώτερος κλήρος, επιδιώκοντας ηγετικό ρόλο στα κοινοτικά πράγματα, σε συνεργασία με τους κοινοτικούς άρχοντες, τους απένειμε, ενίοτε, το οφφίκιο του *λογοθέτη*, όπως στον Ιω. Στάμου Χονδροδήμο ή Λογοθέτη, πανίσχυρο κοτζάμπαση της Λεβδαδιάς πριν από την Επανάσταση του 1821.

Οι ενδοκοινοτικές διενέξεις κατά την υπό εξέταση περίοδο οφείλονταν και στο ότι **άλλες τάξεις επιδίωκαν τη συμμετοχή τους στη διοίκηση** προσπαθώντας να καταργήσουν το παραδοσιακό κλειστό σύστημα, είτε στο ότι **αντίπαλες ισχυρές οικογένειες** από την ίδια τάξη επιζητούσαν με τη σειρά τους την ανάληψη της εξουσίας. Χαρακτηριστική περίπτωση διεκδίκησης συμμετοχής άλλων τάξεων στη διοίκηση αποτελεί η **Αθήνα** όπου μετά την προσωρινή εκδίωξη του τυραννικού Χατζή Αλή (1788), καταργήθηκε το «κληρονομικόν» σύστημα της κοινοτικής εξουσίας και καθιερώθηκε η ελεύθερη εκλογή στις κοινοτικές αρχές. Στη **Σάμο** η διαχείριση των κοινοτικών υποθέσεων οδήγησε σε μεγάλες ταραχές το 1807. Στα **Ψαρά** προκλήθηκαν το 1815 ταραχές εξαιτίας των αντιθέσεων μεταξύ των δύο αντιμαχόμενων ομάδων, που οδήγησαν σε επέμβαση των Οθωμανών. Την ίδια περίοδο ξέσπασαν ενδοκοινοτικές συγκρούσεις στην **Ύδρα**, όπου οι διεκδικήσεις των κατώτερων τάξεων τους έφεραν αντιμέτωπους με τους «*νοικοκυραίους*». Είναι ολοφάνερο ότι προεπαναστατικά αναπτυσσόταν στον οθωμανοκρατούμενο ελληνικό χώρο μία κοινωνική δυναμική, παράλληλα με την εθνική.

Τέλος, μία μικρότερης έκτασης αιτία ενδοκοινοτικών συγκρούσεων ήταν την περίοδο αυτή η **σύγκρουση ανάμεσα στις κοινότητες και τους μπερατλήδες**, δηλαδή στους Έλληνες γλωσσομαθείς που χρησιμοποιούνταν από τις ξένες χώρες για την καλύτερη άσκηση του

εμπορίου τους. Τα άτομα αυτά, που εφοδιάζονταν από την Υψηλή Πύλη με ειδικό έγγραφο (μπεράτι/βεράτι) είχαν προνόμια (απαλλαγή από φόρους κλπ.). Οι ελληνικές κοινότητες αντιδρούσαν στην αναγνώριση φορολογικών προνομίων στους *προστατευόμενους*, γιατί ήταν υποχρεωμένες να καταβάλλουν τους φόρους που αναλογούσαν σ' αυτούς. Όμως οι δυνατότητες παρέμβασής τους για περιορισμό των προνομίων τους ήταν μικρές, αφού ακόμη και ευνοϊκές γι' αυτές σουλτανικές διαταγές αναιρούνταν ύστερα από παρεμβάσεις των πρεσβευτών των ξένων Δυνάμεων. Γι' αυτό προεστοί των πόλεων (π.χ. της Θεσσαλονίκης) στρέφονται εναντίον τους ζητώντας από την Υψηλή Πύλη να τους αφαιρέσει τα προνόμια.

Ανεξάρτητα πάντως από αυτές τις ενδοκοινοτικές συγκρούσεις και πέρα από τις ταξικές και κοινωνικές αντιθέσεις των Ελλήνων, τα κύρια στρατόπεδα ορίζονταν ανάμεσα στους Οθωμανούς κυρίαρχους και στους Έλληνες *ραγιάδες*. Παρόλα δε τα αρνητικά που εμφανίστηκαν κατά την εφαρμογή του κοινοτικού θεσμού και χωρίς να ωραιοποιούμε καταστάσεις του παρελθόντος, μπορούμε **συμπερασματικά** να πούμε ότι οι χριστιανικές κοινότητες και οι εκπρόσωποί τους έπαιξαν καθοριστικό ρόλο για τη συσπείρωση του ελληνικού λαού και για τη συντήρηση του *Γένους*. Μ' άλλα λόγια, λειτούργησαν ως ένα ενδιάμεσο σώμα ανάμεσα στην οθωμανική εξουσία και στο λαό, ανάμεσα στην κυρίαρχη και στην κυριαρχούμενη κοινωνία, απαλύνοντας το βάρος της κατάκτησης.

Επιλεγμένη ειδική βιβλιογραφία

- Ασδραχάς Σπ., «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην τουρκοκρατία», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 5 (1986), σ. 229-258.
- Γιαννόπουλος Ιω, «Κοινότητες», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα 1975, σ. 134-143.
- Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία, Πρακτικά Συμποσίου*, Θεσσαλονίκη 1991.
- Κοντογώργης Γ., *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1982.
- Κούκου Ελένη, *Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την τουρκοκρατία*, Αθήνα 1980
- Λιάτα Ευτυχία, «Κοινότητες: ένας θεσμός με πολλές όψεις», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 2, Αθήνα 2003, σ. 309-324.
- Μοσχοβάκης Ν., *Το εν Ελλάδι δημόσιον δίκαιον επί τουρκοκρατίας*, Αθήναι 1882.
- Πανταζόπουλος Ν, «Κοινοτικός βίος εις την Θετταλομαγνησίαν επί τουρκοκρατίας», *Ανάτυπο από την Επιστημονική Επετηρίδα Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* (τ. ΙΔ'-γ'), Θεσσαλονίκη 1925-1927.
- Πύλια Μάρθα, «Λειτουργίες και αυτονομία των κοινοτήτων της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη Τουρκοκρατία», *Μνήμων*, 23 (2001), σ. 67-98.
- Martha Pylia, *Les notables moréotes, fin du XVIIIe-début du XIXe siècle: fonctions et comportements*, Université de Paris I - Panthéon Sorbonne, Παρίσι 2003.
- Σακελλαρίου Μιχαήλ, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν (§715-1821)*, âκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2012 (α' έκδοση Αθήνα 1939).
- Σιάτρας Δ., *Ο κοινοτικός πολιτισμός της τουρκοκρατούμενης νησιωτικής Ελλάδας*, Αθήνα 2007.
- Φωτόπουλος Αθ., *Οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821)*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2005.

Μάθημα 7ο

ΚΛΕΦΤΑΡΜΑΤΟΛΙΣΜΟΣ

Στις παραδοσιακές κοινωνίες η ληστεία στην ύπαιθρο αποτελούσε διαδεδομένο φαινόμενο που το ευνοούσαν διάφοροι παράγοντες, όπως οι ελλείψεις πόροι ζωής, το χαμηλό βιοτικό επίπεδο, η μεγαλύτερη, σε σχέση με σήμερα, χρήση της σωματικής βίας, οι ανεπαρκείς μηχανισμοί ασφάλειας και η αδυναμία επιβολής της τάξης, ιδίως στις απομακρυσμένες από το κέντρο επαρχίες των μεγάλων αυτοκρατοριών. Όπως έδειξε ένας μεγάλος ιστορικός του 20ού αιώνα, ο Eric Hobsbawm, στη μελέτη του *Ληστές* [α' έκδοση 1966], συχνά στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες συναντάται στο ίδιο πρόσωπο ο *κοινωνικός ληστής* (δηλ. ο ληστής που έχει έναν κοινωνικό στόχο) -όρο που εισήγαγε στη διεθνή ιστοριογραφία ο ίδιος- με τον εξεγερμένο παράνομο. Τέτοιοι ληστές δεν θεωρούντο από το λαό εγκληματίες, αλλά υπερασπιστές της κοινωνικής δικαιοσύνης, που τα κατορθώματά τους έχουν διασωθεί από την ιστορία ή το θρύλο. Οι Βαλκάνιοι *χαϊδούκοι* ή οι *κλέφτες*, οι *μπαντίτι* του ιταλικού νότου, οι *μπαντολέρος* της Ανδαλουσίας και άλλοι σε άλλες χώρες θεωρούνται *κοινωνικοί ληστές*. Από τέτοιους ληστές (*κλέφτες* στον ελληνικό χώρο) ξεπηδούσαν, συχνά, οι επαναστάτες. Η παλαιότερη ελληνική ιστοριογραφία (Καμπούρογλου, Σφυρόερας, Βακαλόπουλος κ. ά.) υπερτόνισε τον εθνικό-αντιστασιακό ρόλο που διαδραμάτισαν στα προεπαναστατικά χρόνια και το 1821 τα σώματα των κλεφταρματολών. Αντίθετα άλλοι νεότεροι ιστορικοί (Ασδραχάς, Πολίτης, Κοντογιώργης κ. ά), βλέπουν τους κλέφτες του ελλαδικού χώρου μέσα από το ερμηνευτικό σχήμα της κοινωνικής ληστείας του Hobsbawm ως πρωτεργάτες της πρωτόγονης -δηλαδή της όχι ώριμης- επανάστασης. Οι επισημάνσεις αυτές θα μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε το ζήτημα που θα μας απασχολήσει στο σημερινό μας μάθημα.

Α. Η φυγή προς τα όρη και η οθωμανική εξουσία: οι κλέφτες

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία η ληστεία ήταν παρούσα σε όλες σχεδόν τις περιοχές της· ιδίως στις ορεινές. Φαίνεται όμως ότι παρουσίασε μία ιδιαίτερη έξαρση από τα τέλη του 16ου αι. και μετά που **οφειλόταν**, κυρίως, στην αύξηση της φορολογίας και στην επιδείνωση των συνθηκών ζωής ιδίως του χριστιανικού αγροτικού πληθυσμού, στις καθημερινές ταπεινώσεις που υφίστατο και, ως συνέπεια αυτών, στη μετακίνηση πολλών σε ορεινούς οικισμούς για την εξασφάλιση μιας πιο «ελεύθερης» διαβίωσης, απαλλαγμένης από τις καταπιέσεις που συνεπαγόταν η γειτνίαση με τα κέντρα της τουρκικής εξουσίας. Για την επιβίωση βέβαια μέσα σε δυσμενείς συνθήκες, λόγω του άγονου και ορεινού εδάφους, χρειαζόταν σκληρός αγώνας. Στους ορεινούς αυτούς οικισμούς, πρωτίστως, δημιουργήθηκε η νοοτροπία και η ψυχοσύνθεση του ληστή και του αντάρτη, του ανυπότακτου που αρνείται να συμβιβαστεί με τη «νόμιμη» εξουσία και στρέφεται για την επιβίωσή και τη συντήρησή του στην αρπαγή και στη ληστεία. Από τους οικισμούς αυτούς, κυρίως, προήλθαν οι *κλέφτες* οι οποίοι γύρω στα τέλη του 18ου αι. αποτέλεσαν την έκφραση ενός «φιλελευθερισμού» που απλώθηκε σε όλο τον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο. Όσον αφορά τους μουσουλμάνους ληστές, μία βασική αιτία που τους έσπρωχνε στη ληστεία ήταν η επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης των έμμισθων στρατιωτών που απολύονταν από τον στρατό, σε μία προσπάθεια του οθωμανικού κράτους να περιορίσει τα κρατικά έξοδα.

Τα όρη συνιστούν έναν χώρο όπου περιφέρεται ελεύθερα ο ένοπλος και όπου η εξουσία δεν μπορεί να επεκτείνει τον έλεγχό της. Τα οθωμανικά δικαστικά έγγραφα μιλούν για

«*περιφερόμενους ελευθέρως εις τα όρη κακούργους*». Είναι προφανές ότι η εικόνα που έχει σχηματίσει η οθωμανική εξουσία για τον χριστιανό ιδίως *κλέφτη* είναι αρνητική, γιατί αρνείται στην πράξη την κατάκτηση και, τελικά, το καθεστώς του *ραγιά*. Μ' άλλα λόγια, δεν αποδέχεται τη διχοτομική διάκριση σε κατακτητές και κατακτημένους, πάνω στη οποία ήταν θεμελιωμένο το οθωμανικό διοικητικό σύστημα, με ό,τι αυτό συνεπαγόταν: νομικές, φορολογικές, θρησκευτικές διακρίσεις, απαγόρευση οπλοφορίας των χριστιανών κ.ά.

Το φαινόμενο της ληστείας συχνά ξεπερνούσε την απλή ζωοκλοπή, κάτι το σύνηθες στις ορεινές ποιμενικές κοινότητες και έπαιρνε διαστάσεις μερικές φορές ανεξέλεγκτες. Επιδρομές κλεφτών σε χωριά, συλλήψεις προυχόντων ή ταξιδιωτών για την καταβολή λύτρων, εξαναγκασμοί ατόμων ή ολόκληρων χωριών να συντηρούν τους κλέφτες ή να τους κρύβουν, φόνοι ή τρομοκρατία ολόκληρων περιοχών κλπ. καταγράφονται συχνά στις πηγές της τουρκοκρατίας. Έτσι, αρνητική εικόνα για τον ληστή δεν σχημάτισε μόνο η οθωμανική εξουσία αλλά και η χριστιανική προυχοντική τάξη. Γι' αυτό οι προύχοντες θα συνεργαστούν με την οθωμανική εξουσία, το 1806, στην καταδίωξη των κλεφτών της Πελοποννήσου. Όλη χριστιανική κοινότητα -έπειτα από πιέσεις και εκβιαστικά διλήμματα της Υψηλής Πύλης- θα «συνεργαστεί» στην καταδίωξη και εξόντωση των κλεφτών του Μοριά, καταδίωξη που υποτίθεται ότι στόχευε στην εξουδετέρωση της απειλής που προερχόταν από τους ληστές.

Η **οθωμανική εξουσία** διατεινόταν ότι προστάτευε τον «φτωχό ραγιά» κυνηγώντας τον κλέφτη, τη στιγμή που το ίδιο **το σύστημά** της **«γεννούσε» κλέφτες**. Έτσι, αυτοί που θεωρούνταν από το οθωμανικό κράτος ως απειλή για τη δημόσια τάξη και την ασφάλεια, ήταν για το λαό προστάτες του. Οι *κλέφτες*, αν και χτυπούσαν και τον «φτωχό ραγιά», γίνονταν αντικείμενο θαυμασμού απ' αυτόν γιατί παραβίαζαν το πλαίσιο της «νόμιμης» ζωής αρνούμενοι τον ραγιαδισμό. Η χριστιανική κοινότητα θα αναγνωρίσει στο πρόσωπο του ομόδοξου ένοπλου μια πράξη αντίστασης στην οθωμανική εξουσία και, ταυτόχρονα, ένα φόβητρο - αντίβαρο στη λεηλατική, μέσω των φόρων, πολιτική της. Τα **κλέφτικα δημοτικά τραγούδια** δίνουν αυτήν ακριβώς την εικόνα του ανυπότακτου ο οποίος τιμωρεί τον καταπιεστή Τούρκο, πρωτίστως, αλλά και τον *κοτζάμπαση* και περιφέρεται ελεύθερα στα βουνά, που γίνονται κι αυτά σύμβολο ελευθερίας. Η ζωή και τα κατορθώματά του *κλέφτη* γίνονται τραγούδι από φόβο, αλλά κυρίως από θαυμασμό γιατί κάνει εκείνο που δεν μπορεί να κάνει καθένας, αρνείται την υποταγή και την καθιερωμένη τάξη πραγμάτων.

Για να φθάσει όμως ο *κλέφτης* να γίνει ο θρυλικός αγωνιστής της ελευθερίας, όπως μας τον παρουσιάζουν τα κλέφτικα τραγούδια, θα χρειαστεί να περάσουν τρεις περίπου αιώνες μετά την Άλωση. Η τουρκική εξουσία είχε οργανώσει πολλές επιχειρήσεις για την εξόντωσή τους, με πιο γνωστή αυτή στην Πελοπόννησο το 1806. Ανάλογη επιχείρηση εξόντωσης κλεφτών είχε γίνει το 1652 από τον Κεμαλή Χαλήλ πασά στην περιοχή των Σερρών, σύμφωνα με πληροφορία του Εβλιά Τσελεμπί. Τουρκικά έγγραφα δίνουν πληροφορίες για τη δράση και επιδρομές κλεφτών στον βορειοελλαδικό χώρο, στα τέλη του 17ου αι. που αναφέρουν επιθέσεις εναντίον Τούρκων ή άλλων εμπόρων στη Θεσσαλονίκη, στη Βέρροια, στα Τρίκαλα κ. ά.

Η **δράση** των *κλεφτών* έγινε εντονότερη από τα τέλη του 17ου αι. και μετά, σε βαθμό που απέβη επικίνδυνη για την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Αυτό μαρτυρείται σε *ανθυμήσεις*

(σύντομες αναγραφές) της εποχής. Μάλιστα η δύναμή τους θα γίνει γνωστή και στον έξω κόσμο. Αυτό φαίνεται και από το ότι ο Μέγας Πέτρος, στην προσπάθειά του να ξεσηκώσει τους Έλληνες και άλλους χριστιανικούς λαούς των Βαλκανίων εναντίον των Τούρκων, καλούσε με προκήρυξή του (το 1711) και τους «*προεστούς τῶν κλεφτῶν*» σ' αυτό τον αγώνα. Αν κρίνουμε από πληροφορίες ξένων ταξιδιωτών, οι ληστές είχαν αυξηθεί πολύ τον 18ο αιώνα στις ορεινές περιοχές του ελλαδικού χώρου. Ο μετέπειτα πρεσβευτής της Γαλλίας στην Κων/πολη Choiseul Gouffier (Γκουφιέ) γράφει, με υπερβολή, το 1782 ότι σ' αυτούς τους ορεσίβιους «*δεν είχε σβήσει ποτέ το πνεύμα της ελευθερίας*». Το ποια, βέβαια, συνείδηση είχαν οι *κλέφτες*, το αν δηλ. είχαν ή όχι διαμορφωμένη επαναστατική εθνική συνείδηση είναι ένα δύσκολο ζήτημα στο οποίο η ιστοριογραφία μας δεν έχει πει την τελευταία λέξη.

Στις αρχές του 19ου αιώνα θα εξοντωθούν με συντονισμένες ενέργειες της οθωμανικής εξουσίας όλοι σχεδόν οι **κλέφτες του Μοριά**, των οποίων ο αριθμός είχε αυξηθεί πολύ μετά τα Ορλωφικά και την αλβανοκρατία που ακολούθησε (1770-1779). Ίσως ανέρχονταν σε 4.000-5.000 άνδρες, αν και ο αριθμός αυτός φαίνεται υπερβολικός. Το 1779 οι κλέφτες του Μοριά χρησιμοποιήθηκαν από την οθωμανική εξουσία για να περιορίσει τις αυθαιρεσίες των Τουρκαλβανών μισθοφόρων. Στο τέλος οι τουρκικές αρχές τους ζήτησαν να προσκυνήσουν, υποσχόμενες αμνηστία. Αυτό το μέτρο προκάλεσε για ένα διάστημα περιορισμό της ληστείας, όμως λόγω των επικρατουσών συνθηκών γρήγορα ξαναφούντωσε. Την εποχή αυτή θα αναδειχθούν μερικοί από τους γνωστότερους κλέφτες του Μοριά: ο Ζαχαριάς Μπαρμπιτσιώτης, ο Θ. Κολοκοτρώνης κ. ά. Ταυτόχρονα, θα δράσουν και κάποιοι μουσουλμάνοι κλέφτες. Οι προσπάθειες των αρχών να ελέγξουν την κατάσταση αποδείχτηκαν ανεπαρκείς. Τα συμβάντα αυτών των ετών τα αφηγούνται αργότερα στα απομνημονεύματά τους οι προεστοί ή οι στρατιωτικοί υπό το δικό του ο καθένας πρίσμα: για τους πρώτους (Κ. Δεληγιάννη κ. ά.) οι κλέφτες ήταν κοινοί εγκληματίες που ποτέ δεν τόλμησαν να τα βάλουν με τους Τούρκους, ενώ για τους δεύτερους (Φωτάκο κ. ά.) οι κλέφτες ήταν οι αμείλικτοι τιμωροί των Τούρκων και των τουρκόφιλων κοτζαμπάσηδων.

Η περίοδος αυτή συμπίπτει με τους ρωσοτουρκικούς και τους ναπολεόντειους πολέμους. Τα γεγονότα αυτά προκάλεσαν έντονη ανησυχία στην Υψηλή Πύλη που φοβήθηκε ότι η ισχυρή παρουσία *κλεφτών* στην Πελοπόννησο θα μπορούσε να δημιουργήσει μεγάλους κινδύνους. Πράγματι, ο σημαντικότερος τότε *κλέφτης* του Μοριά, ο Ζαχαριάς Μπαρμπιτσιώτης, εμφανίζεται ως ηγέτης ενός επαναστατικού κινήματος με πολεμοφόδια που στάλθηκαν από τη Γαλλία (1803). Ήταν φανερό πως οι Οθωμανοί έπρεπε να λάβουν σύντομα μέτρα γιατί η κατάσταση που είχε δημιουργηθεί ενείχε τον κίνδυνο υποστήριξης από τους *κλέφτες* ξένης δύναμης που, ενδεχομένως, θα εισέβαλε στο Μοριά. Προκειμένου να προλάβει τα χειρότερα, η Υψηλή Πύλη εξέδωσε το 1805 *φερμάνι* με το οποίο διατάσσονταν οι κοτζαμπάσηδες να συλλάβουν και να παραδώσουν τους *κλέφτες* στις Αρχές, απειλώντας τους με αυστηρές ποινές, αν δεν το έπρατταν. Με το ίδιο *φερμάνι* καθίσταντο συλλογικά συνυπεύθυνοι οι ραγιάδες. Όπως και σε άλλες περιπτώσεις, η Πύλη ζήτησε τη συνδρομή του Πατριαρχείου που με συνοδικό γράμμα κάλεσε τους χριστιανούς της Πελοποννήσου να βοηθήσουν στη σύλληψη των *κλεφτών*. Το πατριαρχικό γράμμα υπήρξε όντως αποτελεσματικό γιατί οι κλέφτες έχασαν την υποστήριξη

και τη βοήθεια των κατατρομαγμένων χωρικών. Τελικά, η συντονισμένη δράση τουρκικών αποσπασμάτων και *κοτζαμπάσηδων*, με τη «συνδρομή» των χωρικών, είχε ως αποτέλεσμα την **εξόντωση των κλεφτών της Πελοποννήσου (1806)**. Σώθηκε μόνο ο Θ. Κολοκοτρώνης, που κατέφυγε με λίγους συντρόφους του στη Ζάκυνθο. Ο ίδιος αφηγείται στα *Απομνημονεύματά* του τη δραματική καταδίωξή τους στα βουνά της Πελοποννήσου.

Αν κρίνουμε από τον **ύμνο που πλέκουν για τους κλέφτες** στην *Ελληνική Νομαρχία* (1806) ο ανώνυμος συντάκτης της και στο *Θούρειο* ο Ρήγας, θα πρέπει η κλεφτουριά να εθεωρείτο υπολογίσιμη δύναμη του Έθνους για το μελλοντικό Αγώνα της ανεξαρτησίας: «*Τήν σήμερον, γράφει ανάμεσα στ' άλλα ο Ανώνυμος, εύρίσκονται βέβαια από αυτούς περισσότεροι από δέκα χιλιάδας τῶν ὁποίων ἡ ἀνδρεία εἶναι ἀδιήγητος καί ἡ ἀγάπη διὰ τὴν ἐλευθερίαν τους ἀπερίγραπτος*». Πολλοί από αυτούς τους κλέφτες και οπλαρχηγούς θα ενταχθούν στον ρωσικό, στο γαλλικό ή στον αγγλικό στρατό **στα Επτάνησα**, στις αρχές του 19ου αιώνα. Αρκετοί βρήκαν το θάνατο πριν από το 1821. Ανάμεσα σ' αυτούς που επέζησαν συναντούμε δέκα κατοπινούς στρατηγούς της Επανάστασης (Θ. Κολοκοτρώνη, Πλαπούτα, Μάρκο και Νότη Μπότσαρη κ. ά.). Μέσα στη θύελλα των ναπολεοντείων πολέμων οι Έλληνες αυτοί απέκτησαν γνώσεις πολεμικής τακτικής και κάποιες εμπειρίες από τις διεθνείς πολιτικο-στρατιωτικές καταστάσεις, σφυρηλάτησαν μεταξύ τους δεσμούς και φιλίες και διαμόρφωσαν εθνική συνείδηση συγκροτώντας τους πυρήνες των στρατιωτικών σωμάτων που θα διεξήγαγαν λίγα χρόνια αργότερα τον Αγώνα της ανεξαρτησίας.

Αν εξαιρέσουμε τις λίγες πληροφορίες που παραθέσαμε παραπάνω για καταδιώξεις κλεφτών τον 17ο και 18ο αι., οι γνώσεις γι' αυτούς που αποτέλεσαν τη «*μαγιά της λευτεριάς*», κατά τον εύστοχο χαρακτηρισμό του Μακρυγιάννη, δεν είναι όσο θα θέλαμε ικανοποιητικές. **Οι ίδιοι οι κλέφτες άφησαν πολύ λίγες γραπτές μαρτυρίες.** Και όταν γράφουν, δεν αναφέρονται σε κοινωνική δικαιοσύνη. Οι πληροφορίες που έχουμε από απομνημονεύματα αγωνιστών του '21 (ιδίως από τον Κασομούλη [βλ. *Επιλεγμένες πηγές*, 16] και τον Φωτάκο), από τη δημοτική ποίηση [βλ. *Πηγές*, 17] και από την προφορική παράδοση δεν είναι παλαιότερες από τα τέλη του 18ου αι. Αλλά μας πάνε, οπωσδήποτε, πίσω, σε παλαιότερες εποχές. Η οργάνωση σε σώματα των 50 περίπου ανδρών με αυστηρή πειθαρχία βασισμένη σε άγραφους ηθικούς κώδικες, η τακτική πολέμου (*κλεφτοπόλεμος*), με ενέδρες, αιφνιδιασμό (*γιουρούσια*) και με τη χρήση *ταμπουριών* και η καθημερινή άσκηση η σκληρή ζωή στα *λημέρια*, η αντοχή στις κακουχίες, η κλέφτικη γενικά ζωή δεν είναι ξαφνικό δημιούργημα του τέλους του 18ου αιώνα. Όπως θα δούμε στη συνέχεια η ζωή των κλεφτών ήταν στενά συνυφασμένη με τη ζωή των αρματολών.

Β. Κλέφτες και αρματολοί - Οι μεγάλες αρματολικές οικογένειες

Οι αρματολοί συνδέθηκαν στην ελληνική ιστοριογραφία και στη συλλογική μνήμη με τους κλέφτες ως δύο ένοπλες ομάδες με **εναλλασσόμενους, ρόλους**. Οι πρώτοι εκπροσωπούσαν τη νομιμότητα όντας επιφορτισμένοι με την καταστολή της ληστείας και οι δεύτεροι την παρανομία διαπράττοντας ληστείες που απέβαιναν όλο και πιο σοβαρό πρόβλημα για την Οθ. Αυτοκρατορία, καθώς αυτή παρήκμαζε. Τα διακριτά όρια μεταξύ των δύο αυτών ένοπλων σωμάτων δεν ήταν πάντοτε σαφή, αφού και οι δύο προέρχονταν από ορεσίβιους

αγροτοποιμενικούς πληθυσμούς, από φυγόδικους ή από κατατρεγμένα άτομα που κατέφευγαν στην παρανομία. Οι νομάδες κτηνοτρόφοι των ορεινών όγκων του βόρειου και κεντρικού ελληνικού χώρου ήταν εξοικειωμένοι στη μετακίνηση σε μεγάλες αποστάσεις, στη χρήση όπλων για να προστατεύουν τα κοπάδια τους και στη βία. Αρματολοί, κλέφτες και κτηνοτρόφοι ενσάρκωναν τις ίδιες λίγο πολύ κοινωνικές αξίες: ανδρεία, τιμή, μπέσα, αλληλεγγύη μεταξύ των μελών της ομάδας. Στο πλαίσιο των σχέσεων ανάμεσα στους ένοπλους ραγιάδες, την κοινότητα και την οθωμανική εξουσία οι δύο αυτές ομάδες ταυτίστηκαν. Οι ίδιοι, άλλωστε, οι ένοπλοι *ραγιάδες* αυτοπροσδιορίζονταν ως *κλέφτες* και αρματολοί ταυτόχρονα. Έτσι συμβαίνει το παράδοξο η λέξη *κλεφταρματολός* να δηλώνει ταυτόχρονα τον *κλέφτη* και τον φύλακα, τον ανυπότακτο και αυτόν που υπηρετεί τον κατακτητή. Συχνά ένας αρματολός γινόταν ληστής και ένας ληστής αρματολός. Μάλιστα η προώθηση ικανών ληστών στο αξίωμα του αρματολού επέτρεπε την διατήρηση της ασφάλειας σε περιοχές όπου η ληστεία δημιουργούσε σοβαρά προβλήματα.

Ο όρος «*αρματολός*» εμφανίζεται στις ελληνικές πηγές μόλις τον 17ο αι. Νωρίτερα, τον 16ο αι., απαντάται σε βενετικές και τουρκικές πηγές ως *martolos* και *martoloz*. Μάλλον προέρχεται από τον βυζαντινό όρο *αρματολόγος*, *αρματολός*, *αρματολός* (= αυτός που φέρει όπλα). Στην πρώιμη τουρκική χρήση της η λέξη *martoloz* δήλωνε τον φρουρό ενός κάστρου. Στο οθωμανικό κράτος η δημιουργία του **θεσμού** ανάγεται στον 14ο αι. και η οργάνωσή του στον ελλαδικό χώρο τον **15^ο αι.**, όταν, επί Μουράτ Β' (1421-1451), δημιουργείται **το πρώτο αρματολίκι στ' Αγραφα** της Θεσσαλίας, νευραλγικό σημείο για την ασφάλεια των τουρκικών δυνάμεων και ορεινός όγκος που ευνοούσε τη δημιουργία εστιών αντίστασης ή ορμητηρίων για επιδρομές εναντίον των τουρκικών δυνάμεων. Από την εποχή αυτή θεσμοθετούνται και οργανώνονται γενικά στα Βαλκάνια τα αρματολίκια.

Σε πηγές του τέλους του 15ου - αρχών του 16ου αι. μαρτυρείται η συμμετοχή αρματολών σ' εκστρατείες. Στα χρόνια του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς (1520-1566) οι αρματολοί χρησιμοποιούνταν ως φύλακες των συνόρων, αλλά και στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας. Τον 16ο αιώνα τοποθετείται η επέκταση των αρματολικιών στα βόρεια Βαλκάνια, και τον ελληνικό χώρο. Η τουρκική εξουσία είχε πλέον παγιωθεί και οι στρατιωτικές επιχειρήσεις που πραγματοποιούνταν ήταν πιο περιορισμένης, απ' ό,τι πριν, κλίμακας. Οι εξωτερικοί εχθροί δεν αποτελούσαν πλέον κίνδυνο για το κράτος του σουλτάνου· είχαν όμως, για τους λόγους που αναφέραμε παραπάνω, αυξηθεί οι ληστές. Το γεγονός αυτό έκανε πιο αναγκαία τη στρατολόγηση αφοσιωμένων στην εξουσία ανδρών για την επιβολή της εσωτερικής ασφάλειας. Έτσι τα χρόνια αυτά ιδρύονται στον ελληνικό χώρο μία σειρά από **αρματολίκια**.

Ο **αρματολισμός** λοιπόν, συνιστά έναν **μηχανισμό ασφάλειας που συστήνει η οθωμανική εξουσία προκειμένου να διασφαλίσει την τάξη σε δυσπρόσιτες περιοχές και να ελέγξει τους κλέφτες**. Η ιδιομορφία του έγκειται στη χρήση ένοπλων *ραγιάδων* (οι οποίοι κατά τον ιερό μουςουλμανικό νόμο δεν επιτρέπεται να οπλοφορούν) για τη διασφάλιση της δημόσιας τάξης. Το έργο της αστυνόμευσης της υπαίθρου -ιδιαίτερα των ορεινών όγκων της Ρούμελης (δηλαδή όλου του βαλκανικού τμήματος της Αυτοκρατορίας) το ανέλαβαν οι **αρματολοί** και οι **δερβεντζήδες** (φύλακες των *δερβενιών*=στενών). Οι αρματολοί είχαν ως αποστολή την τήρηση

της τάξης και την καταδίωξη των ληστών μιας συγκεκριμένης περιοχής, που ονομαζόταν *αρματολίκι*. Στον ελλαδικό χώρο οι αρματολοί ήταν συνήθως χριστιανοί. Μετά τη συνθήκη του Βελιγραδίου (1739) η Υψηλή Πύλη άρχισε να δίνει τη θέση χριστιανών αρματολών σε μουσουλμάνους, κυρίως σε Αλβανούς.

Τα **αρματολίκια** άκμασαν κυρίως στη βόρεια Ελλάδα. Είναι ένα ιστορικό πρόβλημα γιατί δεν υπήρχαν στην Πελοπόννησο αρματολίκια. Σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη, στην Πελοπόννησο είχαμε *κάπους*, ένα θεσμό που παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με αυτόν των αρματολών. Οι *κάποι* χρησιμοποιήθηκαν κατά τη δεύτερη Βενετοκρατία (1685-1815) για την τήρηση της τάξης και την καταδίωξη των ληστών. Μετά την ανακατάληψη του Μοριά από τους Τούρκους, ύστερα από έγκριση του πασά, προσλαμβάνονταν κλέφτες ως *κάποι* για αστυνόμευση του χώρου, για την καταδίωξη ζωοκλεφτών κ. ά. και παράδοσή τους στις Αρχές. Επίσης οι *κάποι* υπηρετούσαν ως σωματοφύλακες κοτζαμπάσηδων. Για παράδειγμα, ο Κολοκοτρώνης είχε χρηματίσει, για ένα διάστημα, *κάπος* των Δεληγιανναίων.

Κάποια **αρματολίκια**, ο αριθμός των οποίων δεν είναι εξακριβωμένος, κατελάμβαναν τεράστια έκταση. Παλαιότερα γνωρίζαμε μόνο 15, που απλώνονταν από τη Μακεδονία ως την Ήπειρο και από την Αιτωλοακαρνανία ως τη Θεσσαλία: Γρεβενών, Τζουμέρκων, Ξηρομέρου, Ολύμπου κλπ. Από οθωμανικά έγγραφα που δημοσιεύτηκαν τις τελευταίες δεκαετίες, γνωρίζουμε και κάποια άλλα. Στα τέλη του 18ου αι. υπήρχαν 32 περίπου αρματολίκια από τη Στερεά μέχρι τη Μακεδονία: Χασίων, Ολύμπου, Γρεβενών κ. ά. [βλ. *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ΄, Χάρτη, σ. 419].

Η εκλογή του καπετάνιου ενός αρματολικιού γινόταν σε συνέλευση στην οποία συμμετείχαν ο αντιπρόσωπος του πασά, ο καδής της περιοχής και οι μουσουλμάνοι και χριστιανοί προύχοντες της περιφέρειας. Κατόπιν διορίζονταν με έγγραφο ο καπετάνιος και τα παλικάρια του, που αποτελούσαν τον *ταϊφά*, και καθορίζονταν οι αμοιβές τους («*λουφέδες*»). Τα μέλη των αρματολικιών σωμάτων απαλλάσσονταν από τους φόρους που πλήρωναν οι άλλοι χριστιανοί και έπαιρναν ένα μισθό για τις υπηρεσίες που πρόσφεραν. Η **αμοιβή** για τις υπηρεσίες τους καταβαλλόταν από τις κοινότητες μέσω ειδικού φόρου, του «*αρματολιάτικου*»

Στα μέσα του 18ου αι. είχε πλέον παγιωθεί ο αρματολικός θεσμός και το επάγγελμα του αρματολού είχε καταστεί το πλέον κερδοφόρο για χριστιανούς ή μουσουλμάνους ενόπλους. Ορισμένοι καπετάνιοι είχαν καταφέρει να αποκτήσουν ισχύ και κύρος στην περιοχή δράσης τους. Ενέπνεαν φόβο στα αγροτοποιομενικά στρώματα, αλλά και στην οθωμανική εξουσία, προκειμένου να διατηρήσουν το αξίωμά τους. Για τον ίδιο λόγο προσπαθούσαν να διατηρούν την «ησυχία» στο αρματολίκι τους. Σε αντίθετη περίπτωση το έχαναν και σε ακραίες περιπτώσεις (όταν τυραννούσαν τους κατοίκους) κηρύσσονταν εκτός νόμου. Συχνά αρματολοί που έχαναν το αρματολίκι γίνονταν κλέφτες και μέσω της ληστείας εκβίαζαν την εξουσία για να ξανακερδίσουν το αρματολίκι, όπως φαίνεται και στο γνωστό τετράστιχο:

Τούρκοι για κάμετε καλά, / γιατί σας καίμε τα χωριά.

Γλήγορα τα' αρματολίκι / Γιατ' ερχόμασθε σαν λύκοι.

Σημαντικό ρόλο στο θεσμό του αρματολισμού έπαιξε η **συγγένεια**. Έτσι βλέπουμε ότι τον 18ο - αρχές 19ου αι. να αναδεικνύονται και να κυριαρχούν στα μεγάλα αρματολίκια του ελληνικού χώρου κληρονομικά λίγες οικογένειες. Μια «κληρονομική αριστοκρατία» κατά τον

Π. Πιζάνια. Όμως, παρά τους δεσμούς αίματος παρατηρούνται συγκρούσεις μεταξύ τους, που διαιωνιζόταν με τη μορφή βεντέτας. Γι' αυτό, αλλά και επειδή οι καπετάνιοι ενός αρματολικιού ήταν, συχνά, αρματολοί και κτηνοτρόφοι, μεγάλες αρματολικές οικογένειες κατέφευγαν σε επιγαμίες (πάντρευαν δηλαδή τα παιδιά τους με παιδιά ισχυρών καπετανέων) και σε πνευματικές συγγένειες/(κουμπιριές) ώστε να αντιμετωπίσουν τις αντίπαλες ομάδες.

Μετά τα μέσα του 18ου αι. ξεχωρίζουν ορισμένες αρματολικές οικογένειες. **Ονομαστές οικογένειες αρματολών** ήταν οι Μπουκουβαλαίοι των Αγράφων, οι Στουρναραίοι του Ασπροποτάμου (Αχελώου), οι Βλαχαβαίοι των Χασίων, οι Λαζαίοι του Ολύμπου κ. ά. Γι' αυτούς μας δίνει πολύτιμες και εντυπωσιακά λεπτομερείς πληροφορίες στα *Στρατιωτικά του ενθυμήματα* ο Ν. Κασομούλης. Μία από τις επιφανέστερες οικογένειες αρματολών της Μακεδονίας ήταν οι **Λαζαίοι** με γενάρχη τον Λάζο ο οποίος είχε τέσσερα παιδιά (γεν. μετά το 1770), που διακρίνονταν για το ήθος, τη φρόνηση και την ανδρεία. Στενή σχέση με τους Λαζαίους είχε ο **Νικοτσάρας**, γιος του Πάνου Τσάρα, πρωτοπαλίκਾਰου του ονομαστού κλέφτη Ζήδρου. Ο Νικοτσάρας είναι γνωστός για την παράτολμη αντιτουρκική επιχείρηση του 1807. Υπήρξε μεγάλη μορφή επαναστάτη και η μνήμη του έμεινε ζωντανή σε όσους τον γνώρισαν. Μεγάλοι αρματολοί υπήρξαν και οι **Μπλαχαβαίοι** ή Βλαχαβαίοι της Θεσσαλίας. Ο πιο γνωστός γιος του γερο Μπλαχάβα ήταν ο Θύμιος, καπετάνιος στο αρματολίκι των Χασίων, που έγινε και ιερέας. Έχει μείνει στην ιστορία για την ανταρσία του 1808, που κατέληξε σε αποτυχία και στο φρικτό θάνατό του στα Γιάννενα. Από τους **Στουρναραίους** της δυτικής Στερεάς ξεχώρισε ο εγγονός του γερο Στουρνάρη, ο Νικολός, που ύψωσε τη σημαία της Επανάστασης και σκοτώθηκε κατά την έξοδο του Μεσολογγίου. Η φήμη των **Μπουκουβαλαίων** οφείλεται στην δράση του γενάρχη τους, του γερο Μπουκουβάλα. Όσοι αρματολοί ζούσαν το 1821 πρόσφεραν μεγάλες υπηρεσίες στον Αγώνα της ανεξαρτησίας.

Ο θεσμός του αρματολισμού επεκτάθηκε στα τέλη του 18ου-αρχές 19ου αι., οπότε ο **Αλή πασάς** με διάφορους τρόπους πέτυχε να αντικαταστήσει τους πιο πολλούς Έλληνες αρματολούς της επικράτειάς του με έμπιστους του Αλβανούς. Η επέκταση της κυριαρχίας του Αλή και ο διορισμός του από την Υψηλή Πύλη ως *αρχιδερβεντζή* επηρέασε σημαντικά την ύπαρξη των κλεφτών και τη θέση των μεγάλων αρματολικών οικογενειών. Βασικός του στόχος υπήρξε η περιστολή της ληστείας και το πέτυχε σε τέτοιο βαθμό που οι ξένοι ταξιδιώτες τον επαινούν για την ασφάλεια που επικρατούσε στους δρόμους της επικράτειάς του. Παράλληλα, ο Αλής προσπάθησε να ελέγξει τους αρματολούς της περιοχής επιρροής του. Γι' αυτό προσεταιρίστηκε τον Οδ. Ανδρούτσο, τον Καραϊσκάκη, τον Νικ. Στουρνάρη κ. ά. και, ταυτόχρονα, πέτυχε να εκδιώξει άλλους ισχυρούς κλεφταρματολούς από την Ήπειρο, τη Μακεδονία, τη Θεσσαλία και τη Στερεά Ελλάδα. Οι περισσότεροι (Κοντογιάννης Μπουκουβαλαίοι, κ. ά.) κατέφυγαν στα Επτάνησα. Άλλους, όπως τον παπά Θύμιο Βλαχάβα που υποκίνησε επανάσταση στη δυτική Θεσσαλία, τους εξόντωσε.

Γ. Η εικόνα των κλεφτών στους Έλληνες της εποχής τους - Τα κλέφτικα τραγούδια

Δυο λόγια τώρα για το σημαντικό αλλά και δύσκολο στη διαπραγμάτευσή του ζήτημα της εικόνας των κλεφτών στους Έλληνες της εποχής τους, λόγω της φύσης του και λόγω του ότι τα

τεκμήρια που έχουν σωθεί δεν είναι πολλά. Αλλά και όσα έχουν σωθεί μας δίνουν αλληλοσυγκρουόμενες πληροφορίες (ιδίως τα απομνημονεύματα) ή έχουν υποστεί, σε μεγάλο βαθμό, πλαστογράφηση, όπως έδειξε η μελέτη του Αλέξη Πολίτη για τα κλέφτικα τραγούδια. [βλ. βιβλιογραφία]

Σημαντικές είναι οι πληροφορίες που δίνουν για τους *κλέφτες* και για το πώς τους έβλεπαν οι χωρικοί **οι ξένοι περιηγητές** που ταξίδευαν στην Ελλάδα στις αρχές του 19ου αι., οι οποίοι αναφέρουν ότι οι Έλληνες προστάτευαν τους *κλέφτες*, τραγουδούσαν κλέφτικα τραγούδια και ότι δεν εθεωρείτο ντροπή να είναι κανείς ή να αποκαλείται *κλέφτης*. Η πιο ρομαντική εικόνα δίνεται από δύο Φιλέλληνες που δημοσίευσαν τα έργα τους στη διάρκεια της Επανάστασης και συνέτειναν στη δημιουργία φιλελληνικού ρεύματος στην Ευρώπη: στον Γάλλο Fauriel (Φωριέλ), ο οποίος εξέδωσε το 1824 στο Παρίσι συλλογή κλέφτικων τραγουδιών με μακρά εισαγωγή για τη ζωή των *κλεφτών* [βλ. βιβλιογραφία], και στον συμπατριώτη του Voutier (Βουτιέ), που πολέμησε το '21 και γράφει ότι οι *κλέφτες* ήταν εξεγερμένοι σκλάβοι που εμπνέονταν από την αγάπη για την πατρίδα τους.

Πώς βίωσαν οι άνθρωποι της εποχής τους τη δράση των κλεφτών; Η σχέση των απλών ανθρώπων με τους *κλέφτες*, όπως προκύπτει από τη μελέτη των πηγών, δεν είναι πάντα σαφής. Μπορούμε όμως να πούμε ότι εγγράφεται σε ένα διπολικό σχήμα: από τη μια υπέφεραν από τις ληστείες και από την επιβάρυνση της ήδη σκληρής ζωής τους, γιατί εκτός από τις ληστείες που υφίσταντο ήταν συλλογικά υπεύθυνοι για την αποζημίωση των ταξιδιωτών που ληστεύονταν στην περιοχή τους, και από την άλλη εκδήλωναν θαυμασμό προς τους *κλέφτες*, τους υποστήριζαν και εξυμνούσαν τα κατορθώματά τους με τραγούδια. Αλλά και στις μετεπαναστατικές ελληνικές πηγές οι απόψεις για τους *κλέφτες* εμφανίζονται διχασμένες.. Από τη μια πλευρά βρίσκονται αυτοί που εκπροσωπούν τους πλούσιους προεστούς της ύστερης Τουρκοκρατίας (όπως ο Δεληγιάννης και ο Παπατσώνης) οι οποίοι κατηγορούν αναφανδόν τους *κλέφτες* ως κοινούς εγκληματίες και από την άλλη οι εκπρόσωποι των στρατιωτικών, κοντά στον Κολοκοτρώνη (όπως ο Φωτάκος και ο Οικονόμου) ή άνδρες του ελληνικού Διαφωτισμού (Κοραής, ο ανώνυμος συγγραφέας της *Ελληνικής Νομαρχίας* κ. ά.) που σκιαγραφούν την εικόνα ηρώων που πολεμούσαν τόσο τους Τούρκους όσο και τους συνεργάτες, τους *κοτζαμπάσηδες*, περιορίζοντας, με τον φόβο που ενέπνεαν, τις αυθαιρεσίες τους. Εξιδανικευμένη, ή καλύτερα αγιοποιημένη, εικόνα του *κλέφτη* μας δίνει και η ελληνική ιστοριογραφία του 19ου αι. Η ίδια εικόνα του αγωνιστή της ελευθερίας, που συνδέθηκε στη διάρκεια του εμφυλίου (1944-49) με τον αντάρτη-αντιστασιακό, επικρατεί έως τις μέρες μας.

Ποια εικόνα μας δίνουν τα κλέφτικα τραγούδια για τους κλέφτες; Όπως σημειώνει ο Αλέξης Πολίτης [βλ. *Αφιέρωμα*], είναι βέβαιο ότι ο πυρήνας των κλέφτικων τραγουδιών αναπτύχθηκε σε μέρη όπου συναντούμε αρματολίκια. Τα τραγούδια αυτά, που τα τραγουδούσαν οι *κλέφτες* τις ώρες της ανάπαυλας και της διασκέδασης, ήταν μία έμμετρη μελική αφήγηση, ο βασικός τρόπος για να περιγραφεί και να αναμεταδοθεί το αξιομνημόνευτο γεγονός, κυρίως η σύγκρουση του *κλέφτη* με τον προσωπικό του αντίπαλο, που η νεοελληνική παράδοση τον ταυτίζει πάντα με τον Τούρκο ή τον Τουρκαλβανό, ενώ στην πραγματικότητα δεν γινόταν πάντα έτσι. Όσον αφορά τη συγκρότηση της συλλογικής μνήμης, τα κλέφτικα τραγούδια -πολλά από

τα οποία υπέστησαν πλαστογραφήσεις- χαράσσουν μία σαφή διχοτόμηση ανάμεσα στον κόσμο της «πρωτόγονης εξέγερσης», από τον οποίο προέρχεται ο κλεφταρματολός, και τον κόσμο της νομιμότητας που αντιπροσωπεύουν η οθωμανική εξουσία και οι κοινοτικοί άρχοντες. Μ' αυτή την έννοια έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της εικόνας του *κλέφτη* ή του κλεφταρματολού.

Είδαμε αδρομερώς δύο βαθιά χαραγμένες στην εθνική μας μνήμη μορφές, του *κλέφτη* και του *αρματολού*, στενά ταυτισμένες, παρότι ο πρώτος εκπροσωπούσε την παρανομία και ο δεύτερος τη νομιμότητα, μέσα στο πλέγμα των εξουσιαστικών δομών της Οθ. Αυτοκρατορίας. Περιπλανόμενων στα όρη ανδρών που διαμόρφωσαν σταδιακά μία «επαναστατική συνείδηση», περνώντας διαδοχικά οι *κλέφτες* από τον ληστή στον «πρωτόγονο επαναστάτη» του 18ου αι., πριν ενσαρκώσουν τον γνήσιο επαναστάτη, τον αγωνιστή για την ελευθερία το '21.

Επιλεγμένη ειδική βιβλιογραφία

- Αγγελομάτη - Τσουγκαράκη Ελ., «Ενοπλα σώματα: Αρματολοί και κλέφτες» 1821, *ό. π.*, σ. 120-140.
- Alexander J. C., *Brigandage and Public Order in the Morea, 1685-1806*, Αθήνα 1985.
- Ασδραχάς Σπ., «Οι "πρωτόγονοι της εξέγερσης"», στο *Σχόλια*, Αθήνα 1993, σ. 173-186.
- Βακαλόπουλος Απ., «Νέα στοιχεία για τα ελληνικά αρματολίκια και για την επανάσταση του Θύμιου Μπλαχάβα στη Θεσσαλία στο 1808», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής ΑΠΘ* 9 (1965), σ. 229-251.
- Βασδραβέλης Ι., *Αρματολοί και κλέφτες εις την Μακεδονίαν*, Θεσσαλονίκη 1970.
- Βλαχογιάννης Γ., *Κλέφτες του Μοριά, 1715-1820*, Αθήνα 1935.
- Boeschoten Riki Van, «Αρματολισμοί, ληστές και κοινωνική ληστεία», *Μνήμων* 13 (1991), σ. 9-24.
- Ειδικό Αφιέρωμα της Εφημερίδας Καθημερινή 7 Ημέρες* (21 Μαρτίου 1999).
- Fauriel C., *Δημοτικά τραγούδια της σύγχρονης Ελλάδας*, Παρίσι 1824, μτφρ. εισ. Ν. Βέη, Αθήνα 2002.
- Hobsbawm Eric, *Ληστές*, μτφρ. Ν. Κούρκουλος από την 4η αγγλική έκδοση, Λονδίνο 2000, Αθήνα 2010 (μία διαχρονική και διατοπική μελέτη του κοινωνικού ληστή από έναν μεγάλο ιστορικό).
- Κασμούλης Ν., *Ενθυμήματα στρατιωτικά της επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-1833. Προτάσσεται ιστορία του αρματολισμού*, τ. Α', Αθήνα 1939. (η πιο σημαντική πηγή για τα ελληνικά αρματολίκια).
- Κοντογιώργης Γ., *Η ελλαδική λαϊκή ιδεολογία*, εκδ. Νέα Σύνορα - Λιβάνης, Αθήνα 1979.
- Κοταρίδης Ν., «Αρματολισμός», στο *Ιστορία των Ελλήνων, ό. π.*, σ. 520-565.
- Παναγιωτόπουλος Β., «Νέα στοιχεία περί του θεσμού των κάπων εν Πελοποννήσῳ», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 11 (1956), σ. 78-85.
- Παναγιωτόπουλος Β. (έκδ.), *Αρχείο Αλή Πασά*, τ. Α', Β', Γ', Δ' έκδ. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2007, (πολλές πληροφορίες για τους κλεφταρματολούς).
- Πολίτης Αλ., *Το δημοτικό τραγούδι. Τα κλέφτικα*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1973.
- Ροδάκης Π., *Κλέφτες και αρματολοί*, τ. Α' - Β', εκδ. Ατέρμων, Αθήνα 1975.
- Στάθης Π., «Αρματολισμός», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 2, Αθήνα 2003, σ. 341-360.
- Σφυρόρεας Β., «Σώματα αντιστάσεως του Ελληνισμού», *ΙΕΕ* τ. ΙΑ', σ. 144-151.
- Τζάκης Δ., «Αρματολισμός και συγγένεια», *Δοκιμές* 2 (Σεπτ. 1994), σ. 33-54.

Μάθημα 8ο

Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Η άλωση της Κων/πολης και οι κατακτήσεις άλλων ελληνικών πόλεων είχαν σοβαρές αρνητικές επιπτώσεις και στην παιδεία του Ελληνισμού. Η απουσία οργανωμένης παιδείας αρχίζει να υποχωρεί στα μέσα του 16ου αι., όταν οι κοινωνικές-οικονομικές συνθήκες σταδιακά σταθεροποιούνται και εμφανίζονται στα αστικά κέντρα (Θεσσαλονίκη, Αθήνα, Γιάννενα κ. α.) έμποροι που διαθέτουν χρήματα για σχολεία.

Α. Οι τύποι των σχολείων. - Τα κυριότερα εκπαιδευτικά κέντρα αυτής της περιόδου. – Φορείς και οργάνωση της παιδείας

Οι οικονομικές και κοινωνικές και αλλαγές που σημειώθηκαν στους κόλπους του υπόδουλου Ελληνισμού τον 17ο αι. συνέβαλαν αποφασιστικά στην ανάπτυξη της παιδείας. Την **περίοδο αυτή της «προετοιμασίας»**, που φθάνει ως τα τέλη περίπου του 18ου αι. παρατηρείται στον τομέα της παιδείας μεγαλύτερη κινητικότητα με χαρακτηριστικά: **α)** την ίδρυση πολλών και καλών σχολείων **β)** την παγίωση ενός προγράμματος σπουδών **γ)** την ανέγερση διδακτηρίων **δ)** την εμφάνιση πολλών αξιόλογων δασκάλων **ε)** την αύξηση του αριθμού των μαθητών και **στ)** την εκτύπωση και κυκλοφορία ολοένα και περισσότερων σχολικών εγχειριδίων. Τον 18ο αι. η ανάπτυξη της παιδείας είναι μεγαλύτερη. Ακολουθεί η **περίοδος της «αναγέννησης»**, από τα τέλη του 18ου αι. ως την Επανάσταση.

Οι **τύποι των σχολείων** είναι τρεις: Ο **πρώτος, ο κατώτερος κύκλος σπουδών**, που είναι ο πλέον διαδεδομένος και παρέχει στοιχειώδη μόρφωση, είναι το **«σχολείον των κοινών γραμμάτων»**, ή «κοινόν σχολείον» ή «σχολείον των ιερών γραμμάτων», γιατί στη διδασκαλία χρησιμοποιούνται εκκλησιαστικά βιβλία. Ο **δεύτερος, ο μέσος κύκλος**, το **«έλληνικόν σχολείον»** ή «Γυμνάσιον», «Λύκειο», παρέχει ελληνοπαιδεία, δηλαδή διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών (γραμματική-συντακτικό). Ο **τρίτος, ο ανώτερος κύκλος** παρέχει φιλοσοφία και επιστήμες. Κάποια από αυτά τα σχολεία ονομάζονται «Ουνιβερσιτά» (η σχολή της Χίου) ή «Πανδιδακτήριον» (η σχολή των Μηλεών Πηλίου). Συχνά ο δεύτερος κύκλος είναι συνδεδεμένος με τον τρίτο, γεγονός που κάνει ορισμένους μελετητές, όπως τον Κων. Λάππα, να μιλούν για δύο τύπους σχολείων και για δύο κύκλους σπουδών στο ίδιο σχολείο (μέσο και ανώτερο). Σε κάποιες περιπτώσεις συνυπάρχουν και οι τρεις κύκλοι σχολείων στην ίδια στέγη. Η γενικότερη τάση που παρατηρείται καθώς περνούν τα χρόνια είναι το να προσφέρουν τα σχολεία των δύο ανώτερων βαθμίδων συνεχή και σφαιρική μόρφωση. Διάσπαρτες πηγές μνημονεύουν και άλλες μορφές εκπαίδευσης. Για παράδειγμα, στην Αθήνα αναφέρεται η ύπαρξη ιδιαίτερου σχολείου θηλέων, ενώ, θεωρητικά τουλάχιστον, ή φοίτηση στα «κοινά σχολεία» ήταν κοινή. Αλλού τα **κοινά σχολεία** είναι υπαίθρια, όταν το επιτρέπουν οι καιρικές συνθήκες. Αναφέρεται και λειτουργία σχολείων μουσικής στην Πόλη.

Το **σχολείο των κοινών γραμμάτων** έχει μακρά παράδοση. Ξεκινώντας από το Βυζάντιο, συνεχίζει να λειτουργεί σ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του ήταν το ότι δεν είχε θεσμική υπόσταση, λειτουργούσε δηλαδή άτυπα στο πλαίσιο της κοινότητας ή της ενορίας, χωρίς βέβαια τούτο να σημαίνει ότι ήταν «κρυφό», όπως

το θέλει η μεταγενέστερη εθνική ιδεολογία, εφόσον οι Τούρκοι δεν απαγόρευαν την ίδρυση σχολείων, αλλά ούτε και ενδιαφέρονταν για την εκπαίδευση των ελληνοπαίδων. Ανεξάρτητα όμως από το αν δέχεται ή δεν δέχεται κανείς την ύπαρξη του *Κρυφού Σχολείου*, δεν μπορεί να αμφισβητήσει τον πολύ σημαντικό ρόλο που έπαιξαν ολιγογράμματοι ιερείς ή μοναχοί τους πρώτους ιδίως δύσκολους αιώνες της τουρκοκρατίας στο ζήτημα της παιδείας του Γένους. Όταν μιλάμε για *σχολεία κοινών γραμμάτων* εννοούμε, συνήθως, σχολεία με 10 - 15 μαθητές ποικίλης ηλικίας, που, συγκεντρωμένοι στο νάρθηκα μιας εκκλησίας ή σε κάποιο ταπεινό οίκημα παρακολουθούσαν παραδόσεις στοιχειωδών μαθημάτων από ένα δάσκαλο για μερικές ώρες την ημέρα, πρωί ή βράδι. Χρέη δασκάλου σ' αυτά εκτελούσε ο ιερέας ή οποιοσδήποτε άλλος με στοιχειώδεις γνώσεις ανάγνωσης και γραφής. Ο δάσκαλος πληρωνόταν συνήθως από τους μαθητές ή από την κοινότητα. Η φοίτηση των κοριτσιών σε *κοινά σχολεία* ήταν μικρή έως ανύπαρκτη. Τα κορίτσια των ανώτερων κοινωνικών τάξεων διδάσκονταν τα *κοινά γράμματα* ή και τα *ελληνικά* από ένα μορφωμένο μέλος της οικογένειας ή από οικοδιδάσκαλο, όπως και τα αγόρια ευκατάστατων οικογενειών. Υπήρχε, λοιπόν, και η ιδιωτική παιδεία.

Η εκπαίδευση στα *σχολεία των κοινών γραμμάτων* ήταν σχεδόν ομοιόμορφη και γινόταν από **θρησκευτικά βιβλία** (τη *Χρήσιμη Παιδαγωγία*, που άρχισε να εκδίδεται από τα μέσα του 17ου αι., την *Οκτώηχο*, το *Ψαλτήρι* και τον *Απόστολο*), βιβλία με μεγάλη κυκλοφορία. [βλ. *Πηγές*, αρ. 19, 20]. Τα πράγματα αρχίζουν να **αλλάζουν στα τέλη του 18ου αι.** όταν εκδίδονται τα πρώτα μοντέρνα *Αλφαβητάρια*. Τα βιβλία αυτά περιείχαν κείμενα σε κατανοητή γλώσσα για άσκηση των μαθητών στη γλώσσα. Το πρώτο βιβλίο αυτού του τύπου ήταν το *Μέγα Αλφαβητάριον* του Μιχαήλ Παπαγεωργίου (1771). Μία σημαντική καινοτομία που εισήχθη σε ελληνικά σχολεία το 1816 ήταν η **αλληλοδιδακτική μέθοδος**, που ερχόταν να καλύψει την έλλειψη δασκάλων με την ταυτόχρονη παροχή γνώσεων σε μεγάλο αριθμό μαθητών: οι μαθητές των μεγαλύτερων τάξεων δίδασκαν τους μικρότερους.

Τον 17ο και ιδίως τον 18ο αι. παγιώνεται ένας νέος τύπος σχολείου μέσης εκπαίδευσης, το «*Ελληνικόν σχολείον*» ή «*Σχολείον ελληνικών μαθημάτων*», «*Γυμνάσιον*», «*Λύκειον*». Περιλαμβάνει εκμάθηση των Αρχαίων ελληνικών μέσω της γραμματικής και του συντακτικού, με κείμενα από την αρχαία ελληνική και τη βυζαντινή γραμματεία. Στο ίδιο σχολείο -όταν υπάρχει ανώτερο επίπεδο- οι μαθητές διδάσκονται φιλοσοφικά ή επιστημονικά μαθήματα: Φυσική Μαθηματικά κ. ά.).

Η **διδασκαλία του τρίτου κύκλου στις ανώτερες σχολές** περιλαμβάνει Λογική, Φιλοσοφία, Θεολογία και, όπου υπήρχε η δυνατότητα, Μαθηματικά. Από τα μέσα του 18ου αι. και μετά εμφανίζεται και η διδασκαλία των φυσικών επιστημών, ενώ από τις αρχές του 19ου αι. αρχίζουν να λειτουργούν τα λεγόμενα *νεωτερικά σχολεία*, τα σχολεία δηλ. στα οποία έχουν μπολιαστεί οι ιδέες του Διαφωτισμού, όπως θα δούμε παρακάτω. Οι πρώτες όμως προσπάθειες για την ανανέωση των σπουδών είχαν ξεκινήσει ήδη από το πρώτο μισό του 18ου αι. με τον Μεθόδιο Ανθρακίτη (οι νεωτερισμοί του οποίου καταδικάστηκαν το 1723 από το Πατριαρχείο) κ. ά. Λόγω του ότι συχνά συνυπάρχει το σχολείο των ελληνικών μαθημάτων με τις ανώτερες σχολές θα αναφερθούμε ενιαία στα **πιο σημαντικά σχολεία και σχολές** που λειτουργούσαν στον τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο [Χατζόπουλος, 60 κ. εξ., *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ'] επισημαίνοντας

ότι την ίδια περίοδο λειτούργησαν σπουδαία ελληνικά σχολεία στον παροικιακό Ελληνισμό (Βιέννη, Τεργέστη, Βουκουρέστι κ. α.) και ότι εκτός από τα ελληνικά σχολεία υπήρχαν τουρκικά και εβραϊκά για τις αντίστοιχες κοινότητες.

Ένα από τα πιο σημαντικά ελληνικά σχολεία της τουρκοκρατίας -για πολλούς το σημαντικότερο- υπήρξε η **Πατριαρχική Σχολή Κων/πολης**. Για την ίδρυσή της και για την πρώτη περίοδο λειτουργίας της (που τη λάμπρυνε με την παρουσία του ο φιλόσοφος Θεόφιλος Κορυδαλλέας) μιλήσαμε στο χειμερινό εξάμηνο. Ένας από τους δασκάλους που λάμπρυναν με την παρουσία τους τη σχολή στις αρχές του 18ου αι. ήταν ο Αντώνιος Βυζάντιος, σπουδαίος λόγιος και παιδαγωγός, ο οποίος μετέφρασε για χάρη των μαθητών του τη *Χρηστοθήθεια* του Εράσμου. Σταθμό στην ιστορία της αποτέλεσε η ανάληψη της σχολαρχίας, στα 1759, από τον **Ευγένιο Βούλγαρη**, τον σημαντικότερο Έλληνα λόγιο του 18ου αι., ο οποίος είχε προηγουμένως διδάξει στα Γιάννενα, στην Κοζάνη και στο Άγιο Όρος. Με τη διδασκαλία του ανέτρεψε το φιλοσοφικό σύστημα του Θ. Κορυδαλλέα και συνδύασε τα επιτεύγματα της αρχαιοελληνικής παράδοσης μ' αυτά μεγάλων Ευρωπαίων στοχαστών (του Leibnitz, του Wolf, του Locke κ. ά). Εισήγαγε, επίσης στη Σχολή τη διδασκαλία των φυσικών και των μαθηματικών επιστημών, κάτι που άσκησε μεγάλη επίδραση στο πρόγραμμα σπουδών όλων σχεδόν των ανώτερων σχολείων του υπόδουλου Ελληνισμού. Μετά την αποχώρηση του Βούλγαρη η Σχολή αυτή εισήλθε σε μια περίοδο κρίσης, η οποία, σύμφωνα με τους περισσότερους ειδικούς οφειλόταν στο συντηρητισμό των Πατριαρχικών κύκλων, στη μεγάλη διάρκεια της φοίτησης, (έφτανε τα 12 περίπου χρόνια), και την υποχρέωση των μαθητών να ολοκληρώσουν και τις τρεις βαθμίδες των σπουδών τους. Το 1805 η Σχολή μεταστεγάστηκε στην Ξηροκρήνη (τουρκ. Κουρούτσεσμε), προάστιο της Κων/πολης με πρώτο εκεί σχολάρχη τον Δωρόθεο, λαμπρό λόγιο και φίλο του Κοραή, που είχε σπουδάσει στην Ιταλία και στη Γαλλία. Από τους διαδόχους του ξεχωρίζει ο γνωστός λόγιος **Κων/νος Κούμας**, με λαμπρές σπουδές στη δυτική Ευρώπη, ο οποίος δίδασκε στο ανώτερο τμήμα της Φιλοσοφία, Μαθηματικά και φυσικές επιστήμες (1814-1815). Τα θλιβερά γεγονότα στην Πόλη, με την έκρηξη της Επανάστασης δεν ήταν δυνατό να αφήσουν ανεπηρέαστη τη λειτουργία της Σχολής που έκλεισε και επαναλειτούργησε το 1836.

Άλλο ονομαστό σχολείο ήταν η **Αθωνιάδα Σχολή**, που ιδρύθηκε το 1750 από τον πατριάρχη Κύριλλο Ε' και πρώτο σχολάρχη τον Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη. Τον διαδέχτηκε ο Βούλγαρης η θητεία του οποίου στην Αθωνιάδα (1753-1759) συνδέεται με τη λαμπρότερη περίοδό της. Χωριζόταν σε κατώτερο και ανώτερο τμήμα. Τότε απέκτησε μεγάλη φήμη, όπως φαίνεται και από τον μεγάλο αριθμό των μαθητών της (περ. 200 το 1758). Ο Βούλγαρης δίδασκε στο ανώτερο τμήμα με βάση έργα Ευρωπαίων διανοουμένων που τα μετέφραζε ή τα διασκεύαζε στην ελληνική. Η σύγκρουσή του με τον Κύριλλο Ε' και άλλοι λόγοι τον ανάγκασαν να αποχωρήσει από τη Σχολή, γεγονός που προκάλεσε και την αποχώρηση πολλών μαθητών. Στη συνέχεια η Αθωνιάδα υπολειτούργησε και το 1804 διέκοψε τη λειτουργία της.

Η εκπαιδευτική παράδοση των υστεροβυζαντινών χρόνων συνεχίστηκε στα **Ιωάννινα** και κατά την Τουρκοκρατία, χάρη στα προνόμια που παραχωρήθηκαν από τους Οθωμανούς σ' αυτή την πόλη το 1430 και στη γρήγορη οικονομική της ανάπτυξη. Από τα μέσα του 17^{ου} αι. η ανάπτυξη της παιδείας στα Γιάννενα υπήρξε τόσο έντονη ώστε δίκαια θεωρήθηκε ως η

πνευματική πρωτεύουσα του Γένους. Από τα σχολεία των Ιωαννίνων πρέπει να αναφέρουμε αρχικά τη **σχολή Επιφανίου**, που ιδρύθηκε το 1647 από τον πλούσιο Γιαννιώτη έμπορο Επιφάνιο. Το 1687 ανέλαβε τη διεύθυνσή της ο Μιχαήλ Μήτρου, προοδευτικός δάσκαλος, γνωστός ως έπειτα μητροπολίτης Αθηνών **Μελέτιος**, συγγραφέας του σημαντικού συγγράμματος *Γεωγραφία*. Λειτουργήσε ως το 1797 προσφέροντας πολλές υπηρεσίες στην πνευματική αναγέννηση του Ελληνισμού. Άλλη γνωστή σχολή στα Γιάννενα ήταν η **Μαρουτσαία** ιδρυμένη στα μέσα του 18ου αι. από τους αδελφούς Μαρούτση. Οι ιδρυτές της απέβλεπαν στη διδασκαλία *νεωτερικών μαθημάτων* και γι' αυτό επέλεξαν ως «αρχιδιδάσκαλο» τον Βούλγαρη, που παρεπιδημούσε τότε στη Βενετία. Με τον ερχομό του στα Γιάννενα (1742) εγκαινίασε μια νέα περίοδο για τα ελληνικά γράμματα με την εισαγωγή της διδασκαλίας φυσικών επιστημών και νεότερης φιλοσοφίας. Όμως οι καινοτόμες ιδέες του προκάλεσαν τις έντονες αντιδράσεις των συντηρητικών κύκλων της πόλης, ιδίως του σχολάρχη της Σχολής Γκιόνμα, Μπαλάνου Βασιλόπουλου. Έτσι ο Βούλγαρης απογοητευμένος αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη σχολή το 1746. Στη συνέχεια η σχολή αυτή, της οποίας η προσφορά της υπήρξε μεγάλη (εδώ σπούδασαν, ανάμεσα σε άλλους, ο δάσκαλος του Γένους Ιωάννης Πέζαρος και ο εθναπόστολος Κοσμάς ο Αιτωλός), ακολούθησε φθίνουσα πορεία έως ότου διακόψει προσωρινά τη λειτουργία της, το 1797, οπότε επαναλειτούργησε ως «**Καπλαναία σχολή**» με χρήματα του γιαννιώτη μεγαλέμπορου Ζώη Καπλάνη που ζούσε στη Ρωσία, ύστερα από αίτημα του τελευταίου σχολάρχη της Αθανάσιου Ψαλίδα, Ηπειρώτη με σπουδές στην Ευρώπη, από τους πιο σημαντικούς εκπροσώπους του νεοελληνικού Διαφωτισμού και θερμού υποστηρικτή της δημοτικής γλώσσας. Η **σχολή Γκιόνμα** ιδρύθηκε το 1676 από τον πλούσιο Γιαννιώτη έμπορο Μάνο Γκιόνμα με πρώτο διευθυντή τον δεινό ελληνιστή Βησσαρίωνα. Η νεωτεριστική του όμως διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών προκάλεσε την αντίδραση των προκρίτων της πόλης και γι' αυτό έφυγε το 1683. Τον διαδέχτηκε ο Γεώργιος Σουγουρδής. Η εισαγωγή μαθημάτων φιλοσοφίας και θετικών επιστημών αύξησε το κύρος της σχολής. Όταν παραιτήθηκε τον αναπλήρωσε ο μαθητής του Μεθόδιος Ανθρακίτης ο οποίος είχε σπουδάσει και στην Ιταλία. Επηρεασμένος αυτός από τη διδασκαλία του Καρτέσιου, εισήγαγε για πρώτη φορά σε ελληνικά σχολεία τη διδασκαλία των ανώτερων μαθηματικών. Η διδασκαλία του και οι νεωτερικές φιλοσοφικές του αντιλήψεις προκάλεσαν -για μία ακόμη φορά- την αντίδραση των συντηρητικών κύκλων της πόλης. Ο Μεθόδιος κατηγορήθηκε στο Οικ. Πατριαρχείο ως άθεος με αποτέλεσμα να καταδικαστεί το 1723, χωρίς καν να απολογηθεί. Με πρωτοβουλία των συντηρητικών κύκλων, η διεύθυνση της σχολής ανατέθηκε (το 1723) στον Μπαλάνο Βασιλόπουλο, κληρικό, γόνο αρχοντικής οικογένειας της πόλης, μαθητή του Ανθρακίτη που δεν ακολούθησε όμως τις ιδέες του. Από τότε ως το 1821 η σχολή αυτή θα γίνει το προπύργιο του σχολαστικισμού και της πολεμικής εναντίον κάθε προοδευτικής ιδέας. Όταν ανέλαβε τη διεύθυνση της σχολής, ο Μπαλάνος εξωβέλισε τα νεωτερικά μαθήματα, διατήρησε όμως τη διδασκαλία των μαθηματικών. Αν και συντηρητικός υπήρξε από τους ικανότερους δασκάλους της εποχής του. Η καλή οργάνωση της σχολής είχε ως αποτέλεσμα να συρρεύσουν εδώ πολλοί μαθητές· αρκετοί ήταν οικότροφοι. Η φοίτηση διαρκούσε 10 χρόνια και γι' αυτό υπήρχε μεγάλη διαρροή μαθητών. Το οικονομικό αδιέξοδο της Σχολής μετά το 1797, οπότε με την κατάλυση

της ενετικής Δημοκρατίας στερήθηκε από τις χορηγίες πλουσίων Ιωαννιτών της Βενετίας, ξεπεράστηκε χάρη στην οικονομική ενίσχυση του Πατριαρχείου. Όλοι οι διευθυντές της σχολής προέρχονταν από την οικογένεια των Μπαλάνων και διακρίνονταν για το ίδιο συντηρητικό πνεύμα, που ήταν και η βασική αιτία παρακμής της σχολής, η οποία έκλεισε με την ολοσχερή καταστροφή της κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της πόλης από τα σουλτανικά στρατεύματα, το 1821.

Στα ορεινά **Άγρoφa**, καταφύγιο θεσσαλικών πληθυσμών, σημειώθηκε από τα μέσα του 17ου ως τα μέσα του 18ου αι. μεγάλη άνθηση των γραμμάτων, χάρη σε τρεις λόγιους-δασκάλους: τον μοναχό, μαθητή του Κορυδαλλέα, **Ευγένιο Γιαννούλη Αιτωλό**, δεινό ελληνιστή, λατινιστή και άριστο γνώστη της θεολογίας και της φιλοσοφίας, τον επιφανέστερο εκ των μαθητών του **Αναστάσιο Γόρδιο** (1654-1729), άριστο επίσης αρχαιοελληνιστή και θεολόγο με σπουδαίο συγγραφικό έργο, και τον **Θεοφάνη τον εκ Φουρνά**. Και οι τρεις αφιέρωσαν τη ζωή τους στη μόρφωση των νέων της φτώχης πατρίδας τους. Μεγάλο έργο πρόσφεραν η **σχολή Καρπενησίου**, η **σχολή Βραγγιανών** (Γούβας), που ιδρύθηκαν από τον Γιαννούλη, όπου δίδαξε και ο Γόρδιος, και η **σχολή Φουρνάς**. Παρά τα λειτουργικά τους προβλήματα και το συντηρητισμό τους, οι σχολές αυτές πρόσφεραν πολλά στον πληθυσμό της κεντρικής Ελλάδας και ανέδειξαν σημαντικούς μαθητές (Χρύσανθο και Κοσμά Αιτωλούς κ. ά.).

Στη **Μοσχόπολη** (στη σημερινή ΝΑ Αλβανία), πόλη με μεγάλη οικονομική ανάπτυξη τον 17ο και 18ο αι. χάρη στο εμπόριο, ιδρύθηκε γύρω στο 1700 η πρώτη «σχολή» με δάσκαλο τον Χρύσανθο τον Ηπειρώτη. Στα 1738 ανέλαβε τη διεύθυνσή της ο Στέφανος Λεοντιάδης, μαθητής του Ανθρακίτη, με σπουδές στην Ιταλία. Στα 1744 με πρωτοβουλία του στο σχολείο των «εγκυκλίων μαθημάτων» προστέθηκε ένας ανώτερος κύκλος και από τότε η σχολή αυτή ονομάστηκε **Νέα Ακαδημία**, και έγινε ένα από τα καλύτερα οργανωμένα σχολεία του Ελληνισμού, ιδίως μετά την εγκατάστασή της σε νέα λαμπρά κτήρια το 1750, οπότε και μετονομάστηκε σε «**Ελληνικόν Φροντιστήριον**». Στον ανώτερο κύκλο διδάσκονταν Αρχαία ελληνικά, Λατινικά, Ρητορική, Φιλοσοφία, Θεολογία, Φυσικομαθηματικά. Ο καθηγητής Καβαλιώτης, αν και αρχαϊστής, για να ενισχύσει την καλλιέργεια των μητρικών γλωσσών των μαθητών της Σχολής συνέταξε ένα μικρό τρίγλωσσο λεξικό (ελληνικό, βλάχικο, αλβανικό), που εκδόθηκε το 1770 στη Βενετία. Την προσπάθειά του τη συνέχισε ο επίσης καθηγητής της σχολής Δανιήλ ο Μοσχοπολίτης, που εξέδωσε το 1802 στη Βιέννη το *Τετράγλωσσο Λεξικό* (ελληνικό, αλβανικό, βλάχικο και βουλγαρικό). Το λαμπρό κτίριο της σχολής καταστράφηκε ολοσχερώς, όπως και όλη η πόλη, το 1769 από επιδρομές αλβανικών συμμοριών.

Σημαντικά σχολεία λειτούργησαν αυτή την περίοδο και στην **Αθήνα**, όπου η πρώτη μνεία διδασκαλίας ανώτερων μαθημάτων ανάγεται στον 17ο αι. Από τα σχολεία της Αθήνας ξεχωρίζουν η **σχολή Επιφανίου** που είχε ιδρυθεί το 1647 από τον Γιαννιώτη μεγαλέμπορο Επιφάνιο και λειτούργησε ως τις αρχές του 19ου αιώνα. Η πρώτη περίοδος της Σχολής αυτής φθάνει ως το 1716 οπότε και αναδιοργανώθηκε από τον λόγιο κληρικό Γρηγόριο Σωτήρη. Με δικά του χρήματα η σχολή Επιφανίου, μετονομάστηκε σε «*Φροντιστήριον ἑλληνικῶν καί κοινῶν μαθημάτων*» και απέκτησε ειδικό διδακτήριο με αίθουσες διδασκαλίας, βιβλιοθήκη και διαμερίσματα για τη διαμονή των δασκάλων και των πολλών μαθητών που πέρασαν απ' αυτή.

Στα μέσα του 18ου αι. ιδρύθηκε στην Αθήνα από τον Αθηναίο μεγαλέμπορο στη Βενετία Ιωάννη Ντέκα η σχολή Ντέκα που στεγάστηκε σε λαμπρό κτίριο. Λειτουργήσε ως την αναδιοργάνωσή της (1813-14) με βάση τα πρότυπα των σχολείων που ακολουθούσαν τη λόγια παράδοση. Με την κατάλυση της ενετικής Δημοκρατίας (1797) σταμάτησαν κι εδώ οι χορηγίες του κληροδοτήματος Ντέκα, αλλά τα έξοδα συντήρησής της τα ανέλαβε η μονή Πετράκη. Από το 1813 θα την αναλάβει υπό την προστασία της η «Φιλόμουσος Εταιρεία», που ιδρύθηκε στην Αθήνα την ίδια χρονιά.

Σε μεγάλο πνευματικό και εκπαιδευτικό κέντρο του τουρκοκρατούμενου Ελληνισμού αναδείχθηκε η πολυάνθρωπη **Χίος**, χάρη και στα προνόμια που είχαν παραχωρήσει στο νησί, κατά καιρούς, οι σουλτάνοι. Στα 1666 ο γνωστός για τις ευεργεσίες του πλούσιος κωνσταντινοπολίτης έμπορος Μανωλάκης Καστοριανός ίδρυσε στη Χίο μια νέα σχολή. Από τη μακρά ιστορία της πρέπει να σημειώσουμε ότι το 1786 οι κοινοτικοί άρχοντες του νησιού ανέθεσαν τη διεύθυνσή της στον πολύ μορφωμένο, αλλά και με υπερσυντηρητικές θέσεις μοναχό Αθανάσιο τον Πάριο. Χάρη στις εισφορές των κατοίκων και στην καλή διαχείριση, η σχολή αυτή απέκτησε πολλούς πόρους και έγινε ένα από τα πιο καλά οργανωμένα εκπαιδευτήρια του Ελληνισμού, ώστε συγκέντρωνε μεγάλο αριθμό μαθητών. Αλλά την ακτινοβολία της σχολής αυτής την σκίαζε η υπερσυντηρητικότητα του Πάριου, ο οποίος, λόγω των συντηρητικών του θέσεων και της διδασκαλίας του για υποταγή στην τουρκική εξουσία δέχθηκε σκληρή κριτική από τον Αδαμάντιο Κοραή, όπως θα δούμε σε επόμενο μάθημα. Λίγο πριν από την Επανάσταση (το 1815) ανέλαβε τη διεύθυνσή της ο Νεόφυτος Βάμβας, που την αναδιοργάνωσε πάνω σε ευρωπαϊκά πρότυπα.

Σ' ένα άλλο αιγαιοπελαγίτικο νησί, την **Πάτμο** ιδρύθηκε το 1713 από τον Πάτμιο ιερωμένο Μακάριο Καλογερά η Πατμιάδα Σχολή, με βάση τα πρότυπα της Πατριαρχικής Σχολής, στην οποία είχε και ο ίδιος φοιτήσει. Γρήγορα η Σχολή αυτή, που οργανώθηκε πάνω σε παραδοσιακά διδακτικά πρότυπα (διδάσκονταν κυρίως Αρχαία ελληνικά, Θεολογία και Φιλοσοφία του Κορυδαλλέα), έγινε τόσο γνωστή ώστε συγκέντρωσε μαθητές ακόμη και από τη μακρινή Ρωσία. Στη διάρκεια της σχολαρχίας του Δανιήλ του Κεραμέα η «Πατμιάδα» θα γνωρίσει μία περίοδο μεγάλης ακμής. Από το 1796 όμως αρχίζει μία νέα περίοδος κρίσης από την οποία δεν συνήλθε ποτέ. Όπως σημειώνει ο Χατζόπουλος, η Σχολή αυτή, παρά το συντηρητικό της πνεύμα πρόσφερε πολλές υπηρεσίες στον Ελληνισμό.

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στην «Ευαγγελική Σχολή» της **Σμύρνης**, ένα από τα λαμπρότερα ελληνικά εκπαιδευτικά ιδρύματα των χρόνων αυτών. Στη Σμύρνη, με το ανεπτυγμένο εμπόριο, είχαν ιδρυθεί τον 17ο αι. από Καθολικούς μισσιονάριους ελληνικά σχολεία με στόχο την προπαγάνδισή του καθολικισμού. Το πρώτο καθαρά ελληνικό σχολείο που ιδρύθηκε εδώ ήταν το «Σχολείο του Χριστού» το 1708, με στόχο την αντιμετώπιση της καθολικής προπαγάνδας. Στα 1718, με πρωτοβουλία του μητροπολίτη Σμύρνης Ανανία, ιδρύθηκε η νέα «Ελληνική Σχολή», που μετονομάστηκε αργότερα σε «Ευαγγελική». Χάρη στην καλή της οργάνωση, την οικονομική της ευρωστία και το ειδικό καθεστώς που απολάμβανε κάτω από την αγγλική προστασία, η Ευαγγελική Σχολή αναδείχθηκε από τα μέσα του 18ου αι. σ' ένα από τα σημαντικότερα ελληνικά εκπαιδευτικά ιδρύματα της Ανατολής, που συγκέντρωνε

πολλούς μαθητές από μακρινές περιοχές. Όμως μία πυρκαγιά μετά από έναν καταστροφικό σεισμό (το 1778) αποτέφρωσε το κτίριό της. Λειτουργήσε όμως πάλι το επόμενο έτος με ίδιο πρόγραμμα σπουδών και με δύο δασκάλους: τον σχολάρχη που δίδασκε στον ανώτερο κύκλο και ένα ή δύο υποδιδασκάλους που δίδασκαν στον κατώτερο. Λόγω όμως του παραδοσιακού της χαρακτήρα έχασε την παλαιά της αίγλη. Η κρίση που διερχόταν κορυφώθηκε όταν το 1808 ιδρύθηκε το **Φιλολογικό Γυμνάσιο Σμύρνης**, που εξέφραζε τις ιδέες του Διαφωτισμού και γι' αυτό αναπτυσσόταν συνεχώς. Από τότε αρχίζει μία διαμάχη ανάμεσα στις δύο αυτές σχολές, που πήρε ευρύτερες κοινωνικές διαστάσεις και στην οποία αναμείχθηκε και το Πατριαρχείο για να κατευνάσει τα πνεύματα. Μία μικρή αναλαμπή παρουσίασε η Ευαγγελική σχολή το 1811, όταν ανέλαβε τη διεύθυνσή της ο μεγάλος λόγιος και θεολόγος Θεόφιλος Καΐρης, ο οποίος προσπάθησε να ανανεώσει το πρόγραμμα των διδασκόμενων μαθημάτων. Μετά την αποχώρησή του συνεχίστηκε η φθίνουσα πορεία της έως ότου στα 1819 συνέβησαν θλιβερά γεγονότα στην ελληνική κοινότητα της πόλης. Με τις βιαιότητες που έλαβαν χώρα εδώ σε βάρος του ελληνικού πληθυσμού της τον Ιούνιο του 1821 η Ευαγγελική Σχολή θα διακόψει τη λειτουργία της. Αν θελήσουμε να κάνουμε μία αποτίμηση της προσφοράς της, πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι κατά την πρώτη περίοδο λειτουργίας της πρόσφερε μεγάλες υπηρεσίες στον Ελληνισμό αναδεικνύοντας σπουδαίους μαθητές, όπως τον Κοραή. Όμως ο συντηρητισμός της από τα τέλη του 18ου αι. =με εξαίρεση την περίοδο του Καΐρη- στάθηκε τροχοπέδη στην πνευματική ανάπτυξη της Σμύρνης. Από τ' άλλα ελληνικά μικρασιατικά σχολεία πολύ γνωστή ήταν η σχολή Κυδωνιών (σημ. Αϊβαλί).

Θα ήταν σημαντική παράλειψη αν δεν κάναμε έστω μία σύντομη αναφορά στη σχολή που λειτουργήσε στη **Δ η μ η τ σ ά ν α**, την ορεινή αυτή κωμόπολη της Αρκαδίας, με τις πολλές μονές τριγύρω της, με μεγάλη οικονομική ανάπτυξη από τον 17ο αι. και μετά. Η **σχολή της Δημητσάνας** υπήρξε, αναμφίβολα, το σπουδαιότερο σχολείο της Πελοποννήσου και ένα από τα πιο σημαντικά όλου του Ελληνισμού. Το Ιδρύθηκε το 1764 πάνω στα πρότυπα της Ευαγγελικής Σχολής. Πρόκειται δηλ. για παραδοσιακή σχολή. Με προσφορές εύπορων κατοίκων της και Δημητσανιτών εμπόρων της διασποράς απέκτησε ιδιόκτητο οίκημα ικανό να στεγάσει 300 μαθητές. Με πατριαρχικό σιγίλλιο του πατριάρχη Θεοδοσίου Β' (το 1769) ανακηρύχθηκε «πατριαρχικό και σταυροπηγιακό ίδρυμα», εξασφαλίζοντας υψηλή προστασία και οικονομική ενίσχυση. Κατά τα Ορλωφικά και την αλβανοκρατία (1770-79) η σχολή υπέστη μεγάλες καταστροφές και ανέστειλε τη λειτουργία της. Επαναλειτουργήσε το 1781, οπότε απέκτησε μεγάλη φήμη και προσείλκυσε πολλούς μαθητές απ' όλη την Πελοπόννησο και από άλλες περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας. Λειτουργούσαν δύο κύκλοι σπουδών στους οποίους οι μαθητές διδάσκονταν έργα αρχαίων συγγραφέων (Ισοκράτη, Πλούταρχο κ. ά.), Πατέρων της Εκκλησίας, επιστολογραφία, Χριστιανική δογματική και ηθική, Φιλοσοφία του Κορυδαλλέα, Μαθηματικά, Φυσική, Χημεία και Γεωγραφία. Εντύπωση προκαλεί η απουσία της ιστορίας. Η σχολή αυτή διέθετε αξιοζήλευτη βιβλιοθήκη, μία από τις πλουσιότερες της εποχής της. Με την έναρξη όμως της Επανάστασης πολλά από τα πολύτιμα βιβλία της χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή φυσιγγιών. Πρόκειται για μία σχολή η οποία, παρά το παραδοσιακό και συντηρητικό της πνεύμα, πρόσφερε μεγάλες υπηρεσίες στον Ελληνισμό.

B. Σχολικά κτήρια - Δάσκαλοι - Μαθητές

1. Τα σχολικά κτήρια

Όπως και στα προγράμματα σπουδών έτσι και στα σχολικά κτήρια, σημειώνονται την περίοδο αυτή αλλαγές καθώς αυξάνονται οι μαθητές, άρα και οι εκπαιδευτικές ανάγκες. Για ένα σχολείο *κοινών γραμμάτων* αρκούσε ένα μικρό οίκημα ή ο νάρθηκας ενός ναού. Για ένα όμως *σχολείο ελληνικών γραμμάτων* χρειαζόταν έστω μία αίθουσα διδασκαλίας και δωμάτια για κατοικία του δασκάλου και των «ξένων» μαθητών που διέμεναν, κατά παράδοση, στο σχολείο. Οι ανάγκες αυξάνονταν, αν τα σχολεία είχαν μεγαλύτερο αριθμό μαθητών και περισσότερους δασκάλους. Σε μία πρώτη φάση τέτοια κατάλληλα και διαθέσιμα κτήρια ήταν οι χώροι ενός ναού ή μοναστηριού. Αν δεν υπήρχαν, μπορούσε να χτιστεί στον ίδιο χώρο ένα καινούριο κτίριο, όπως στην Πάτμο δίπλα στη μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου. Αυτή η επιλογή ήταν η καλύτερη από οικονομικής πλευράς γιατί τα κτήρια προσφέρονταν δωρεάν. Εξυπερετούσε όμως και τον κοινοβιακό χαρακτήρα των σχολείων και τη σύνδεση λατρείας-εκπαίδευσης που ήθελε να προσδώσει η Εκκλησία στην παιδεία.

Από τα μέσα του 18ου αι, και ιδίως στις αρχές του 19ου, το πρόβλημα της στέγασης των σχολείων οξύνεται λόγω της μεγάλης αύξησης του αριθμού μαθητών και δασκάλων και της διεύρυνσης του σχολικού προγράμματος. Στην ύστερη Τουρκοκρατία παρατηρείται μεταστέγαση αρκετών σχολείων από εκκλησιαστικά σε αστικά κτήρια, για αποδέσμευση της παιδείας από την Εκκλησία. Την περίοδο αυτή κτίζονται ειδικά σχολικά κτήρια. Στο έργο αυτό πρωτοστατούν εύποροι Έλληνες του εσωτερικού ή του εξωτερικού και οι κοινότητες. Το μέγεθος τους εξαρτάται από τις οικονομικές δυνατότητες του δωρητή ή της κοινότητας, από την αναγνώριση της σημασίας της λειτουργίας σχολείου από την τοπική κοινότητα και από τον αριθμό των μαθητών. Έτσι, πολλά σχολεία αποκτούν ιδιόκτητη στέγη και κάποια είναι μεγαλοπρεπή, όπως η Αθωνιάδα, η «Νέα Ακαδήμεια» Μοσχόπολης, η Πατριαρχική Σχολή Κων/πολης, η «Καπλαναία» σχολή Ιωαννίνων, το Γυμνάσιο της Χίου (με μεγάλη βιβλιοθήκη 30.000 τόμων). Σ' όλα σχεδόν τα μεγάλα σχολικά συγκροτήματα προβλέπονται, εκτός από τις αίθουσες διδασκαλίας, διαμερίσματα για τον σχολάρχη και τους δασκάλους, θάλαμοι για στέγαση των οικοτρόφων μαθητών, βιβλιοθήκη (η δημιουργία της οποίας θεωρείται πολύ σημαντική και προβλέπεται στις ιδρυτικές πράξεις των σχολείων), εργαστήρια (στον εξοπλισμό των οποίων δίνεται, επίσης, μεγάλη σημασία) και, συνήθως, ένα παρεκκλήσι. Ως πρότυπο για τη δημιουργία σχολικών συγκροτημάτων χρησίμευσαν οι κοινοβιακές μονές, λόγω του ότι πολλοί μαθητές ήταν κληρικοί, αλλά και λόγω του ότι πολλοί έρχονταν από μακρινές περιοχές. Αν και η λειτουργία των σχολείων ήταν δαπανηρή, οι τοπικές κοινότητες ανταποκρίνονταν γιατί η αναγκαιότητα της παιδείας ήταν κοινή συνείδηση.

2. Οι δάσκαλοι

Όπως είδαμε στο χειμερινό εξάμηνο, η φυγή των περισσότερων Ελλήνων λογίων στη Δύση και η διακοπή της λειτουργίας ονομαστών σχολών μετά την Άλωση στέρησαν τον Ελληνισμό από δασκάλους ικανούς να πάρουν στα χέρια τους την υπόθεση της εκπαίδευσης των ελληνοπαίδων. Την έλλειψη αυτή, ως τα μέσα του 17ου αι., την κάλυψαν κυρίως όσοι απλοί ιερωμένοι

(παπάδες ή μοναχοί) διέθεταν στοιχειώδεις γνώσεις. Από τα μέσα όμως του 17ου αι., μετά την αναδιοργάνωση της Πατριαρχικής σχολής από τον Κορυδαλλέα, εμφανίζονται αρκετοί δάσκαλοι ικανοί να στελεχώσουν τα σχολεία μέσης και ανώτερης βαθμίδας που ιδρύονται τότε. Η κατάσταση βελτιώθηκε στα τέλη του 17ου και στις αρχές του 18ου αι. οπότε αρκετοί νέοι ταξιδεύουν στη Δ. Ευρώπη (ιδίως στην Ιταλία) για ανώτερες σπουδές. Το φαινόμενο αυτό γενικεύτηκε μετά τα μέσα του 18ου αι., όταν πολλοί νέοι, έχοντας ολοκληρώσει ανώτερες σπουδές σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, επιστρέφουν στις γεννέτηρές τους για να στελεχώσουν τα σχολεία που λειτουργούσαν εκεί. Αυτοί θα μεταλαμπαδεύσουν στην Ελλάδα τις ιδέες του Διαφωτισμού. Κοντά σ' αυτούς, απόφοιτοι ελληνικών σχολείων, γυρίζοντας στις ιδιαίτερες πατρίδες τους, παίρνουν την πρωτοβουλία για ίδρυση σχολείων όπου διδάσκουν. Παρόλες όμως αυτές τις θετικές εξελίξεις, οι ανάγκες σε διδακτικό προσωπικό ήταν μεγάλες, λόγω της ίδρυσης πολλών σχολείων και της αύξησης του αριθμού των μαθητών. Η ελληνική παιδεία, με το ρυθμό που αναπτύχθηκε, δεν είχε επάρκεια εκπαιδευτικού προσωπικού.

Ως τα μέσα περίπου του 18ου αι. οι δάσκαλοι είναι, κυρίως, κληρικοί, κάτι που εξηγείται από τη στενή σχέση σχολείου - Εκκλησίας και της διδασκαλίας πολλών μαθημάτων θεολογικού περιεχομένου. Οι καλύτεροι από αυτούς διαθέτουν γνώση και φιλολογικών γραμμάτων, αλλά όσον αφορά τη φιλοσοφία στην καλύτερη περίπτωση γνωρίζουν μόνο τον Κορυδαλλέα. Αρκετοί ιερωμένοι δάσκαλοι ήδη από τις αρχές του 18^{ου} (π. χ. ο μητρ. Αθηνών Μελέτιος), [βλ. *Πηγές*, αρ. 18], ιδίως όμως κατά τα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αι. (όπως ο Ευγένιος Βούλγαρης) διακρίνονται για τις νεωτερικές τους ιδέες. Δίπλα σ' αυτούς εργάζονται και ιερωμένοι δάσκαλοι με συντηρητικές αντιλήψεις (όπως ο Μπαλάνος στα Γιάννενα, που συγκρούστηκε με τον Βούλγαρη και άλλους οπαδούς του Διαφωτισμού).

Το προφίλ του δασκάλου αλλάζει στα τέλη του 18ου - αρχές 19ου αι. Τότε, κάτω από την επίδραση των ιδεών του Διαφωτισμού, σε πολλά σχολεία ανατέθηκαν καθήκοντα δασκάλου κυρίως σε λαϊκούς, οι περισσότεροι από τους οποίους είχαν σπουδάσει στη Δύση και γνώριζαν καλά, εκτός από την αρχαιοελληνική γραμματεία, τις εξελίξεις στην επιστήμη και τις νέες παιδαγωγικές μεθόδους. Η γνώση προσδίδει σ' αυτούς κύρος. Γι' αυτό είναι περιζήτητοι στα καλά σχολεία, αμείβονται καλά και έχουν μεγάλο αριθμό μαθητών. Μεγάλες πόλεις με καλά σχολεία κάνουν αγώνα δρόμου για πρόσληψη των πιο ονομαστών δασκάλων, που γίνονται πόλος έλξης για μαθητές μακρινών περιοχών. Άλλοι διδάσκουν σταθερά σε μία σχολή, ενώ άλλοι μετακινούνται από σχολή σε σχολή. Είναι ολοφάνερο ότι η προσωπικότητα του δασκάλου, και του σχολάρχη παίζει καθοριστικό ρόλο για τη φήμη μιας σχολής. Έτσι οι σχολές γίνονται, ως ένα βαθμό, προσωποπαγείς. Όσον αφορά την κοινωνική προέλευση των δασκάλων, παρατηρούμε ότι τα κατώτερα σχολεία στελεχώνονται με δασκάλους που προέρχονται από κατώτερα λαϊκά στρώματα, ενώ οι δάσκαλοι των ανώτερων σχολών προέρχονται, κατά κανόνα, από μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα και η σταδιοδρομία τους σε μία σχολή είναι συνυφασμένη με τη φιλοδοξία τους για κοινωνική προβολή. Σκόρπιες, τέλος, αλλά όχι βέβαιες πληροφορίες κάνουν λόγο για άσκηση του επαγγέλματος του δασκάλου και από γυναίκες.

Η αμοιβή των δασκάλων διαμορφώνεται ανάλογα με τις ικανότητες και τη φήμη του καθενός, με τη θέση που κατέχει στη διοικητική ιεραρχία του σχολείου, με τη βαθμίδα του

σχολείου και, βέβαια, ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες της κάθε κοινότητας. Τον 18ο αι. ο ετήσιος μισθός ενός δασκάλου σε σχολείο *κοινών γραμμάτων* άρχιζε από τα 40-50 γρόσια και έφθανε τα 100, ποσό πολύ πιο χαμηλό από αυτό που έπαιρνε ο δάσκαλος στο σχολείο των *ελληνικών μαθημάτων* (350 γρ. στην Άνδρο και 700 γρ. στην Τσαρίτανη, ακμάζον οικονομικό κέντρο της Θεσσαλίας, το 1798/1799). Στις ανώτερες σχολές οι μισθοί ήταν υψηλότεροι: 2.000-2.700 γρόσια για τον πρώτο τη τάξει δάσκαλο στην οικονομικά εύρωστη Πατριαρχική Σχολή, που δέχεται και πολλές χορηγίες. Στην Καπλαναία Σχολή Ιωαννίνων ο ετήσιος μισθός του Ψαλίδα ανερχόταν σε 1.500 γρ. Στους δασκάλους, των ανώτερων κυρίως σχολείων, προσφερόταν επίσης στέγη και τροφή. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι από τη μια σχολή στην άλλη παρατηρούνται ανισότητες. Γενικά όμως οι μισθοί των δασκάλων ακολουθούν ανοδική πορεία. Τούτο οφείλεται στη συνεχή υποτίμηση του τουρκικού νομίσματος, ίσως και στην αύξηση της ζήτησης δασκάλων στις αρχές του 19ου αι. Όπως δε παρατηρεί εύστοχα ο Άλκης Αγγέλου το ύψος του μισθού είναι ο αμεσότερος τρόπος για να εκτιμήσουμε τη θέση που δίνει η κοινωνία της εποχής στον εκπαιδευτικό.

3. Οι μαθητές

Για τον **αριθμό των μαθητών** αυτής της περιόδου οι γνώσεις μας είναι ελλιπείς, αν εξαιρέσουμε ορισμένα μεγάλα σχολεία. Ανεπαρκείς είναι οι γνώσεις μας και για την κοινωνική τους προέλευση. Ο αριθμός των μαθητών ενός σχολείου εξαρτιόταν από τη φήμη του, από τις ευκολίες φοίτησης σ' αυτό (υποτροφίες, απόσταση από τους γύρω οικισμούς) και από άλλους παράγοντες. Πόσο μπορούσε η ελληνική κοινωνία της τότε να συλλάβει την ανάγκη μιας καθολικής παιδείας; Σ' αυτό το ερώτημα νομίζω ότι πρέπει να απαντήσουμε θετικά. Τουλάχιστον στον αρχόμενο 19ο αι. η ανάγκη αυτή είχε γίνει κατανοητή σε μεγάλο βαθμό. Αν κρίνουμε κυρίως από μαρτυρίες ξένων περιηγητών, δεν υπήρχε κωμόπολη ή κεφαλοχώρι χωρίς σχολείο. Η βελτίωση των οικονομικών πολλών κοινοτήτων πυκνώνει τις τάξεις των μαθητών και οδηγεί στη δημιουργία μιας κοινωνικής συνείδησης για την αναγκαιότητα υψς στοιχειώδους έστω εκπαίδευσης, ανεξάρτητα από επαγγελματικές επιδιώξεις.

Οι πιο σίγουρες **επαγγελματικές δυνατότητες** που πρόσφερε η στοιχειώδης και η μέση εκπαίδευση ήταν το να γίνει κάποιος κληρικός. Συνήθως οι νέοι αυτοί προέρχονταν από τον αγροτικό κόσμο. Για αυτούς, βέβαια, που είχαν μεγαλύτερες οικονομικές δυνατότητες και συνέχιζαν τις σπουδές τους σε ανώτερα σχολεία ανοίγονταν περισσότεροι δρόμοι επαγγελματικής αποκατάστασης και κοινωνικής ανόδου. Για παράδειγμα στη Σχολή της Σμύρνης φοιτούν στις αρχές του 19ου αι. πολλά παιδιά εμπόρων. Πολλοί από τους μαθητές των ονομαστών σχολείων έρχονταν από μακρινές περιοχές. Στις αρχές του 19ου αι. τα σχολεία που συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο αριθμό μαθητών είναι αυτά των Κυδωνιών (300 μαθητές το 1820), της Σμύρνης (300 μαθητές το 1812) και ιδίως το Γυμνάσιο της Χίου (500-700 μαθητές το 1820). Η «Καπλαναία Σχολή» Ιωαννίνων είχε το 1819 130 μαθητές. Όλη αυτή την περίοδο η φοίτηση στα σχολεία αποτελούσε σχεδόν αποκλειστικό προνόμιο των αρρένων, λόγω των αντιλήψεων της εποχής για τον κοινωνικό ρόλο της γυναίκας.

Η οικονομική καχεξία που μάστιζε τις οικογένειες των περισσότερων νέων που αποφάσιζαν να σπουδάσουν, οι δύσκολες συνθήκες ζωής στα σχολεία, η μεγάλη διάρκεια της

φοίτησης και η προχωρημένη ηλικία των περισσότερων μαθητών ήταν τα κύρια αίτια εγκατάλειψης των σπουδών από πολλούς μαθητές. Ειδικά οι σπουδές σε ανώτερες σχολές κόστιζαν πολύ· ιδίως όσους έρχονταν από μακρινές περιοχές: δίδακτρα, νοίκια, φαγητό κλπ. Γι' αυτό αρκετοί μαθητές, ιδιαίτερα οι ξένοι, ήταν αναγκασμένοι να εργάζονται ώστε να αντεπεξέλθουν στα έξοδα των σπουδών. Για να βοηθήσουν άπορους μαθητές πολλά σχολεία χορηγούσαν υποτροφίες και είχαν δημιουργήσει οικοτροφεία για διαμονή και σίτιση όσων έρχονταν από αλλού. Οι ιδρυτές ή οι χορηγοί των σχολείων προκειμένου να υποβοηθήσουν τη μόρφωση των φτωχών μαθητών, άφηναν συνήθως και ένα χρηματικό ποσό για υποτροφίες.

Γ. Προγράμματα σπουδών - Διδακτικές μέθοδοι και στόχοι

Με όσα προηγήθηκαν σχηματίσαμε μία αδρή εικόνα για τα διδασκόμενα μαθήματα και για τους επιδιωκόμενους στόχους. Πρέπει να τονισθεί το ότι «η ανυπαρξία ενός επίσημου φορέα υπεύθυνου για την εκπαίδευση των Ελληνοπαίδων καθιστούσε αδύνατη σ' όλη τη διάρκεια της τουρκοκρατίας την καθιέρωση ενός ενιαίου και σταθερού εκπαιδευτικού συστήματος που θα προέβλεπε τη διάρκεια της φοίτησης, τον τρόπο εισαγωγής ή μετάβασης των μαθητών από τη μια βαθμίδα στην άλλη και όλες τις άλλες απαραίτητες για τη λειτουργία των σχολείων λεπτομέρειες: εξετάσεις, αργίες, διακοπές κλπ.» [Χατζόπουλος]. Το Πατριαρχείο Κων/πόλεως προσπάθησε, τους προηγούμενους αιώνες, να συντονίσει κάπως τα εκπαιδευτικά ζητήματα. Η Πατριαρχική Σχολή επηρέασε τα προγράμματα των άλλων σχολείων μετά τα μέσα του 17ου αι. Γενικά, πάντως, κατά την περίοδο που εξετάζουμε παρατηρείται μεγάλη ποικιλομορφία στην οργάνωση των σπουδών, στα διδασκόμενα μαθήματα και τις διδακτικές μεθόδους· ιδίως στη μέση και στην ανώτερη βαθμίδα σπουδών.

Τα **προγράμματα σπουδών** διαμορφώνονταν σε κάθε σχολείο από τον διδάσκοντα ή τους διδάσκοντες, οι οποίοι σε συνεργασία με τον σχολάρχη καθόριζαν ποια μαθήματα θα διδάσκονταν και σε ποιες τάξεις θα χωρίζονταν οι μαθητές. Το πρόγραμμα σπουδών και η έκτασή του εξαρτιόταν αφενός από τον αριθμό των διδασκόντων και αφετέρου από τις ικανότητες ή την ιδεολογία του κάθε δασκάλου. Η εξειδίκευση ήταν σχεδόν άγνωστη λέξη. Συχνά ο ίδιος δάσκαλος να δίδασκε πολλά και ανομοιογενή αντικείμενα. Μόνο στα μεγάλα σχολεία υπήρχαν πολλοί δάσκαλοι με κάποια ειδίκευση. Η οργάνωση των σπουδών καθοριζόταν από την παράδοση, την προσωπικότητα του δασκάλου και από την ουσιαστική ανυπαρξία παιδαγωγικών μεθόδων. Από τις πηγές συμπεραίνεται ότι η φοίτηση -για όποιον ήθελε να σπουδάσει και σε ανώτερες σχολές- διαρκούσε 17 ως 22 χρόνια. Το ημερήσιο πρόγραμμα, για το οποίο ο Καταρτζής μας δίνει μία ανάγλυφη εικόνα, ήταν κουραστικό για τους μαθητές: μαθήματα και διάβασμα από το πρωί ως το βράδι υπό αυστηρή επιτήρηση.

Στα «**κοινά σχολεία**» διδασκόταν **ανάγνωση, γραφή, λίγη ιστορία και τα ιερά γράμματα**. Στο «**ελληνικό σχολείο**» η **βάση** των μαθημάτων ήταν τα **αρχαία ελληνικά** για εξάσκηση, κυρίως, στη γραμματική και στο συντακτικό. Βασικό εγχειρίδιο για τη διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών τον 18ο αι. ήταν η τετράτομη *Εγκυκλοπαίδεια* του Ιωάννη Πατούσα, που κυκλοφόρησε στη Βενετία το 1710 και γνώρισε πολλές επανεκδόσεις ως το 1821. Περιλάμβανε επιλεγμένα κείμενα από την αρχαιοελληνική και τη χριστιανική γραμματεία.

Παράλληλα διδασκόταν η **ρητορική** για την εξάσκηση των μαθητών στη σύνταξη του λόγου και για την προετοιμασία των ιερωμένων στο κήρυγμα, καθώς και η **λογική** με βάση τα έργα του Κορυδαλλέα. Ολοκληρώνοντας ο μαθητής τον μέσο κύκλο σπουδών μπορούσε να παρακολουθήσει **«τελειότερα μαθήματα»** (φιλοσοφία με βάση τον Αριστοτέλη, και **θεολογία**). Σ' αυτά τα μαθήματα **προστέθηκαν στις αρχές του 18ου αι. και τα μαθηματικά**, όχι όμως σε όλα τα σχολεία. Από τα τέλη του 18^{ου} αι. αρχίζουν να εφαρμόζονται στα προγράμματα των **«νεωτερικών σχολείων»** οι διδακτικές και παιδαγωγικές αντιλήψεις του **Διαφωτισμού**. Στα σχολεία αυτά αμφισβητείται η κηδεμονία της Εκκλησίας στην εκπαίδευση. Τέτοια σχολεία είναι η σχολή των Κυδωνίων (όπου δίδαξε νέες επιστήμες ο Βενιαμίν ο Λέσβιος, ο οποίος είχε σπουδάσει στην Πίζα και στο Παρίσι), το Φιλολογικό Γυμνάσιο Σμύρνης, η Καπλαναία Σχολή Ιωαννίνων, η σχολή που ιδρύθηκε στις Μηλιές Πηλίου από τους Γρηγόριο Κωνσταντά και Άνθιμο Γαζή κ. ά. Τα «νεωτερικά προγράμματα» εφαρμόζονται βέβαια σ' αυτά τα σχολεία όταν τα διευθύνουν δάσκαλοι που εμφορούνταν από νεωτερικές ιδέες (όπως ο Κ. Κούμας το Φιλολογικό Γυμνάσιο Σμύρνης).

Κοινά χαρακτηριστικά των «νεωτερικών σχολείων» είναι: **α)** οι νεωτερικές αντιλήψεις στα προγράμματα σπουδών τους· **β)** η τάση αποδέσμευσης από την κηδεμονία της Εκκλησίας· **γ)** το πολυπληθέστερο και πιο εξειδικευμένο, σε σχέση με τα άλλα σχολεία, διδακτικό προσωπικό· **δ)** η εισαγωγή στο πρόγραμμα σπουδών νέων μαθημάτων: φυσικής, μαθηματικών, ξένων γλωσσών, πρακτικής κατεύθυνσης (καταστιχογραφία κ. ά)· **ε)** η εγκατάλειψη της παλαιάς φορμαλιστικής διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών, δηλ. της σχολαστικής προσκόλλησης στη γραμματική και στο συντακτικό· **στ)** η εκτεταμένη χρήση σχολικών εγχειριδίων, ιδίως φυσικής μαθηματικών, ιστορίας, γεωγραφίας και γραμματικής· **ζ)** ο έλεγχος της προόδου των μαθητών με εξετάσεις, που διέφεραν από σχολείο σε σχολείο (συνήθως ανά εξάμηνο με τη συμμετοχή κοινού και επιβράβευση των καλών μαθητών)· **η)** η χρήση εποπτικών μέσων διδασκαλίας (χαρτών, σφαιρών κλπ.)· **θ)** οι νέες παιδαγωγικές αρχές, οι οποίες αντιγράφουν ευρωπαϊκά πρότυπα· και **ι)** η προσπάθεια για μία, όσο το δυνατό, πιο ολοκληρωμένη μόρφωση του ατόμου.

Οι νεωτεριστικές αντιλήψεις που εισήχθησαν ή καταβλήθηκε προσπάθεια να εισαχθούν στην εκπαίδευση προκάλεσαν τις αντιδράσεις συντηρητικών κύκλων. Όπως παρατηρεί ο Κ. Λάμπας, «πριν ακόμη ξεσπάσει η Επανάσταση τα νεωτερικά σχολεία είχαν δεχθεί ισχυρά πλήγματα. Τα γεγονότα που θα ακολουθήσουν θα σημάνουν το τέλος ενός γενναίου εγχειρήματος που απέβλεπε στη διάδοση των φώτων μέσα από μία σύγχρονη εκπαίδευση». Η αυξανόμενη πίεση που ασκούσαν οι Έλληνες λόγιοι που πρωτοστατούσαν στο κίνημα του νεοελληνικού Διαφωτισμού, με στόχο την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, την εισαγωγή νέων μαθημάτων και παιδαγωγικών μεθόδων, προκάλεσε την **αντίδραση των συντηρητικών κύκλων** προσηλωμένων στην εκπαιδευτική παράδοση του 17ου και του 18ου αι. Η ιδεολογική σύγκρουση πήρε έντονες διαστάσεις στις αρχές του 19ου αιώνα. Κατά τους συντηρητικούς κύκλους, ο μεγαλύτερος κίνδυνος προερχόταν από την απόρριψη των επιτευγμάτων του Βυζαντίου (όπου πρωταγωνιστικό ρόλο είχε παίξει η Εκκλησία) και η αποδοχή των ιδεών του

«άθεου» Διαφωτισμού, κάτι που ήταν, κατ' αυτούς, επικίνδυνος γιατί αποπροσανατόλιζε τον λαό, αμφισβητούσε τη νομιμότητα της οθωμανικής εξουσίας και το κύρος του Πατριαρχείου.

Κέντρο της αντίδρασης ήταν κατά την εν λόγω περίοδο το Πατριαρχείο Κων/πόλεως, ορισμένοι προκαθήμενοι του οποίου (π.χ. ο Ιερεμίας Β' ο Τρανός) είχαν πρωτοστατήσει τους προηγούμενους αιώνες στο έργο του φωτισμού του Γένους. Κορυφαία προσωπικότητα στον αγώνα ενάντια στη διάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού στον ελληνικό χώρο υπήρξε ο Αθανάσιος ο Πάριος, που διηύθυνε τότε το σχολείο της Χίου, μορφωμένος κληρικός, υπερασπιστής της ορθόδοξης πίστης, αλλά και υπερσυντηρητικός. Ο Πάριος θεωρούσε εντελώς περιττή τη μετάβαση για σπουδές στην Ευρώπη, στη «γῆ τῆς ἀπωλείας». Στο ίδιο αντιδραστικό πνεύμα κινούνται η εγκύκλιος «Περὶ τῶν Σχολείων τῆς Ἑλλάδος» του πατριάρχου Κων/πόλεως Γρηγορίου Ε' (1819) και η απόφαση της Πατριαρχικής Συνόδου «Περὶ καθεραίσεως τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων» όταν άρχιζε ο Αγώνας της ανεξαρτησίας.

Επιλεγμένη ειδική βιβλιογραφία

- Αγγέλου Α., «Η εκπαίδευση», *ΙΕΕ* τ. ΙΑ' (Αθήνα 1975), σ. 306-328.
- Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973 (σ. 288-345, 629-676).
- Γριτσόπουλος Τ., *Σχολή Δημητσάνης*, Αθήνα 1962.
- Γριτσόπουλος Τ., *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, τ. Α'- Β' Αθήνα 1966, 1971.
- Ευαγγελίδης Τρ., *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τ. 1-2, Αθήνα 1936 (πολλές ανακρίβειες).
- Καραμπελιάς Γ., *Κοινωνικές συγκρούσεις και Διαφωτισμός στην πτοεπαναστατική Σμύρνη (1788-1820)*, Αθήνα 2009.
- Καρανάσιος Χ., «Η εκπαίδευση [1453-1821]», στο *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8, Αθήνα χ.χ. σ. 358-403.
- Κούμας Κ., «Κατάστασις της παιδείας των νεωτέρων Ελλήνων», *Ιστορίαι των ανθρωπίνων πράξεων*, τ. ΙΒ', Βιέννη 1832, σ. 554-599.
- Λάμπας Κ., «Η εκπαίδευση», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, ό. π.*, τ. 2, σ. 75-100.
- Μιχαλόπουλος Φ., *Τα Γιάννενα και η νεοελληνική αναγέννηση (1648-1820)*, Αθήνα 1930.
- Μπέττης Στ., «Ζώης Καπλάνης και Καπλάνειος Σχολή», *Ηπειρ. Χρονικά* 20 - 21 (1976-77), σ. 17-307.
- Παρανίκας Ματθ., *Σχεδιάσμα περί της εν τω ελληνικό έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από της αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ. Χ.) μέχρι των αρχών της ενεστώσης (ιθ') εκατονταετηρίδος*, Κων/πολη 1885 (η πρώτη προσπάθεια καταγραφής των ελληνικών σχολείων που ιδρύθηκαν την περίοδο της Τουρκοκρατίας).
- Σκαρβέλη - Νικολοπούλου Αγγ., *Τα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1994. (πολύ σημαντικά στοιχεία)
- Χατζόπουλος Κ., *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1991 (η καλύτερη μελέτη γι' αυτό το θέμα)

Μάθημα 9ο

Η ΗΠΕΙΡΟΣ ΤΟΝ 18^ο ΚΑΙ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 19^{ου} ΑΙΩΝΑ

Α. Η γεωγραφική θέση και η μορφολογία του εδάφους και ο πληθυσμός

Η γεωγραφική θέση και η μορφολογία του εδάφους έπαιξαν σημαντικό ρόλο (θετικό και αρνητικό) στην ιστορική πορεία της Ηπείρου. Η θέση της απέναντι στα βενετοκρατούμενα, ως το 1797, Επτάνησα –και μάλιστα απέναντι στην Κέρκυρα, πρωτεύουσα των Επτανήσων- με τα παραθαλάσσια βενετικά προγεφυρώματα (Πρέβεζα και Πάργα) στην περιοχή της, καθώς και η μικρή απόσταση που την χωρίζει από την Ιταλία καθόρισε, σε μεγάλο βαθμό, την κοινωνική - οικονομική και πολιτιστική της ανάπτυξη. Από τη μια, το ορεινό του εδάφους με τον κατακόρυφο άξονα Πίνδου - Γράμμου καθιστούσε δύσκολη την επικοινωνία της μιας περιοχής με την άλλη. Οι διαδοχικοί ορεινοί όγκοι και το δύσβατο του εδάφους δυσχέραιναν τη διακίνηση ανθρώπων και εμπορευμάτων. Από την άλλη όμως, οι κοιλάδες και τα πολλά ποτάμια που διασχίζουν την ηπειρωτική γη (Άραχθος, Αχέροντας, Καλαμάς, Λούρος, Δρίνος), λειτουργούσαν ως δίοδοι της ενδοηπειρωτικής επικοινωνίας. Οι χερσαίοι δρόμοι που ένωναν ο ένας τα Γιάννενα με τα Τρίκαλα και τα Γρεβενά, διαμέσου του Μετσόβου, και ο άλλος (ο βορειότερος) τα Γιάννενα με την Κορυτσά και το Μοναστήρι, γίνονταν τον χειμώνα δυσκολοδιάβατοι, δυσχεραίνοντας τη μετακίνηση ταξιδιωτών και εμπορών. Γι' αυτό, ως αντίβαρο, αναπτύχθηκαν οι θαλάσσιες συγκοινωνίες στα δυτικά (λιμάνια Πρέβεζας, Σαγιάδας, Σαλαχώρας). Ας σημειωθεί ότι οι δυσκολίες διαβίωσης στα ορεινά εδάφη δημιουργούν έναν τύπο σκληραγωγημένου άνδρα, ανυπότακτου και επαναστάτη, κάτι που παρατηρείται και σ' άλλες ορεινές κοινωνίες του ελληνικού χώρου (Μάνη, Σφακιά) και έξω απ' αυτόν.

Ο πληθυσμός της Ηπείρου -όπως και των άλλων ορεινών εδαφών της Βαλκανικής την ίδια περίοδο- είναι κατεξοχήν κτηνοτροφικός, σύμφωνα με τις πληροφορίες που μας δίνουν οι ξένοι περιηγητές, οι πρόξενοι, οι Θεσπρωτός - Ψαλίδας, ο Π. Αραβαντινός και τα λίγα οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα που έχουν εκδοθεί. Σύμφωνα με τον αξιόπιστο πρόξενο της Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη Beaujour (Μπωζούρ), ο πληθυσμός της Ηπείρου έφθανε στα τέλη του 18ου αι. στις 400.000 ψυχές. Το ελληνικό στοιχείο επικρατούσε, υπήρχαν όμως και πολλοί Τούρκοι, Αλβανοί (χριστιανοί ή μουσουλμάνοι, ένα ποσοστό των οποίων προερχόταν από εξισλαμισμούς) και κάμποσοι Εβραίοι (κυρίως στα Γιάννενα και στην Άρτα). Από τις πόλεις ξεχωρίζουν τα Ιωάννινα, έδρα του ομώνυμου σαντζακίου /πασαλικιού και οικονομικό - πολιτιστικό κέντρο όλου του βορειοδυτικού ελληνικού χώρου. Ο πληθυσμός τους ανερχόταν την περίοδο αυτή σε 35.000 με 40.000 περίπου άτομα από τα οποία τα 2/3 περ. ήταν Έλληνες και οι υπόλοιποι Τούρκοι, Αλβανοί και Εβραίοι. Άλλα σημαντικά αστικά κέντρα ήταν η Μοσχόπολη, μία από τις πιο ανθηρές οικονομικά πόλεις της Βαλκανικής (χάρη στην πλούσια κτηνοτροφία της περιοχής), με πληθυσμό πάνω από 40.000 πριν από την καταστροφή της (1769) και η Άρτα με 10.000 περίπου κατοίκους στα τέλη του 18ου αι. Αντίθετα, η βενετοκρατούμενη ως το 1797 Πρέβεζα είχε μόλις 1.876 κατοίκους το 1784. Στις πηγές δεν μαρτυρούνται σοβαρά προβλήματα στις σχέσεις των διαφορετικών εθνοτήτων στις πόλεις. Μικρότερα οικονομικά κέντρα ήταν το Μέτσοβο, κτηνοτροφικό κέντρο της ανατολικής Ηπείρου, η Αυλώνα, σημαντικό λιμάνι στην Αδριατική, κ. ά..

Πολλοί Ηπειρώτες ακολούθησαν τους δρόμους της μετανάστευσης. Σε μία πρώτη φάση (16ο-18ο αι.) θα εγκατασταθούν κυρίως στη Βενετία. Τούτο δεν είναι άσχετο με τη γειτνίαση με βενετοκρατούμενες περιοχές. Πολλοί θα πλουτίσουν από το εμπόριο και κάποιοι (όπως οι Γλυκός, Σάρρος και Θεοδοσίου) ιδρύουν τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία σ' αυτή την πόλη, τροφοδοτώντας με βιβλία όλο τον Ελληνισμό. Άλλοι (όπως ο Επιφάνιος, που είδαμε στο προηγούμενο μάθημα) έδωσαν χρήματα για την ίδρυση σχολείων. Πολλοί, επίσης, Ηπειρώτες θα εγκατασταθούν στην κεντρική Ευρώπη, στη Μοδοβλαχία και στη Ρωσία. Αρκετοί θα πλουτίσουν από το εμπόριο και θα ευεργετήσουν τις γεννέτηρές τους προσφέροντας χρήματα για ίδρυση σχολείων ή για άλλα έργα ευποιΐας.

Όπως είπαμε, η μορφολογία του εδάφους και οι κληματολογικές συνθήκες της Ηπείρου ευνοούσαν την **κτηνοτροφία** και λιγότερο τη **γεωργία**. Ο Πουκεβίλ γράφει ότι στις αρχές του 19ου αι. εκτρέφονταν στην Ήπειρο 1.700.000 αιγοπρόβατα, στα οποία πρέπει να προστεθούν και 1.000.000 αιγοπρόβατα της οικογένειας του Αλή πασά. Πολλά ηπειρωτικά προϊόντα εξάγονταν. Η **εμπορική σημασία** της Ηπείρου προκάλεσε νωρίς το ενδιαφέρον της Γαλλίας που υλοποιήθηκε με την ίδρυση γαλλικού προξενείου στην Άρτα, το 1702, στο οποίο υπάγονταν τα υποπροξενεία του Μεσολογγίου, της Σαγιάδας, της Πρέβεζας και της Αυλώνας. Από αυτά τα λιμάνια εξάγονταν τα γεωργοκτηνοτροφικά προϊόντα της Ηπείρου, αλλά και της δυτικής Μακεδονίας και της Θεσσαλίας. Οι συγγραφείς της *Νεωτερικής Γεωγραφίας* Φιλίππιδης και Κωνσταντάς γράφουν το 1791 ότι υπήρχαν πολλοί αμπελώνες στην στο Ζαγόρι, στην Παραμυθιά, στην Κόνιτσα, στη Ζίτσα που παρήγαγαν εξαιρετικό κρασί. Οι Γάλλοι πρόξενοι και οι διάφοροι περιηγητές σημειώνουν ότι κάθε χρόνο εξάγονταν από τον Αμβρακικό κόλπο δημητριακά, βαμβάκι, καπνός, κρασί, ξυλεία κ. ά. Ένα μέρος των εξαγόμενων προϊόντων έφθανε με καραβάνια στα Ιωάννινα από τη Θεσσαλία (μετάξι), ακόμη και από τη Μολδοβλαχία (κερί, βουβαλοδέρματα) και από κει μεταφερόταν στα λιμάνια του Ιονίου. Άλλα καραβάνια μετέφεραν εμπορεύματα από την Ήπειρο στην κεντρική Ευρώπη από στεριανούς δρόμους. Στα Ιωάννινα λειτουργούσαν την περίοδο αυτή πολλές **βιοτεχνίες** γουναρικών, βυρσοδεψίας, αργυροχρυσοχοΐας, ραφτάδικων, κατασκευής καπών, οργανωμένες στις συντεχνίες (*εσνάφια*, *t. esnaf*) της πόλης. [βλ. Παπαγεωργίου]

Οι «πρωτομαϊστορες των συνεχινών», δηλ. οι αρχηγοί των συντεχνιών, μαζί με τους αρχιερείς, τους άρχοντες και τους εμπόρους συγκροτούσαν το συμβούλιο της ελληνικής κοινότητας των Ιωαννίνων που ήταν υπεύθυνο για την κατανομή και είσπραξη των φόρων και για μία σειρά εσωτερικών ζητημάτων. Πολύ ανεπτυγμένη ήταν η **τοπική αυτοδιοίκηση** στα **47 Ζαγοροχώρια**. Ο γενικός προεστός της ομοσπονδίας τους έμενε μετά τα μέσα του 18ου αι. στα Ιωάννινα όπου γίνονταν οι συνελεύσεις των προκρίτων των Ζαγοροχωρίων, εκδικάζονταν σοβαρές υποθέσεις και παίρνονταν αποφάσεις για διάφορα ζητήματα. Στο **Μέτσοβο** -στο οποίο είχαν παραχωρηθεί το 1430 προνόμια που ανανεώθηκαν πολλές φορές- οι κάτοικοι εξέλεγαν μία επταμελή επιτροπή που την αποτελούσαν ο δημογέροντας, ο έφορος των σχολείων, ο φροντιστής των νερών, ο εισπράκτορας των φόρων, ο αγορονόμος, ο επίτροπος των εκκλησιών και ο αρχηγός της φρουράς του τόπου.

Στα τέλη του 18^{ου} - αρχές του 19ου αι. η Ήπειρος είναι ένας **χώρος έντονων πνευματικών - εκπαιδευτικών και, γενικά, πολιτιστικών διεργασιών** και βρίσκεται, κατά κοινή παραδοχή των ειδικών, στην πρωτοπορία των προοδευτικών ιδεών του τουρκοκρατούμενου ελληνικού χώρου, χάρη στο εκπαιδευτικό και συγγραφικό έργο φωτισμένων δασκάλων (κυρίως του Ψαλίδα και του Βηλαρά), και χώρος πολιτικών διεργασιών, λόγω της παρουσίας του Αλή πασά. Τα Ιωάννινα δεν είναι την περίοδο αυτή ένα απλό επαρχιακό κέντρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά πρωτεύουσα ενός εκτεταμένου πασαλίκιου προς την οποία στρέφονται τα βλέμματα της ευρωπαϊκής διπλωματίας.

Β. Αλή πασάς

Ο Αλή πασάς (1740/1750-1822) έχει συγκεντρώσει από τον 19ο αι. το ενδιαφέρον της ελληνικής και της ξένης ιστοριογραφίας, όσο λίγα άτομα του καιρού του. Προσωπικότητα μυστηριώδης και αντιφατική: φωτισμένος δεσπότης και τυραννικός σατράπης, δίκαιος και αυθαίρετος, άνδρας με εμμονές αλλά και οξύτατη πολιτική αντίληψη, ανεξίθρησκος και δεισιδαίμων, φιλάργυρος, άπληστος αλλά και χρηματοδότης κοινωφελών έργων, προστάτης της δημόσιας ηθικής και, ταυτόχρονα, φιλήδονος και σαδιστής, μουσουλμάνος Βοναπάρτης, ένας νέος Σκεντέρμπεης, είναι μερικοί από τους χαρακτηρισμούς που του αποδόθηκαν. Η μαρξιστική ιστοριογραφία τον συνδέει με τον αλβανικό εθνικισμό. Στην ίδια γραμμή κινείται και η αλβανική ιστοριογραφία που τον θεωρεί ως πρόδρομο του αλβανικού εθνικού κινήματος. Ορισμένοι ιστορικοί υπερτόνισαν το ρόλο που διεδραμάτισε στα πράγματα του καιρού του, μιλώντας για κράτος του Αλή πασά, ενώ άλλοι τον υποβάθμισαν, τονίζοντας μόνο τον «υπηρετικό του ρόλο» στην επανάσταση του 1821. [βλ. και μελέτη Μιχαηλάρη]

Με προγόνους ληστές και μπέηδες στην υπηρεσία του οθωμανικού κράτους (ο προπάππος του ήταν υποδιοικητής του Τεπελενιού και ο πατέρας του, ο Βελή μπέης, διοικητής του Δελβίνου, με μία δυναμική μητέρα, τη Χάμκω -για την κακοποίηση της οποίας από ισχυρούς μουσουλμάνους του Γαρδικιού θα πάρει το 1812 εκδίκηση σφάζοντας όλους τους κατοίκους του- ο Αλή πασάς Τεπελενλής, εκμεταλλευόμενος άριστα τις περιστάσεις, θα κερδίσει την εύνοια της Πύλης και θα ανέλθει σε ανώτατα αξιώματα της διοικητικής της ιεραρχίας. Αρχικά θα βρεθεί επικεφαλής ένοπλων σωμάτων επιφορτισμένων με τη φύλαξη των δρόμων, αξίωμα πολύ σημαντικό, θα καταλάβει το 1788 τη θέση του αναπληρωτή γενικού επόπτη των δερβενιών και θα πλουτίσει. Αξιοποιώντας προς όφελός του τις αντιπαλότητες των ξένων δυνάμεων και την ανάγκη της Πύλης να τιθαसेύσει τον Κούρτ πασά του Μπερατιού και τον αποστάτη Μαχμούτ πασά της Σκόρδας θα αναγνωριστεί απ' αυτήν ως πασάς των Ιωαννίνων. Η θέση αυτή θα του δώσει τη δυνατότητα να κυριαρχήσει σε όλα τα γειτονικά πασαλίκια. Χρησιμοποιώντας στη διοίκηση του κράτους του τους γιούς του Μουχτάρ, Βελή (πασά του Μοριά, 1805-1812, και έπειτα διοικητή της Θεσσαλίας), και Σαλήχ, διοικητή του Αργυροκάστρου, θα επεκτείνει την εξουσία του ως τη δ. Μακεδονία, τη Θεσσαλία και τη Στερεά (με εξαίρεση την Αττική) και βόρεια ως το πασαλίκι της Αχρίδας. Από τη θέση αυτή θα εξουδετερώσει (με απειλές, εκβιασμούς ή με φαινομενικά νομότυπες μεθόδους) τους χριστιανούς και μουσουλμάνους προκρίτους της πόλης, θα δημιουργήσει έναν καλά οργανωμένο

κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα στρατό, αποτελούμενο από Αλβανούς και μισθοφορικά σώματα, στον οποίο υπηρέτησαν και χριστιανοί αρματολοί, θα επεκτείνει τη γαιοκτησία του σχηματίζοντας με εξωοικονομικές συνήθως διαδικασίες μεγάλα τσιφλίκια. Θα δημιουργήσει ένα ασφαλές οδικό δίκτυο στο πασαλίκι του και θα χρησιμοποιήσει στην υπηρεσία του ικανούς Έλληνες αρματολούς, γραμματικούς, γιατρούς και καπετάνιους, ακόμη και ξένους εξισλαμισμένους, προκειμένου να το διοικεί καλύτερα και να ενημερώνεται για όλες τις εξελίξεις.

Εκμεταλλευόμενος τη διεθνή συγκυρία την περίοδο των ναπολεοντείων πολέμων θα κινηθεί με διπλωματική ευστροφία μεταξύ Άγγλων, Γάλλων και Ρώσων για να προωθήσει τα «γεωπολιτικά του συμφέροντα». Έτσι θα κατορθώσει να καταλάβει το 1798 την Πρέβεζα και το 1819 να αγοράσει από τους Άγγλους την Πάργα. Οι 5.000 κάτοικοί της θα αναγκαστούν να την εγκαταλείψουν και να καταφύγουν στην Κέρκυρα. Μεγάλο εμπόδιο στην επεκτατική του δίψα στάθηκαν οι Σουλιώτες, τους οποίους κατόρθωσε να εξουδετερώσει το 1803. Το 1808 θα καταπνίξει το επαναστατικό κίνημα του παπά Θύμιου Βλαχάβα στη Δυτική Θεσσαλία. Στη δεύτερη δεκαετία του 19ου αι. η δύναμη του Αλή πασά θα φθάσει στο απόγειό της. Από τότε όμως αρχίζει και η πτώση του. Η Υψηλή Πύλη τον θεωρεί πολύ επικίνδυνο για την ενότητα της Αυτοκρατορίας και τον καθαιρεί από το αξίωμά του. Σουλτανικά στρατεύματα, με επικεφαλής τον μισητό εχθρό του, μεγάλο βεζίρη Χουρσίτ πασά, θα εισβάλουν στα Γιάννενα και στις 24 Ιανουαρίου 1822 ο άλλοτε πανίσχυρος πασάς θα βρει το θάνατο σ' ένα κελί της μονής του αγίου Παντελεήμονα στο νησάκι των Ιωαννίνων.

Γ. Σούλι και Σουλιώτες

Θα ήταν σημαντική παράλειψη αν δεν κάναμε τώρα μία, έστω σύντομη, αναφορά στο Σούλι και τους Σουλιώτες, τους οποίους η εθνική μας ιστοριογραφία έχει, συχνά, περιβάλει μ' ένα πέπλο μύθου, που στέκεται εμπόδιο στην προσέγγιση μιας σειράς ζητημάτων που αφορούν αυτό το ιδιόμορφο κοινωνικό σύνολο: την προέλευσή του, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, τον ιστορικό του ρόλο κλπ. Πρόκειται (όπως βλέπετε στον χάρτη που σας δόθηκε) για ένα σύνολο 60 περίπου χωριών χτισμένων στο στενό οροπέδιο που σχηματίζεται στην κεντρική κατωφέρεια δύο συμπαγών οροσειρών, της οροσειράς Παραμυθιάς και των βουνών του Σουλίου. Δυτικά εκτείνεται η κοιλάδα του Φαναρίου και ανατολικά μία μεγάλη κοιλάδα γνωστή ως Μεγάλη Λάκα. Στα χωριά αυτά κυριαρχούν τον 18ο αι. το Σούλι, η Σαμονίβα, η Κιάφα και ο Αβαρίκος, χωριό χτισμένο πάνω από μία χαράδρα όπου κυλάει ο Αχέροντας. Τα σουλιώτικα χωριά συνδέονται μεταξύ τους με μονοπάτια και διάσελα.

Πρόκειται για μία **ποιμενική κοινωνία** οργανωμένη σε συγγενικές ομάδες (τα γένη ή *φάρες*) που είναι εγκατεστημένες στα τέσσερα αυτά χωριά. Οι αλβανόφωνοι Σουλιώτες, που εγκαταστάθηκαν σ' αυτή την περιοχή στα τέλη του 14ου αι. κατά την κάθοδο του αλβανικού πληθυσμού προς νότον, γνωρίζουν και τα ελληνικά που τα μιλούν όταν επικοινωνούν με τους Έλληνες, που κατέφυγαν εδώ τον 17ο αι. για να αποφύγουν τις τουρκικές αυθαιρεσίες. Στα τέλη του 18ου αι. κάθε οικογένεια κατοικεί σε συγκεκριμένο χωριό και ο πληθυσμός των τεσσάρων χωριών ανέρχεται σε 3.000-3.500 άτομα, συγκροτημένα σε 32 γένη, στα οποία αντιστοιχούν σε

600 περίπου οικογένειες. Στον οικισμό του Σουλίου κατοικούν 425-450 οικογένειες που συγκροτούν 22 *φάρες* (Τζαβελαίους, Μποτσαραίους κ. ά.). Η κάθε *φάρα* (γένος) υπακούει στον αρχηγό του, που είναι διαχειριστής των υποθέσεων της *φάρας* του και εκπρόσωπός του στις «εξωτερικές» του υποθέσεις. Αυτός επιλύει και τις εσωτερικές διενέξεις με βάση ένα άγραφο εθιμικό δίκαιο. Σε επίπεδο τετραχωρίου, τα σουλιώτικα γένη συνδέονται μεταξύ τους μέσω της συνάθροισης των αρχηγών των γενών δίπλα στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, για να συντονίζουν τη δράση τους και να επιλύουν διαφορές (κυρίως βεντέτας). Δυτικά του Σουλίου βρίσκεται ο πλούσιος κάμπος του Φαναρίου, που τον διαρρέει ο ποταμός Καλαμάς. Η περιοχή αυτή εξουσιάζεται από αλβανόφωνους εξισλαμισμένους αγάδες και μπέηδες, οι οποίοι εκπροσωπούν την οθωμανική εξουσία στην ευρύτερη περιοχή. Οι Σουλιώτες είχαν μία σχετική αυτονομία έναντι της οθωμανικής εξουσίας, καταβάλλοντας μόνο τη *δεκάτη* και τον *κεφαλικό φόρο*.

Η σουλιώτικη οικονομία είναι μία οικονομία μικρής κλίμακας. Το ορεινό του εδάφους δεν επιτρέπει μεγάλη παραγωγή. Ο Σουλιώτης ζει με μόνιμη του συντροφιά το όπλο, απαραίτητο για τη φύλαξη των κοπαδιών και την προστασία του, αλλά και για τις επιδρομές στα χωριά του κάμπου. Στα μέσα του 18ου αι. οι επιδρομές των Σουλιωτών στη γύρω περιοχή θα καταλήξουν στην απόσπαση πολλών χωριών από την εξουσία των αγάδων του Μαργαριταριού, της Παραμυθιάς και των Ιωαννίνων. Στα μέσα περίπου του 18ου αι. οι φτωχοί μέχρι τότε Σουλιώτες αρχίζουν να παρέχουν προστασία σε χριστιανικά χωριά του κάμπου, τα οποία υφίστανται καταπίεσεις από εκπρόσωπους της οθωμανικής εξουσίας, με αντάλλαγμα παροχές σε χρήματα ή σε είδος. Ο χώρος επιρροής των Σουλιωτών, μέσω της επιβολής προστασίας, εκτεινόταν σε 60-70 χωριά που ανήκαν στον καζά της Παραμυθιάς. Στα τέλη του ίδιου αι. τα τέσσερα χωριά του Σουλίου «έχουν αποκτήσει τον χαρακτήρα της ανυπότακτης πολεμικής κοινότητας και έχουν αναδειχθεί σε χριστιανικό, τοπικό κέντρο εξουσίας, αυτονομημένο απέναντι στην τοπική οθωμανική εξουσία». [Ψιμούλη, σ. 239]. Αντίπαλοι των Σουλιωτών είναι οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες αγάδες της πεδιάδας, τοπικοί φορείς της οθωμανικής εξουσίας.

Τον Ιούλιο του **1792** ο Αλή πασάς, θέλοντας να επιβάλει την εξουσία σ' όλη την Ήπειρο, αποφάσισε να επιτεθεί μετωπικά στο *τετραχώρι*. Είναι η πρώτη προσπάθειά του να καταλάβει το Σούλι. Στη μάχη γύρω από την Κιάφα οι δυνάμεις του θα συντριβούν. Η τελική συμφωνία που συνήφθη άφησε άθικτη την εξουσία των Σουλιωτών. Ο κλοιός όμως γύρω από το Σούλι συνεχώς σφίγγει. Τον Ιούνιο του **1800** ο Αλής, επικεφαλής 10-15 χιλιάδων ανδρών θα επιτεθεί και πάλι εναντίον των Σουλιωτών, οι οποίοι μετά την αποσκίρτηση του Γιώργου Μπότσαρη είναι πολύ αποδυναμωμένοι· αλλά και πάλι αποτυγχάνει. Η τελευταία πράξη του δράματος των Σουλιωτών παίζεται το **1803**. Η αιφνιδιαστική κατάληψη του Σουλίου από τον Βελή πασά (στις 25 Σεπτεμβρίου), η παράδοση της Κιάφας, η ανατίναξη του Κουγκιού, η φονική μάχη στο Ζάλογγο (τέλη Δεκ.) όπου οι Σουλιώτισες αυτοθυσιάστηκαν ηρωικά- και στο Σέλτσο, όταν παρασπονδώντας ο Αλής θα επιτεθεί εναντίον των αποχωρούντων Σουλιωτών, θα οδηγήσουν στην εξόντωση των Μποτσαραίων και των συσπειρωμένων γύρω τους γενών. Όσοι Σουλιώτες διασώθηκαν κατέφυγαν στα Επτάνησα. Αρκετοί θα συμπράξουν αργότερα με τα

σουλτανικά στρατεύματα στην εξόντωση του Αλή και πολλοί θα αγωνιστούν στον Αγώνα της ανεξαρτησίας (στο Μεσολόγγι κ. α.).

Επιλεγμένη ειδική βιβλιογραφία

- Αραβαντινός Π., *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τ. Α'-Β'. εν Αθήναις 1956 (ανατύπωση Αθήνα 1969).
- Αρχείο Αλή Πασά*, έκδοση -σχολιασμός - επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, ΙΝΕ/ΕΙΕ, τ. 1-4, Αθήνα 2007-2009.
- Karanatsis K., *Les marchés en Epire et leur univers, XVIIIème-XIXème siècle*, διδ. διατρ.,τ. 1-2, Παρίσι 1993.
- Θεσπρωτός Κοσμάς και Ψαλίδας Αθ., *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου*, έκδοση Ιωάννινα 1964.
- Λαμπρίδης Ι., *Ηπειρωτικά μελετήματα* τόμ. Β', έκδοση Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1993.
- Μιχαηλάρης Π., «Αλή πασάς των Ιωαννίνων», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 1, ό. π., σ. 257-272.
- Παπαγεωργίου Γ., *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα*, Ιωάννινα 19882.
- Παπαγεωργίου Στ., *Θέματα νεότερης ελληνικής ιστορίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 2000.
- Σιορόκας Γ., *Το Γαλλικό Προξενείο της Άρτας (1702-1789)*, Ιωάννινα 1981.
- Σιορόκας Γ., *Η εξωτερική πολιτική του Αλή πασά των Ιωαννίνων. Από το Τίλσιτ στη Βιέννη (1807-1815)*, Ιωάννινα 1999.
- Ψιμούλη Βάσω, *Σούλι και Σουλιώτες*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/ ΕΙΕ, Αθήνα 1998

Μάθημα 10^ο

Η ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗ Β΄ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ (1685-1715) – ΤΑ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥ-ΜΕΝΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ

Α. Η Πελοπόννησος κατά τη β΄ Βενετοκρατία (1685-1715)

Η Πελοπόννησος κατακτήθηκε από τους Ενετούς το 1685/87 -η Μονεμβασιά το 1690- στη διάρκεια του έκτου τουρκοβενετικού πολέμου. Επικεφαλής της βενετικής διοίκησης του *Βασιλείου του Μοριά* (*Regno di Morea*) ορίστηκε ένας γενικός *προνοητής*. Διαιρέθηκε σε 4 μεγάλες επαρχίες (*provinciae*): Ρωμανίας, Αχαΐας, Μεσσηνίας και Λακωνίας, που χωρίστηκαν σε 22 μικρότερα διοικητικά διαμερίσματα (*τεριτόρια*). Τα κύρια προβλήματα που αντιμετώπιζε η χώρα ήταν το δημογραφικό και της γαιοκτησίας, στην επίλυσή των οποίων έριξε το βάρος η βενετική διοίκηση.

Την περίοδο αυτή παρατηρείται μεγάλη **μείωση του πληθυσμού** της Πελοποννήσου, εξαιτίας των επιδημιών πανώλης και των πολεμικών συρράξεων, με άμεσες επιπτώσεις στη γεωργία. Από τα 2.115 χωριά μόνο τα 1.459 είχαν πληθυσμό, ενώ μεγάλο μέρος των αγρών είχε εγκαταλειφθεί. Η βενετική διοίκηση εφάρμοσε μία πολιτική ενίσχυσης του πληθυσμού με εποικισμούς, που όμως δεν είχε μόνιμα αποτελέσματα. Οι νέοι κάτοικοι προέρχονταν από τη Στερεά Ελλάδα, την Ήπειρο, την Κρήτη κ. α. Στη διάρκεια αυτής της βραχύχρονης περιόδου διενεργήθηκαν τρεις απογραφές του πληθυσμού: στην πολύ καλύτερη απογραφή όλης της Πελοποννήσου από τον γενικό προνοητή Grimani (Γκριμάνι), το 1700, ο πληθυσμός της παρουσιάζει αύξηση (176.844 κάτ.) που οφείλεται στους εποικισμούς. [έκδοση από τον Β. Παναγιωτόπουλο, *Πληθυσμός *Σχολιάστηκαν σύντομα φωτοτυπίες της*]. Η απογραφή αυτή έγινε χωριό με χωριό με τη βοήθεια των ιερέων και των δημογερόντων. Η πολιτική των Ενετών στο **ζήτημα της γαιοκτησίας** στόχευε στην παραχώρηση ή ενοικίαση γαιών που είχαν εγκαταλείψει οι Τούρκοι σε ντόπιους και εποίκους.

Πολύ επαχθείς ήταν για τον αγροτικό πληθυσμό της Πελοποννήσου την περίοδο αυτή οι **αγγαρείες** (σε οχυρωματικά έργα κ. ά.), που επιβλήθηκαν λόγω ολιγανδρίας Ενετών και πιεστικών αναγκών για εκτέλεση οχυρωματικών έργων. Αγγαρεύονταν οι άνδρες από 16 έως 60 ετών. Οι επιπτώσεις των αγγαρειών: ήταν κοινωνικές και οικονομικές: πολλοί γεωργοί απουσίαζαν από τις εργασίες τους στις περιόδους σποράς ή θερισμού. Γι' αυτό πολλοί προσπαθούσαν να τις αποφύγουν, όπως μπορούσαν. Επίσης, από διάφορες περιοχές στάλθηκαν στον Γκριμάνι εκκλήσεις για απαλλαγή από τις αγγαρείες. [*δόθηκε μία φωτοτυπία] Οι αγγαρείες προκάλεσαν πολλά προβλήματα στον αγροτικό πληθυσμό και ήταν βασικός παράγοντας δημιουργίας αντιβενετικού κλίματος στην Πελοπόννησο.

Στην **εκκλησιαστική πολιτική** η Βενετία, που συγκρούστηκε με τους πάπες για το ζήτημα του προσηλυτισμού Ορθοδόξων στον Καθολικισμό, δεν ευνόησε τη δράση δυτικών μοναχών στην Πελοπόννησο, άλλαξε όμως τον τρόπο εκλογής των επισκόπων και προσπάθησε να εμποδίσει την είσπραξη εισφορών για το Πατριαρχείο Κων/πόλεως επειδή, σωστά, θεωρούσε ότι αυτές είχαν ως τελικό αποδέκτη τον σουλτάνο. Η συγκεκριμένη ενέργεια ήταν αιτία αντιδράσεων του λαού, γιατί θεωρήθηκε ως προσπάθεια αποκοπής της τοπικής Εκκλησίας από

το Πατριαρχείο. Μεγάλο βάρος έριξε, επίσης, η βενετική διοίκηση στην καταγραφή της περιουσίας των μοναστηριών και των ενοριακών ναών, το 1699/1700, η οποία μας δίνει σημαντικές πληροφορίες για μονές, ναούς, για τις περιουσίες τους, για ναούς που είχαν μετατραπεί σε τζαμιά κλπ. Την περίοδο αυτή **εκχριστιανίστηκαν** 4.000 περ. μουσουλμάνοι που είχαν παραμείνει στην Πελοπόννησο. Έρευνες στα βενετικά Αρχεία [Ντόκος, Νικολάου, Μάλλιαρης], δείχνουν ότι πολλοί μουσουλμάνοι (οι περισσότεροι κατάγονταν από τη ΒΔ Πελοπόννησο) είχαν παλαιά χριστιανική καταγωγή και είχαν εξισλαμιστεί και με τον ερχομό των Ενετών βρήκαν την ευκαιρία να επανέλθουν στην προγονική τους θρησκεία.

Στον **τομέα της οικονομίας**, δόθηκε βαρύτητα στην αξιοποίηση των εδαφών για την εντατικοποίηση και βελτίωση της παραγωγής. Γι' αυτό έγινε προσπάθεια κατασκευής εγγειοβελτιωτικών έργων, εισαγωγής νέων καλλιεργειών και τρόπων καλλιέργειας κλπ. Προωθήθηκε η αμπελοκαλλιέργεια με την εισαγωγή κλημάτων από τη Γαλλία και την Ιταλία και ιδίως η ελαιοκαλλιέργεια, γιατί η Βενετία είχε ανάγκη από λάδι για τη διατροφή των υπηκόων της και για τη σαπωνοποιΐα. Πράγματι, τη σύντομη αυτή περίοδο φυτεύτηκαν στο Μοριά χιλιάδες ελαιόδενδρα. Το εξωτερικό εμπόριο της Βενετίας στην Πελοπόννησο ήταν καθαρά αποικιοκρατικής μορφής. Όλα τα βασικά προϊόντα της πελοποννησιακής γης κατευθύνονταν στη βενετική αγορά. Αυτό είχε ως συνέπεια χαμηλές τιμές πώλησης των προϊόντων, λόγω της απουσίας εμπορικού ανταγωνισμού και της επιβολής κρατικών μονοπωλίων.

Το **φορολογικό της σύστημα** στόχευε στην εισροή κεφαλαίων στα ταμεία της Βενετίας. Οι φόροι διακρίνονταν σε άμεσους και έμμεσους. Οι κυριότεροι **άμεσοι φόροι** ήταν η *δεκάτη* (*decima*) που επιβάρυνε σχεδόν κάθε πρόσοδο: λαδιού, κρασιού, ζώων κλπ. Οι **έμμεσοι φόροι** (*dazii*) ήταν περισσότεροι και επιβάρυναν τις εξαγωγές (λαδιού, σταφίδας κλπ.) και την κατανάλωση διαφόρων αγαθών. Σημαντικό έσοδο τους κράτους ήταν και οι τελωνειακοί δασμοί, η ενοικίαση αλυκών κ. ά. Όπως και στην οθωμανική επικράτεια, έτσι και εδώ γινόταν **ενοικίαση των φόρων σε ιδιώτες**. Ο ενοικιαστής προκατέβαλλε στο κράτος την αξία των φόρων και στη συνέχεια τους εισέπραττε από τους φορολογούμενους. Το σύστημα αυτό εξασφάλιζε στη Βενετία σταθερή είσπραξη των φόρων, ήταν όμως πηγή πολλών αυθαιρεσιών.

Όσον αφορά την **κοινοτική οργάνωση**, την περίοδο αυτή εφαρμόστηκε στο Μοριά ο **θεσμός των αστικών κοινοτήτων**. Οι 16 αστικές κοινότητες (Πατρών, Ναυπλίου κ. ά.) αποτέλεσαν πεδίο ανταγωνισμών μεταξύ όσων κατοίκων των πόλεων ήταν μέλη τους και απολάμβαναν διάφορα προνόμια (απαλλαγή από αγγαρείες κλπ.) και αγροτών ή ατόμων που ανήκαν στα κατώτερα στρώματα των πόλεων και ήθελαν να ενταχθούν σ' αυτές. Πολύ σημαντικός ήταν ο ρόλος των **κοινοτήτων και στον αγροτικό κόσμο**. Οι εκπρόσωποί τους (*γέροντες, προεστοί, πρωτόγεροι*), 1 έως 6 άτομα, ήταν τα ενδιάμεσα όργανα ανάμεσα στον λαό και την βενετική εξουσία. Το αξίωμα αυτό ήταν επίζηλο στις αγροτικές κοινωνίες.

B. Τα βενετοκρατούμενα Επτάνησα

1. Κοινωνικές εξελίξεις

Μετά την κατάκτηση της Κρήτης από τους Τούρκους (1669) και το άδοξο τέλος της δεύτερης βενετικής κυριαρχίας στην Πελοπόννησο (1715), τα νησιά του Ιονίου και ορισμένες περιοχές

στην Ήπειρο (κυρίως η Πρέβεζα) απέμειναν οι μόνες κτήσεις της Βενετίας στον ελλαδικό χώρο. Με την απώλεια της Κρήτης, τα Επτάνησα απέκτησαν μία ιδιαίτερη γεωστρατηγική και οικονομική σημασία για τη Γαληνοτάτη. Η κατάληψη της Κρήτης προκάλεσε ένα μεγάλο κύμα προσφύγων, πολλοί από τους οποίους βρήκαν καταφύγιο στα Επτάνησα, γεγονός που είχε όχι μόνο αρνητικές αλλά και θετικές γι' αυτά συνέπειες, εφόσον ενισχύθηκε ο πληθυσμός τους. Ταυτόχρονα, «μεταφυτεύτηκε» στα Ιόνια νησιά η σπουδαία πνευματική και καλλιτεχνική παράδοση της Κρητικής αναγέννησης, αλλά και, ως ένα βαθμό, και κοινωνικές δομές της μεγαλονήσου. Η κρητική παρουσία στα Επτάνησα υπήρξε έντονη σ' όλους τους τομείς: οικονομικό, κοινωνικό, πνευματικό-καλλιτεχνικό. Τον 17^ο αι. η το πέρασμα σπουδαίων Κρητικών αγιογράφων (όπως του Θεόδωρου Πουλάκη) από τα Επτάνησα συνέβαλε αποφασιστικά στην ανάπτυξη της επτανησιακής τέχνης, δημιουργώντας την κρητική παράδοση της επτανησιακής τέχνης. Η εγκατάσταση μεγάλου αριθμού Κρητικών στα Επτάνησα είχε ως αποτέλεσμα μία γενική **πνευματική ανάπτυξη**.

Για τις κρητικές προσφυγικές οικογένειες επέδειξε ιδιαίτερη μέριμνα η βενετική διοίκηση, δίνοντας ενισχύσεις στους φτωχούς ιδίως πρόσφυγες. Όμως, η αθρόα συσώρευση Κρητών δημιούργησε πολλά προβλήματα έλλειψης τροφίμων (κυρίως σιταριού). Όσον αφορά την κοινωνική ένταξη αυτών των προσφύγων στη νέα πατρίδα τους πρέπει να σημειώσουμε ότι οι πρόσφυγες αυτοί ζήτησαν να ενταχθούν στις αντίστοιχες κοινωνικές τάξεις που υπήρχαν στα Επτάνησα. Πράγματι, με τρία διατάγματα (το 1670) οι ευγενείς πρόσφυγες από την Κρήτη έγιναν δεκτοί στα τοπικά συμβούλια των νησιών και απέκτησαν όλα τα προνόμια και της τάξης τους.

Τα Επτάνησα στη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων της βενετικής κυριαρχίας αναστατώθηκαν από τις **διαμάχες που εκδηλώθηκαν ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις**. Στα τέλη του 17^{ου} αι. οι αστοί αποκτούν ταξική συνείδηση και αξιώνουν να εισέλθουν στα συμβούλια των ευγενών, κάτι που το πέτυχαν το 1683 οι αστοί της Ζακύνθου, με αποτέλεσμα την παύση των κοινωνικών διενέξεων σ' αυτό το νησί. Στην Κέρκυρα οι αστοί υπέβαλαν στη βενετική διοίκηση υπόμνημα, το 1790, για τη σύσταση ιδιαίτερου σώματος που θα εκπροσωπούσε την τάξη τους, γεγονός που προκάλεσε την πείσμονα αντίδραση των ευγενών. Αυτή η «πάλη των τάξεων» δεν εκδηλώθηκε μόνο ανάμεσα στα δύο ανώτερα κοινωνικά στρώματα (αστών και ευγενών) των Επτανήσων, αλλά και ανάμεσα στους χωρικούς και τους αστούς. Ο αγρότης βλέποντας ότι υφίσταντο καθημερινά σκληρή εκμετάλλευση από τους αστούς θέλησαν να διεκδικήσουν το δικό τους με τη βία. Όπως σημειώνει σε έκθεσή του στις αρχές του 18^{ου} αιώνα ο γενικός προνοητής (διοικητής) της Κέρκυρας Φραγκίσκος Γκριμάνι ο κάτοικοι των πόλεων απέφευγαν να κυκλοφορούν στην ύπαιθρο φοβούμενοι βίαιες σε βάρος τους ενέργειες από τους αγρότες. Τα Επτάνησα είχαν γνωρίσει και παλαιότερα κοινωνικές εξεγέρσεις, όπως *ρεμπελιό των ποπολάρων* στη Ζάκυνθο, το 1628. Την περίοδο που μας απασχολεί έχουμε και άλλη μία μορφή κοινωνικών συγκρούσεων ανάμεσα στους ντόπιους και τους Εβραίους, οι οποίες οφείλονταν όχι τόσο σε θρησκευτικούς λόγους όσο στην τοκογλυφία που ασκούσαν οι Εβραίοι και η οποία έπληττε, κυρίως, τις φτωχές λαϊκές μάζες.

Με το πέρασμα του χρόνου οι διαφορές που χώριζαν το λαό από τις ανώτερες τάξεις ολοένα και οξύνονταν. Οι βενετικές Αρχές αδυνατούσαν να κατευνάσουν τις διαμάχες και να

επιβάλουν την τάξη. Αντίθετα, με την αυταρχικότητά τους προκαλούσαν την αντίδραση των αστών και των ευγενών. Το 1780 ξέσπασε στα Κύθηρα μία αξέγερση ευγενών εναντίον του διοικητή του νησιού, που κατέληξε σε τιμωρία των πρωτεργατών του κινήματος με βασανιστήρια. Στην Κεφαλονιά, στις αρχές του 18^{ου} αι. δύο μεγάλες οικογένειες (των Άννινων και των Μεταξάδων) έφτιαξαν δύο μεγάλα κόμματα που χώρισαν το νησί σε δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις. Οι κομματικοί αντίπαλοι, διέπρατταν εμπρησμούς, ληστείες και φόνους, περιφρονώντας τις βενετικές Αρχές, αδυνατούσαν να επιβάλει την τάξη.

2. Οικονομία – εμπόριο – ναυτιλία

Η επίκαιρη γεωγραφική θέση των Επτανήσων στο θαλάσσιο εμπορικό δρόμο από τη Δύση προς την Ανατολή (ιδίως από τις ιταλικές πόλεις της Αδριατικής) και αντίστροφα ήταν ένα σοβαρό πλεονέκτημα για την ανάπτυξη της οικονομίας τους. Εντούτοις, άλλοι αρνητικοί παράγοντες έρχονταν να εξουδετερώσουν, εν πολλοίς, αυτό το πλεονέκτημα. Εννοούμε, κυρίως, τις πολλές επιδημίες πανούκλας, αλλά και ευλογιάς, οι οποίες έπληξαν τα Ιόνια νησιά τον 18^ο αι. (π. χ. φοβερή επιδημία πανώλης έπληξε τη Ζάκυνθο το 1728) προκαλώντας πολλά θύματα. Επίσης, τα νησιά αυτά (ιδίως η Ζάκυνθος και η Κεφαλονιά) υπέστησαν επανηλειμμένα μεγάλες καταστροφές από **σεισμούς**: π. χ., το 1714, το 1766 κ. ά. η Κεφαλονιά, το 1746, το 1766 κ. ά. η Ζάκυνθος (βλ. πίνακα των επιδημιών και των σεισμών από τη Χρύσα Μαλτέζου, *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ', σ. 214, 216). Όπως είναι φυσικό, αυτές οι επιδημίες και οι φυσικές καταστροφές που έπληξαν τα Επτάνησα αποτέλεσαν σοβαρό ανασταλτικό παράγοντα και για την ανάπτυξη της οικονομίας. Ένας άλλος αρνητικός παράγοντας για την οικονομική ανάπτυξη των Επτανήσων ήταν η **πειρατεία**. Τα πολλά λιμάνια και οι απόμεροι όρμοι των Επτανήσων χρησίμευαν ως ορμητήρια ή καταφύγια πειρατών και κουρσάρων διαφόρων εθνικοτήτων, ιδίως κατά τις ανώμαλες πολεμικές περιόδους. Από την πλευρά της η Βενετία ευνόησε τις επιθέσεις Ελλήνων κουρσάρων εναντίον των Γάλλων και –ως τον τελευταίο βενετοτουρκικό πόλεμο- και εναντίον των Τούρκων, εφόσον οι δύο αυτές δυνάμεις ανταγωνίζονταν το εμπόριό της.

Τον 18^ο αι., εποχή έντονου γαλλο-αγγλικού ανταγωνισμού στο εμπόριο της Μεσογείου, στα Επτάνησα εκπροσωπούνται με προξένους και οι δύο αυτές μεγάλες ναυτικές δυνάμεις, καθώς και άλλες χώρες. Τα λιμάνια του Ιονίου παρουσιάζουν όλο τον 18^ο αι. ζωνρή εμπορική κίνηση. Η Ζάκυνθος είχε γίνει κέντρο των εμπορικών επιχειρήσεων της αγγλικής *Εταιρείας της Ανατολής* στον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο. Αλλά και τα ίδια τα νησιά ναυπηγούν το δικό τους εμπορικό στόλο. Στα τέλη του 18^{ου} αι. η Κεφαλονιά είχε 200 πλοία και 5.000 μικρές βάρκες. Πολλά από αυτά έφεραν την ενετική σημαία και γι' αυτό αναφέρονται στις πηγές ως ενετικά. Πάντως, η Βενετία παρεμπόδιζε τη συμμετοχή των Επτανήσιων στο εξωτερικό εμπόριο.

Η οικονομική πολιτική της Βενετίας αποσκοπούσε στην εκμετάλλευση και απομύζηση των πλουτοπαραγωγικών πόρων των κτήσεών της, γι' αυτό εφάρμοσε μία εμπορική πολιτική αποικιοκρατικού τύπου. Όλα τα προϊόντα από τα οποία είχε ανάγκη (κυρίως από το λάδι) έπρεπε να κατευθύνονται στη Βενετία, γεγονός που είχε ως συνέπεια τη συμπίεση των τιμών των αγροτικών προϊόντων και ελαχιστοποίηση των εσόδων των παραγωγών. Το εξαγωγικό εμπόριο των Επτανήσων περιοριζόταν, πρωτίστως, στη σταφίδα και στο λάδι. Η Βενετία προώθησε συστηματικά την ελαιοκαλλιέργεια στις ελλαδικές κτήσεις της τον 17^ο και τον 18^ο αι.

Ενδεικτικά, στην Κεφαλονιά από το 1734 ως το 1760 φυτεύτηκαν 22.000 ελιές. Το 1716 η Κέρκυρα είχε 1.873.730 ελαιόδενδρα. Από το νησί αυτό εξαγόταν ετησίως 600.000 ζάρες (1 ζάρα = 23 λίτρες) λάδι. Σημαντικές πληροφορίες για την κίνηση των λιμανιών των Επτανήσων στα τέλη του 18^{ου} αι. μας δίνουν ο Ιταλός οικονομολόγος-περιηγητής Scrofanì και ο Γάλλος πρόξενος Sant Sauveur. Πάντως τα νησιά αντιμετώπιζαν προβλήματα επάρκειας σε σιτάρι (ιδίως η πολυάνθρωπη Κέρκυρα), κάτι που συνιστούσε και μία αιτία εκπατρισμών. Τις παραμονές της πτώσης της ενετικής Δημοκρατίας τα Επτάνησα αντιμετώπιζαν σοβαρά οικονομικά ελλείματα, τα δημόσια ταμεία ήταν άδεια και το διοικητικό σύστημα δεν λειτουργούσε καλά (καταχρήσεις δημοσίων υπαλλήλων κλπ.). Η άσχημη κατάσταση της οικονομίας των Ιονίων νήσων αντανakλούσε, τελικά, και την παρακμή της Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου σε όλα τα επίπεδα. Ήταν πλέον φανερό ότι η Βενετία δεν μπορούσε να αντεπεξέλθει στις ανάγκες των κτήσεών της, παρόλο που είχε επιβάλει πολλούς φόρους.

Το **φορολογικό σύστημα** που είχε επιβάλει η Βενετία στις κτήσεις της είχε ως στόχο τον περιορισμό των τοπικών εξόδων και την εισροή κεφαλαίων στα ταμεία της. Οι φόροι διακρίνονται σε άμεσους και έμμεσους. Ο σπουδαιότερος **άμεσος φόρος** ήταν η *δεκάτη* (*decima*) που επιβάρυνε σχεδόν κάθε πρόσοδο. Άλλοι άμεσοι φόροι ήταν του λαδιού, του κρασιού, των ζώων κλπ. Οι **έμμεσοι φόροι** (*dazii*) ήταν περισσότεροι και επιβάρυναν τις εξαγωγές (λαδιού, σταφίδας, κρασιού κλπ) και την κατανάλωση διαφόρων αγαθών. Σημαντικό έσοδο τους κράτους ήταν, επίσης, οι τελωνειακοί δασμοί, η ενοικίαση των ιχθυοτροφείων και των αλυκών κ. ά. Πολλές φορές οι κάτοικοι δυσανασχετούσαν για τους πολλούς φόρους και την πολύ συχνή καταβολή τους, ενώ από την άλλη πλευρά οι τοπικοί διοικητές παραπονούνταν για τη φοροδιαφυγή, εξαιτίας της οποίας μειώνονταν τα έσοδα του κράτους. Όπως και στην οθωμανική επικράτεια, έτσι και εδώ ήταν διαδεδομένη η **ενοικίαση των φόρων σε ιδιώτες**. Ο ενοικιαστής προκατέβαλλε στο κράτος τη συνολική αξία του φόρου και στη συνέχεια την εισέπραττε από τους φορολογούμενους. Το σύστημα αυτό εξασφάλιζε μεν στη Βενετία τη σταθερή εισπραξη των φόρων, ήταν όμως πηγή πολλών αυθαιρεσιών (ιδίως στην εισπραξη του φόρου της δεκάτης) –συχνά με τη σύμπραξη και δωροδοκούμενων κρατικών οργάνων- τις οποίες προσπαθούσε να περιορίσει η βενετική διοίκηση με διάφορα μέτρα. Ας σημειωθεί, τέλος, ότι σε διάφορες πληθυσμιακές ομάδες (μέλη αστικών κοινοτήτων ή σε πληθυσμούς που μεταφέρονταν από άλλες περιοχές για την ενίσχυση της γεωργίας), σε περιοχές που υποτάχθηκαν χωρίς αντίσταση (π. χ. Κέρκυρα) ή σε περιοχές που δέχονταν πολλές εχθρικές επιδρομές (π.χ. η Τήνος) δίνονταν φοροαπαλλαγές.

3. Παιδεία και ιδεολογικά ρεύματα

Η βενετική παρουσία στον ελληνικό χώρο άσκησε μεγάλη επιρροή στον πολιτισμό, ιδίως στις περιοχές εκείνες όπου η κατάκτηση ήταν μεγαλύτερης διάρκειας (Κρήτη και Επτάνησα). Από τις λίγες σχετικά πληροφορίες που διαθέτουμε, είναι δύσκολο να εξάγουμε σίγουρα συμπεράσματα για το μορφωτικό επίπεδο του λαού. Η μόρφωση ήταν, σίγουρα, προνόμιο ορισμένων κοινωνικών ομάδων, όπως οι κρατικοί και οι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι, οι νοτάριοι και οι έμποροι. Η **μορφωτική στάθμη** και το επίπεδο αλφαριθμητισμού εξαρτιόταν από την κοινωνική τάξη και το φύλο κάθε ατόμου και τον κοινωνικό ρόλο για τον οποίο προετοιμαζόταν.

Καθοριστικό ρόλο έπαιζε, βέβαια, και η γλώσσα της παιδείας, δηλαδή η επιλογή ανάμεσα στην ελληνική λόγια ή δημώδη (με διαλεκτικούς κατά τόπους τύπους) και στην ιταλική γλώσσα. Όσοι ασκούσαν χειρωνακτικά επαγγέλματα ήσαν σχεδόν όλοι αναλφάβητοι. Το μορφωτικό επίπεδο των γυναικών ήταν, κατά κανόνα, χαμηλότερο από εκείνο των ανδρών της ίδιας κοινωνικής τάξης. Η **μαθητεία** απαιτούσε χρόνο και χρήμα, σε μία εποχή που η παιδεία δεν αποτελούσε αυτοσκοπό, ενώ από την άλλη πλευρά η εργασία των παιδιών ήταν συχνότατα εντελώς απαραίτητη για τη συντήρηση της οικογένειας. Στα αστικά κέντρα το ποσοστό του αλφαριθμητισμού ήταν, σίγουρα, μεγαλύτερο από αυτό των αγροτικών περιοχών. Εποχικές αγροτικές εργασίες και έκτακτα γεγονότα (πόλεμοι κλπ.) προκαλούσαν προβλήματα στην κανονική παρακολούθηση των μαθημάτων από όσους είχαν εγγραφεί σε κάποιο σχολείο.

Η διδασκόμενη ύλη καθοριζόταν από τους δασκάλους, ανάλογα με τις γνώσεις τους και τα προσωπικά τους ενδιαφέροντα. Ως βασικά **βιβλία μάθησης** χρησιμοποιούνταν θρησκευτικά ή κλασικά κείμενα (*Ψαλμοί του Δαβίδ*, *Μύθοι του Αισώπου*, σε πρωτότυπο ή σε μετάφραση). Για τη διδασκαλία των στοιχειωδών μαθηματικών χρησιμοποιούνταν από τον 16^ο αι. δυτικά εγχειρίδια αριθμητικής. Ανάλογα με τα ενδιαφέροντα ενός μαθητή διδασκόταν και η εμπορική αλληλογραφία ή η ψαλτική τέχνη. Μεγάλη σημασία δινόταν στην αυστηρή πειθαρχία των μαθητών και στην ηθική τους διαπαιδαγώγηση με βάση τα χριστιανικά πρότυπα.

Τη διδασκαλία αναλάμβαναν άνδρες ελληνικής ή ιταλικής καταγωγής που εργάζονταν και ως ιερείς, γραμματείς, νοτάριοι (συμβολαιογράφοι). Η εκπαίδευση γινόταν είτε κατ' οίκον είτε σε διδακτήρια, συνήθως από έναν δάσκαλο και σε περιορισμένο αριθμό μαθητών. Το **κόστος των μαθημάτων** επιβάρυνε, κατά κανόνα, τους γονείς. Δωρεάν στοιχειώδης εκπαίδευση παρέχονταν από εκκλησιαστικά ιδρύματα και από τοπικούς κοινωνικούς φορείς. Το κράτος έδειχνε ενδιαφέρον μόνο για την κάλυψη των εξόδων της μόρφωσης των νέων που επρόκειτο να στελεχώσουν την κρατική μηχανή. Συχνά ελληνορθόδοξοι νέοι μαθήτευαν κοντά σε καθολικούς **δασκάλους** ή και αντίστροφα, ανάλογα με το είδος της μόρφωσης που επιθυμούσαν να λάβουν οι μαθητές ή οι γονείς τους. Για **ανώτερες σπουδές** ενδιαφέρονταν, κυρίως, οι ευγενείς και οι αστοί που είχαν οικονομική άνεση και φιλοδοξίες για σταδιοδρομία σε ανώτερα επαγγέλματα. Έτσι άρχιζε ένας νέος κύκλος σπουδών που περιλάμβανε φιλολογία, φιλοσοφία, θεολογία, μαθηματικά και ρητορική. Τον 18^ο αι. το ρεύμα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού ασκεί μεγάλη επίδραση στα Επτάνησα, που λόγω και της γεωγραφικής θέσης τους, έγιναν οι πρώτοι δέκτες των νεωτεριστικών ιδεών που έφθαναν από τη Δύση και φορείς μοντέρνων και ριζοσπαστικών ιδεών.

Πανεπιστημιακή εκπαίδευση δεν παρέχονταν στη βενετοκρατούμενη Ανατολή. Αρκετοί νέοι συνέχιζαν τις ανώτατες σπουδές σε ονομαστά **πανεπιστήμια της Ιταλίας** (Πάντοβα κ. α.) ή της κεντρικής Ευρώπης, καθώς και στο γνωστό κολέγιο του αγίου Αθανασίου στη Ρώμη, ή σε άλλα κολέγια που ιδρύθηκαν από την Καθολική Εκκλησία για τη φοίτηση ελληνορθόδοξων νέων, πολλοί από τους οποίους επέστρεφαν στην πατρίδα τους για να προσφέρουν τις γνώσεις τους στους συμπατριώτες τους. Η ιστορία της επτανησιακής παιδείας συνδέεται άμεσα με το Πανεπιστήμιο της Πάδοβας όπου σπούδασαν πολλοί Επτανήσιοι νέοι, ορισμένοι από τους

οποίους διέπρεψαν ως καθηγητές σ' αυτό. Ιδιαίτερα ασχολήθηκαν οι Επτανήσιοι τον 18^ο αι. με τη Φυσική, την Ιατρική κλπ. θετικές επιστήμες.

4. Η βενετική εξουσία και η πολιτειακή μεταβολή του 1797

Τον Μάιο του 1797 θα καταλυθεί το βενετικό κράτος από τα στρατεύματα του Ναπολέοντα. Στα τέλη Ιουνίου της ίδιας χρονιάς πλήθος Κερκυραίοι θα υποδεχθούν με ενθουσιασμό ως ελευθερωτές τους Γάλλους στρατιώτες. Πιο ενθουσιώδεις απ' όλους ήταν οι νεαροί Κερκυραίοι Γιακωβίνοι, ενώ οι ευγενείς ήταν επιφυλακτικοί. Μετά την επιβολή των Γάλλων στην Κέρκυρα, γαλλικά στρατιωτικά σώματα θα καταλάβουν και τα άλλα νησιά και θα γίνουν παντού δεκτά με ενθουσιασμό. Σε επίσημες πανηγυρικές εκδηλώσεις στην Κέρκυρα θα φυτευθεί στην κεντρική πλατεία το «δένδρο της Ελευθερίας», θα καούν δε η Χρυσή Βίβλος (*Libro d'Oro*), όπου καταγράφονταν τα ονόματα των ευγενών, και η βενετική σημαία. Μια νέα εποχή αρχίζει για τα Επτάνησα. Η γαλλική κυριαρχία θα διαρκέσει μόλις δύο χρόνια (1797-1799). Από το 1800 ως το 1807 θα δημιουργηθεί η *Επτάνησος Πολιτεία*, η οποία από ορισμένους ιστορικούς θεωρείται το πρώτο νεοελληνικό κράτος. Θα ακολουθήσει μία δεύτερη γαλλική κατοχή (1807-1814) και το 1815 τα Ιόνια θα περιέλθουν στο βρετανικό στέμμα ως το 1864, οπότε ενσωματώνονται στο ελληνικό κράτος.

Στη διάρκεια έξι αιώνων βενετικής παρουσίας στον ελλαδικό χώρο –αλλού λιγότερο- οι βενετοκρατούμενοι ελληνικοί πληθυσμοί γνώρισαν πολλές καταπιέσεις και εκμετάλλευση· ταυτόχρονα όμως ανέπτυξαν έναν υψηλής στάθμης πολιτισμό στους τομείς της λογοτεχνίας, της τέχνης κλπ, με έκδηλη την επίδραση των δυτικών προτύπων, και μορφές πολιτικής οργάνωσης που θα φανούν πολύ χρήσιμες αργότερα.

Επιλεγμένη ειδική βιβλιογραφία

- Καραπιδάκης Ν., «Η βενετοκρατία», *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8, [Αθήνα 2007], σ. 56-97.
- Καρύδης Σπ., «Οργάνωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. 1, σ. 295.324.
- Μαλτέζου Χρύσα, «Νησιά Ιονίου. Η τελευταία περίοδος της βενετικής κυριαρχίας (1669-1797)», *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ', Αθήνα 1975, σ. 212-218.
- Μάλιαρης Αλ., *Η Πάτρα κατά τη βενετική περίοδο (1687 -1715)*, Βενετία 2008.
- Μοσχονάς ., «Τα Ιόνια νησιά κατά την περίοδο 1797-1821», *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ', σ. 382-402.
- Νικολάου Γ., *Μελέτες ιστορίας του πελοποννησιακού χώρου, ό. π.*, (οι σελ. 33-194).
- Κωνσταντίνος Ντόκος - Γεώργιος Παναγόπουλος, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*, εισαγωγή Κ. Ντόκου, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1993.
- Παναγιωτόπουλος Β., *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 15^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Αθήνα 1985.
- Πανοπούλου Αγγελική, «Βενετία και ελληνική πραγματικότητα: Διοικητική, εκκλησιαστική, οικονομική οργάνωση», στο *Veneriae quasi altrum Byzantium*, ό. π., σ. 277-370.
- Παπαδία – Λάλα Αναστασία, «Οι Έλληνες και η βενετική πραγματικότητα: Ιδεολογική και κοινωνική συγκρότηση», στο *Veneriae quasi altrum Byzantium*, ό. π., σ. 173-276.
- Παπαδία – Λάλα Αν., *Ο θεσμός τω αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13^{ος}-18^{ος} αι.)*, Βενετία 2004.
- Τσικνάκης Κώστας, «Ο ελληνικός χώρος στη διάρκεια της βενετοκρατίας», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, ό. π., τ. 1, σ. 21-67.

Μάθημα 11ο

Η ΑΠΟΤΥΧΗΜΕΝΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1770 (ΟΡΛΩΦΙΚΑ)

Η ελληνική ιστοριογραφία διαχειρίστηκε αυτό το γεγονός στο πλαίσιο της αφύπνισης του Ελληνισμού, ως ένα επεισόδιο στη μακρά πορεία προς την απελευθέρωση και την πολιτική αυτοδιάθεση που ήρθε αργότερα με την Επανάσταση του 1821. Όπως παρατηρεί, εύστοχα, ο Ν. Ροτζώκος, η σύγκριση με την επανάσταση του Εικοσιένα οδήγησε πολλούς ιστορικούς στην υποβάθμιση των Ορλωφικών, που θεωρήθηκαν ως «πρώιμη» και «άκαιρη» εξέγερση από έναν λαό του οποίου η εθνική συνείδηση δεν είχε ακόμη ωριμάσει. Η πρώτη μελέτη αυτού του γεγονότος έγινε από τον Κ. Σάθα ο οποίος την εντάσσει στη μακρά σειρά των κινήματων του Ελληνισμού για την αποτίναξη του τουρκικού ζυγού. Στην ίδια γραμμή κινείται και η ερμηνεία του Κων. Παπαρρηγόπουλου. Ο Π. Κοντογιάννης, ο οποίος αφιέρωσε στο ζήτημα αυτό εκτενή μελέτη, τονίζει ότι το απελευθερωτικό όραμα την εποχή της ρωσικής επέμβασης στα ελληνικά πράγματα χαρακτηριζόταν από έναν άκρατο και γενικευμένο ενθουσιασμό για την (ανα)κατάληψη της Κων/πολης από τους Ρώσους και την αναβίωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Η πιο σοβαρή προσπάθεια μελέτης αυτού του κινήματος έγινε από τον Μιχαήλ Σακελλαρίου στη μελέτη του για την *Πελοπόννησο κατά τη δεύτερη Τουρκοκρατία* (1939). Ο συγγραφέας δέχεται (όπως και ο Σάθας) ότι η αντίσταση του ελληνικού λαού στην οθωμανική εξουσία μετά την Άλωση ήταν συνεχής. Στην ανάλυσή του λαμβάνει υπόψη του όλες τις κοινωνικο-οικονομικές αιτίες που οδήγησαν σ' αυτό και τονίζει ότι ήταν έργο -όσον αφορά στο Μοριά- των ηγετικών του ομάδων, των κοτζαμπάσηδων και των ανώτερων κληρικών, δηλαδή αυτών που η σύγχρονη ιστοριογραφία αποκαλεί *τοπικές ελίτ*. Θεωρεί την εξέγερση ως ένα σκαλοπάτι στην πορεία του Ελληνισμού προς την εθνική ανεξαρτησία με την Επανάσταση του '21. Ο Τ. Γριτσόπουλος στη μονογραφία του για τα Ορλωφικά (1967) ακολουθεί, σε γενικές γραμμές, τον Σακελλαρίου. Ο Απ. Βακαλόπουλος αφιερώνει στον τέταρτο τόμο της *Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού* πολλές σελίδες (372-464) σ' αυτήν εξετάζοντάς την -όπως και τα άλλα γεγονότα- κάτω από ένα «εθνοκεντρικό» πρίσμα. Πρέπει να υπογραμμίσουμε ιδιαιτέρως τη σφαιρική μελέτη της από τον Στέφ. Παπαδόπουλο στην οποία, κυρίως, θα στηριχτούμε για την παρουσίασή της. Η πιο πρόσφατη σχετική μονογραφία είναι η μελέτη του Ροτζώκου *Εθναφύπνιση και εθνογένεση. Ορλωφικά και ελληνική ιστοριογραφία*, (Αθήνα 2007), στην οποία επιχειρεί μία κριτική αποτίμηση των κυριότερων μελετών για τα Ορλωφικά επί τη βάση των κεκτημένων της ελληνικής και της ξένης ιστοριογραφίας. Σημαντικές συμβολές στην έρευνα αυτού του γεγονότος συνιστούν και οι πρόσφατες μελέτες του Δ. Τζάκη και του Αθ. Φωτόπουλου, στις οποίες εξετάζεται κυρίως ο ρόλος των Πελοποννησίων κοτζαμπάσηδων. Από τις ξενόγλωσσες μελέτες αξίζει να μνημονεύσουμε την εξαιρετική προσέγγιση του Ιταλού ιστορικού Francesco Venturi. Οι πηγές είναι πολλές: ελληνικές και ξένες (γαλλικές, π.χ. η έκθεση του προξένου της Γαλλίας στο Μοριά Α.-Α. Lemaire, ρωσικές, βενετικές, οθωμανικές, όπως τα έργα του Vassif effendi και του Μοραΐτη Penah effendi [*βλ. Πηγές, 21, 22] κ. ά (*όχι για εξέταση).

Α. Αίτια και χαρακτήρας της επανάστασης - Ο ρόλος του ρωσικού παράγοντα

Η επανάσταση του 1770 στη διάρκεια του ρωσοτουρκικού πολέμου του 1768-1774, γνωστή ως *Ορλωφικά*, από το όνομα των αδελφών Ορλώφ, διοικητών της ρωσικής δύναμης που στάλθηκε στο Μοριά, είναι, αναμφίβολα, το σημαντικότερο από τα επαναστατικά κινήματα που ξέσπασαν στον ελλαδικό χώρο πριν από το 1821, λόγω της έκτασης και των επιπτώσεών του. Προκειμένου να κατανοήσουμε τις αιτίες που οδήγησαν στην εκδήλωση αυτής της επανάστασης, καθώς και τον ρόλο του ρωσικού παράγοντα είναι απαραίτητο να έχουμε υπόψη

μας τις βλέψεις των Μεγάλων Δυνάμεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, το γνωστό **Ανατολικό Ζήτημα** δηλαδή στον ανταγωνισμό τους για τη διανομή των εδαφών που εγκατέλειπαν οι Οθωμανοί κατά τις διαδοχικές τους ήττες. Στα τέλη 17ου-αρχές του 18ου αι. έσβησαν οι ελπίδες των Ελλήνων για απελευθέρωση με βοήθεια από τη Δύση. Στο εξής, ως τη Γαλλική Επανάσταση, οι ορθόδοξοι λαοί της ΝΑ Ευρώπης θα εναποθέσουν τις ελπίδες για τη λύση του πολιτικού τους προβλήματος στην ομόδοξη Ρωσία. Η πρώτη ελληνορωσική προσέγγιση έγινε όταν ηγεμόνας της Ρωσίας ήταν ο Μέγας Πέτρος (1689-1725), έγινε δε πιο συστηματική στη διάρκεια των ρωσοτουρκικών πολέμων του 1768-1774 και του 1787-1792. Οι Ρώσοι θα χρησιμοποιήσουν τους Έλληνες, τους Αλβανούς, τους Σλάβους και τους Αρμένιους για την πραγμάτωση των επεκτατικών σχεδίων τους σε βάρος της Οθ. Αυτοκρατορίας: κατάκτηση της Κριμαίας και έξοδο στη Μεσόγειο. Τον αιώνα αυτό διαδίδονταν στον ελλαδικό χώρο πολλές προφητείες για την απελευθέρωση από το «ξανθό γένος», που οι υπόδουλοι πίστευαν ότι είναι οι Ρώσοι. Η Ρωσία τροφοδοτούσε αυτή την πίστη καλλιεργώντας την θεωρία της «Τρίτης Ρώμης», η οποία θα διαδεχόταν το Βυζάντιο.

Το 1762 θ' ανέλθει στον θρόνο της Ρωσίας η φιλόδοξη **Αικατερίνη Β'**, σε μια περίοδο συνεχώς εντεινόμενης παρακμής της Οθ. Αυτοκρατορίας, η οποία επέτεινε τη διάδοση χρησμών μεταξύ των υποδούλων που προμήνυαν το τέλος της. Μέσα σ' αυτό το πρόσφορο για τη Ρωσία κλίμα άρχισε η εκστρατεία για προσεταιρισμό των λαών της Βαλκανικής ώστε να τους χρησιμοποιήσει ως αντιπερισπασμό στον πόλεμο εναντίον των Τούρκων. Την πρωτοβουλία υποκίνησης των χριστιανών σε εξέγερση την είχαν οι **αδελφοί Ορλώφ**, εισηγητές και εκτελεστές του σχεδίου για εκστρατεία στη Μεσόγειο. Εμπνευστής όμως του μεγαλεπήβολου αυτού σχεδίου ήταν ο **Γεώργιος Παπάζωλης** από τα Σιάτιστα της Μακεδονίας, άτομο με πατριωτική συνείδηση. Αρχικά, οι Ορλώφ προσπάθησαν να προσεταιριστούν τη Βενετία, παλαιό εχθρό των Τούρκων, ώστε να τους βοηθήσει με το στόλο της. Όμως η Βενετία δεν ήθελε να διαταράξει τις καλές τότε σχέσεις της με την Υψηλή Πύλη. Ταυτόχρονα, έστειλαν πράκτορες σε διάφορες περιοχές της Οθ. Αυτοκρατορίας για να δουν την επικρατούσα κατάσταση και να προετοιμάσουν τα πνεύματα για επανάσταση. Γενικός πράκτορας στην Ελλάδα ορίστηκε ο Παπάζωλης, ο οποίος πέρασε πρώτα από τη Βενετία και την Τεργέστη, όπου συνάντησε πολλούς Έλληνες και Νοτιοσλάβους εμπόρους και τους μύησε στα ρωσικά σχέδια. Από κει έστειλε πράκτορες στις τουρκοκρατούμενες περιοχές και κατευθύνθηκε στην Ήπειρο όπου, μετά την αρχική δυσπιστία των ντόπιων, τα κυρήγματά του βρήκαν απήχηση. Έπειτα πήγε στην Στερεά Ελλάδα, όπου μύησε αρματολούς και προκρίτους.

Οι επαγγελίες του Ορλώφ γίνονταν δεκτές με ενθουσιασμό που τον μετέφερε ο Παπάζωλης στον Γρηγόριο Ορλώφ. Η Πετρούπολη έδειχνε ικανοποιημένη από τις εξελίξεις. Έπειτα ο Παπάζωλης πήγε στη γνωστή για την επαναστατικότητα της Μάνη. Οι Μανιάτες άκουσαν όσα τους είπε με επιφυλακτικότητα, λόγω των πικρών εμπειριών που είχαν από παλαιότερους πολέμους εναντίον των Τούρκων. Αυτός όμως επέμεινε λέγοντάς τους ότι είχαν χρέος ν' αγωνισθούν για την απελευθέρωση των Ελλήνων. Τελικά, αποφάσισαν να μετάρχουν στη σχεδιαζόμενη εξέγερση αρκεί να γνώριζαν πόσος ρωσικός στρατός θα στελόταν. Μετά τη Μάνη ο Παπάζωλης πήγε στην Καλαμάτα, όπου ζούσε ο παντοδύναμος κοτζάμπασης

Παναγιώτης Μπενάκης, ο οποίος ασκούσε μεγάλη επιρροή σε όλη την Πελοπόννησο και τον σέβονταν ακόμη και οι Τούρκοι. Ο Μπενάκης υποσχέθηκε να ξεσηκώσει πολλούς, αν ερχόταν σημαντική ρωσική βοήθεια. Σε μυστική σύσκεψη, στον πύργο του, με τη συμμετοχή Πελοποννήσιων προεστών, ιεραρχών και Μανιατών καπεταναίων, αποφασίστηκε να σταλεί γραπτό αίτημα στη Ρωσία για βοήθεια, με την υπόσχεση να παρακινήσουν τους ομοεθνείς τους σε εξέγερση. Το υπέγραψαν πολλοί. Με το αίτημα αυτό στα χέρια του ο Παπάζωλης επέστρεψε στην Τεργέστη όπου συγκέντρωσε εκθέσεις και άλλων απεσταλμένων. Όπως αποδείχτηκε αργότερα, οι περισσότερες ήταν πλαστές.

Δραστηριότητα Ρώσων πρακτόρων με στόχο την εξέγερση παρατηρήθηκε σ' όλο τον βαλκανικό χώρο. Η επαναστατική προετοιμασία στον ελλαδικό χώρο -όπως τουλάχιστον παρουσιαζόταν σε διάφορες εκθέσεις- έπεισε τους Ορλώφ να θέσουν σε εφαρμογή το σχέδιο εξέγερσης των Ελλήνων, στο πλαίσιο του α' ρωσοτουρκικού πολέμου που είχε αρχίσει το 1768 και η Μεγ. Αικατερίνη έδωσε διαταγή για την υλοποίησή του. Ρώσοι μυστικοί πράκτορες ανέλαβαν να πείσουν πάλι τους Έλληνες προκρίτους, κυρίως τους Μανιάτες, για τις ειλικρινείς προθέσεις της Αικατερίνης, ώστε αυτοί με τη σειρά τους να πείσουν τους συμπατριώτες τους. Οι ειδήσεις όμως που έδιναν δεν ήταν όλες αληθινές. Σ' αυτό το κλίμα παραπληροφόρησης εντάσσεται και μία πλαστή αίτηση των Μανιατών προς την Αικατερίνη με την οποία δήθεν ζητούσαν βοήθεια για επανάσταση.

Οι χρησμοί για άμεση καταστροφή της Οθ. Αυτοκρατορίας διαδίδονταν από ιερείς και μοναχούς όλο και περισσότερο. Αυτή όμως η πίστη ότι η απελευθέρωση θα ερχόταν με ρωσική βοήθεια έπαιξε πολύ αρνητικό ρόλο στην εξέλιξη των γεγονότων. Όπως παρατηρεί ορθά ο Στ. Παπαδόπουλος, τα κίνητρα που οδήγησαν στην εξέγερση δεν ήταν θεμελιωμένα στην ελληνική πραγματικότητα, αλλά ήταν δημιούργημα εξωτερικών παραγόντων, γι' αυτό η επανάσταση με τις πρώτες δυσκολίες έσβησε. Η ρωσική προπαγάνδα εκμεταλλεύτηκε άριστα τους αδιαμόρφωτους πόθους της μεγάλης μάζας του λαού για απελευθέρωση. Όπως παρατηρεί ο Μ. Σακελλαρίου, μιλώντας για την Πελοπόννησο, «*Ολίγοι μόνον είχαν υπερβεί τα όρια της απλής υποσυνειδήτου ροπής προς απαλλαγήν από της κρατούσης καταστάσεως της δουλείας*». Πάντως στις παραμονές της εξέγερσης παρατηρείται στο Μοριά επαναστατικός αναβρασμός. Οι Τούρκοι φαίνεται ότι δεν είχαν προετοιμασθεί για την αντιμετώπιση μιας εξέγερσης, αν και φαίνεται ότι είχαν ειδοποιηθεί από τους φίλους τους Γάλλους.

Β. Εστίες της επανάστασης [βλ.Χάρτη των επιχειρήσεων, ΙΕΕ, τ. ΙΑ', σ.63]

1. Η επανάσταση στην Πελοπόννησο

Στα τέλη Ιουνίου 1769 αναχώρησε από την Κρονστάνδη η πρώτη μοίρα του ρωσικού στόλου (14 πλοία με 650 περίπου άνδρες) υπό την ηγεσία του ναυάρχου Σπυριδών. Σ' αυτή βρισκόταν ο Μυκονιάτης πλοίαρχος Αντώνιος Ψαρός και μερικοί άλλοι Έλληνες ναυτικοί που χρησίμευαν ως πλοηγοί. Η Αγγλία -άσπονδος τότε εχθρός της φιλοτουρκικής Γαλλίας- επέτρεψε στα ρωσικά πλοία ν' ανεφοδιαστούν στα λιμάνια της. Άλλες ευρωπαϊκές Δυνάμεις (Αυστρία, Πρωσία) τήρησαν καιροσκοπική στάση και άλλες (όπως η Ισπανία) βοήθησαν το ρωσικό στόλο από φόβο

ή υστεροβουλία. Ύστερα από ένα πολύμηνο ταξίδι μέσω Βαλτικής και Γιβλαρτάρ η μοίρα έφθασε στις 17 (28 με το νέο ημερολόγιο) Φεβρουαρίου στο λιμάνι του Οιτύλου της Μάνης.

Η εμφάνιση του ρωσικού στόλου σκόρπισε ενθουσιασμό στους Μανιάτες, που γρήγορα μετριάστηκε, όταν αντιλήφθηκαν πόσο μικρή ήταν η δύναμη του ρωσικού στόλου. Εντούτοις, δέχτηκαν να συμπράξουν και υποσχέθηκαν ότι θα διέθεταν όλες τις δυνάμεις τους, αρκεί να γίνονταν δεκτοί οι όροι τους, κυριότερος από τους οποίους ήταν η διατήρηση της αυτονομίας τους. Πρώτη φροντίδα των Ρώσων ήταν η στρατολογία. Ο Σπυριδώφ διάβασε μία προκήρυξη της Αικατερίνης, με την οποία καλούσε τους χριστιανούς να πάρουν τα όπλα. Άνδρες στάλθηκαν παντού για να την μοιράσουν. Τα αποτελέσματα όμως της στρατολογίας ήταν πενιχρά. Η είδηση, που διαδόθηκε παντού, ότι η ρωσική μοίρα ήταν μικρή είχε κλονίσει την εμπιστοσύνη στους Ρώσους. Τα πρώτα, λοιπόν, σημάδια προδίκαζαν την αποτυχία της εξέγερσης. Οι άνδρες που συγκεντρώθηκαν ανέρχονταν σε 1.400. Λίγοι Σφακιανοί έσπευσαν σε βοήθεια των Μανιατών. Έτσι, σχηματίστηκαν δύο σώματα («λεγεώνες») με πυρήνα λίγους Ρώσους αξιωματικούς και στρατιώτες· η «δυτική λεγεώνα» που θα δρούσε στη Μεσσηνία, και η «ανατολική λεγεώνα» στη Λακωνία.

Η «δυτική λεγεώνα», αποτελείτο από 200 Μανιάτες υπό τον Γεώργιο Μαυρομιχάλη, και από 12 μόλις Ρώσους στρατιώτες. Οι άνδρες της επιτέθηκαν (αρχές Μαρτίου) στην Καλαμάτα, λεηλάτησαν τα λίγα σπίτια των Τούρκων και έσφαξαν όσους έπεσαν στα χέρια τους. Έπειτα κυριεύσαν εύκολα το Λεοντάρι και την Αρκαδιά (Κυπαρισσία) όπου οι Τούρκοι παραδόθηκαν με τον όρο να μεταφερθούν σ' ένα νησί του Αιγαίου. Όμως οι Μανιάτες, παρασπονδώντας, τους έσφαξαν όλους και πυρπόλησαν την πόλη. Όπως ήταν φυσικό, οι πρώτες αυτές νίκες σκόρπισαν ενθουσιασμό στους Έλληνες και αρκετοί Μεσσήνιοι έσπευσαν να ενταχθούν στη λεγεώνα. Ερωτήματα προκαλεί η παθητική στάση του Μπενάκη, ίσως γιατί απογοητεύτηκε από την άφιξη μικρών ρωσικών δυνάμεων. Η «ανατολική λεγεώνα» (1.200 περ. Πελοποννήσιοι και 21 Ρώσοι με επικεφαλής τον Ρώσο λοχαγό Μπάρκωφ και τον Ψαρό) προχώρησε, ταυτόχρονα, στη Λακωνία και πέτυχε μεγαλύτερες νίκες. Στα Βαρδουνοχώρια έπεσε σε ενέδρα 1.000 περίπου Τούρκων. Οι επαναστάτες όμως τους ανέτρεψαν (η ρωσική αμφίεση των Ελλήνων έπαιξε εδώ σημαντικό ρόλο) και κατευθύνθηκαν προς τον Μυστρά. Έξω από τα τείχη του ήταν παρατεταγμένοι 3.500 περ. Τούρκοι οι οποίοι, ύστερα από επίθεση που δέχτηκαν από όλες τις πλευρές, κατέφυγαν πανικόβλητοι στην τειχισμένη πόλη. Η στενή πολιορκία της και η έλειψη νερού ανάγκασε τους Τούρκους να παραδοθούν με συμφωνία που, και εδώ, παραβιάστηκε. Οι Μανιάτες σκότωναν, χωρίς οίκτο, όσους Τούρκους συναντούσαν και λεηλάτησαν την πόλη. Τρομοκρατημένοι οι Τούρκοι κατέφυγαν στη μητρόπολη, όπου ο μητροπολίτης και οι ιερείς κατόρθωσαν, δύσκολα, να σώσουν αρκετούς. Οι απώλειες των Τούρκων ήταν μεγάλες: 1.000· περ. νεκροί και άλλοι τόσοι αιχμάλωτοι, Πολλοί από όσους κατόρθωσαν να διαφύγουν εξοντώθηκαν αργότερα.

Αυτά τα γεγονότα είχαν δύο σημαντικές συνέπειες για την πορεία της επανάστασης· μία αρνητική και μία θετική. Η αρνητική έχει σχέση με τη στάση των Μανιατών. Αν και υπάρχουν κάποια ελαφρυντικά για τη συμπεριφορά τους, είναι βέβαιο ότι οι παρασπονδίες και οι σφαγές του τουρκικού πληθυσμού έβλαψαν το κίνημα γιατί αργότερα οι Τούρκοι, βλέποντας ότι δεν τηρούνταν οι όροι παράδοσης, αρνούσαν να συνθηκολογήσουν, όταν πολιορκούνταν. Η θετική

ήταν το ότι οι νίκες των Ελλήνων (ιδίως στο Μυστρά) ενθουσίασαν τους Πελοποννήσιους και πολλοί έσπευσαν να καταταγούν στην «ανατολική λεγεώνα», η δύναμη της οποίας έφθασε στους 8.000 άνδρες. Ο ενθουσιασμός συνέβαλε στην εξάπλωση της επαναστατικής κίνησης και σ' άλλες περιοχές, ενώ στον Μυστρά συγκροτήθηκε μία «τοπική κυβέρνηση» υπό τον Ψαρό. Όμως ούτε αυτή ούτε οι Ρώσοι εκμεταλλεύτηκαν τον ευνοϊκό αντίκτυπο της νίκης για να οργανώσουν τους επαναστάτες. Στο μεταξύ, η μικρή ρωσική δύναμη ασχολήθηκε με την πολιορκία του όχι πολύ σημαντικού κάστρου της Κορώνης γιατί οι Ρώσοι θεώρησαν πως ήταν καταλληλότερο από το Οίτυλο ως βάση του στόλου τους. (Γι' αυτή την πολιορκία μας δίνει καθημερινά ειδήσεις ο Γάλλος πρόξενος στην Κορώνη Λεμαίρ). Η πολιορκία άρχισε με κανονιοβολισμούς από τα πυροβόλα που είχαν οι Ρώσοι, χωρίς αποτέλεσμα. Οι πρώτες επιτυχίες στη Μεσσηνία και στη Λακωνία ώθησαν σε εξέγερση και κατοίκους άλλων περιοχών του Μοριά, όπου πολλοί πρόκριτοι ή κληρικοί είχαν μυηθεί και ήταν έτοιμοι να επαναστατήσουν, χωρίς όμως συντονισμό ή συνεννόηση μεταξύ τους (ο Παλαιών Πατρών Παρθένιος, ο Γκολφίνος Λόντος στην Αχαΐα κ. ά.).

Η πιο σοβαρή εξέγερση έγινε στη **ΒΔ Πελοπόννησο**, όπου επικράτησε τέτοιος ενθουσιασμός ώστε επαναστάτησαν και οι μοναχοί του Μεγάλου Σπηλαίου, χάρη δε στην επέμβασή τους σώθηκαν οι Τούρκοι των Καλαβρύτων. Εδώ πρωταγωνίστησαν Κεφαλονίτες και Ζακυνθinoί. Οι φιλελεύθερες ιδέες που κυκλοφορούσαν στα Επτάνησα, η συμπαράσταση που έδειχναν πάντα οι Επτανήσιοι στους Έλληνες της τουρκοκρατούμενης Ελλάδας, η εγκατάσταση εκεί πολλών Μοραϊτών, στους οποίους οι Ρώσοι είχαν υποσχεθεί την απόδοση των προγονικών τους κτημάτων, ήταν οι κυριώτεροι λόγοι που τους ώθησαν να ρθουν για ν' αγωνισθούν στην Πελοπόννησο, παρά τις αντίθετες διαταγές της Βενετίας. Δύο χιλιάδες ενθουσιώδεις Ζακυνθinoί, οπλισμένοι μόνο με γεωργικά εργαλεία έφθασαν στην Ηλεία και πολιορκήσαν τη Γαστούνη, η φρουρά της οποίας διέφυγε στην Πάτρα. Οι Ζακυνθinoί την κατέλαβαν και οργάνωσαν τη διοίκησή της, σύμφωνα με τα βενετικά πρότυπα. Στην Αχαΐα έφθασαν 3.000 Κεφαλονίτες και πολιορκήσαν την Πάτρα, χωρίς να βρουν σχεδόν καμία συμπαράσταση από τον ντόπιο πληθυσμό (γιατί άραγε;). Οι 800 Τούρκοι, ενισχυμένοι και από τη φρουρά της Γαστούνης, αρνήθηκαν να παραδοθούν, ιδίως όταν αντιλήφθηκαν ότι οι πολιορκητές δεν ήταν Ρώσοι.

Στην αρχή της εξέγερσης οι Τούρκοι βρέθηκαν σε δύσκολη θέση γιατί τα κάστρα βρίσκονταν σε ελεινή κατάσταση, τα πολεμοφόδια ήταν λίγα και οι φρουρές μικρές. Αυτές οι δυνάμεις υποχρεώθηκαν -στην πρώτη φάση της επανάστασης- να αντιμετωπίσουν εμπειροπόλεμους Μανιάτες και άλλα σώματα Ελλήνων με αρχηγούς έμπειρους Ρώσους αξιωματικούς. Η Πύλη, μόλις πληροφορήθηκε ότι έφθασαν στο Μοριά ρωσικά πλοία, διέταξε να σταλούν εκεί ενισχύσεις από την Θεσσαλονίκη κ. α. και τον *καπουδάν πασά* (αρχιναύαρχο) να ετοιμάσει το στόλο για αντιμετώπιση του εχθρού. Ο διοικητής της Πελοποννήσου, όταν πληροφορήθηκε την άφιξη ρωσικού στόλου, εγκατέλειψε την Τριπολιτσά και αποσύρθηκε στο ασφαλέστερο Ναύπλιο. Οι Ρώσοι δεν εκμεταλλεύτηκαν την αδράνεια των Τούρκων και άφηναν τις δυνάμεις των επαναστατών διασκορπισμένες και ασυντόνιστες. Όλα αυτά συντέλεσαν στην πρώτη σοβαρή ήττα στην Τριπολιτσά, που σήμανε την αρχή του τέλους της επανάστασης.

Η «ανατολική λεγεώνα» μετά την επιτυχία στον Μυστρά αρκέστηκε σε διαρπαγές. Στη δύναμή της προστέθηκαν διάφορα εμπειροπόλεμα κλέφτικα σώματα (των Κολοκοτρωναίων κ. ά.). Ο αρχηγός της λεγεώνας Μάρκωφ αποφάσισε να κινηθεί προς την **Τριπολιτσά**. Η δύναμη των Τούρκων υπερασπιστών της ήταν αξιόλογη και ο πασάς, θεωρώντας τη θέση της καίρια είχε φροντίσει, πριν φύγει, να την εφοδιάσει. Ενώ η λεγεώνα πλησίαζε στην Τριπολιτσά, άρχισαν να μπαίνουν από τον Ισθμό στην Πελοπόννησο τα πρώτα σώματα των Τουρκαλβανών μισθοφόρων εξαναγκάζοντας τους επαναστάτες σε Κορινθία και Αργολίδα να δαλυθούν. Έτσι, η φρουρά της πόλης, ενισχυμένη με 1.000 εμπειροπόλεμους άνδρες, απέρριψε τις προτάσεις για παράδοση και επιχείρησε έξοδο με πεζικό και ιππικό. Στη μάχη που συνήφθη στα Τρίκορφα (29 Μαρτίου/9 Απριλίου) οι ελληνορωσικές δυνάμεις διασκορπίστηκαν πανικόβλητες, αν και οι Ρώσοι πολέμησαν γενναία. Αυτή η πρώτη ήττα ήταν αποφασιστικής σημασίας για την εξέλιξη των γεγονότων. Μέσα σε λίγες ώρες εξοντώθηκαν εδώ 3.000 Έλληνες, ο επίσκοπος Άνθιμος και άλλοι κληρικοί. Ευτυχώς, επενέβη ο αρχηγός των Αλβανών Οσμάν μπέης και γλίτωσαν μερικοί.

Ταυτόχρονα άλλα δραματικά γεγονότα εκτυλίσσονταν στη ΒΔ Πελοπόννησο, όπου οι Επτανήσιοι συνέχιζαν να πολιορκούν την **Πάτρα** χωρίς αποτέλεσμα. Τη νύχτα της Μεγ. Παρασκευής (2/13 Απριλίου) 400 περ. Τουρκαλβανοί Δουλτσινιώτες, που είχαν πριν καταστρέψει το Μεσολόγγι, μπήκαν στην Πάτρα. Οι πολιορκούμενοι Τούρκοι πήραν θάρρος και μαζί με τους Αλβανούς άρχισαν σφαγές και λεηλασίες. Όσοι Κεφαλονίτες γλίτωσαν επιβιάστηκαν στα πλοιάριά τους, αλλά έπεσαν σε ενέδρα Δουλτσινιωτών. Η λεηλασία της Πάτρας κράτησε τρεις ημέρες. Πολλοί από τους κατοίκους της εξαναγκάστηκαν ν' αφήσουν τα σπίτια τους και να καταφύγουν στα βουνά για ν' αποφύγουν τη σφαγή ή την αιχμαλωσία. Παρά το κάλεσμα του Τούρκου διοικητή -που γνώριζε ότι δεν είχαν επαναστατήσει- να επιστρέψουν, κανείς δε γύρισε. Την ίδια τύχη είχαν και οι Ζακυνθinoί που είχαν καταλάβει τη Γαστούνη. Όσοι γλίτωσαν κατέφυγαν στη Μάνη, για να συνεχίσουν εκεί τον αγώνα. Οι άλλοι επέστρεψαν στη Ζάκυνθο, όπου φυλακίστηκαν -όπως και όσοι Κεφαλονίτες γλίτωσαν- από τους Ενετούς. Οι άτακτοι Αλβανοί εξακολουθούσαν να εισβάλουν στη βόρεια Πελοπόννησο. Οι κάτοικοι της Βοστίτσας εγκατέλειψαν την πόλη και κατέφυγαν στη μονή Ταξιαρχών. Οι Αλβανοί λεηλάτησαν την πόλη και επιτέθηκαν στη μονή. Έπειτα προξένησαν καταστροφές στα Καλάβρυτα, στην Πάτρα και αλλού.

Μέσα σ' αυτή την άσχημη τροπή της επανάστασης οι Ρώσοι κατάλαβαν τελικά πόσο εσφαλμένη και μάταιη ήταν η συνέχιση της πολιορκίας της Κορώνης. Ως καταλληλότερο λιμάνι για ορμητήριο του στόλου κρίθηκε το Ναβαρίνο και ο Θ. Ορλώφ πήρε την απόφαση να καταληφθεί. Μετά από εξαήμερη πολιορκία η φρουρά του Ναβαρίνου παραδόθηκε υπό όρους, που αυτή τη φορά έγιναν σεβαστοί. Όλοι οι Τούρκοι μεταφέρθηκαν στα Χανιά. Η άλωση του Ναβαρίνου τόνωσε το ηθικό των επαναστατών, ανύψωσε το γόητρο των Ρώσων και εξασφάλισε ένα μεγάλο λιμάνι. Δύο μέρες μετά την άλωση του Ναβαρίνου κατέπλευσε εκεί και ο αρχιστράτηγος της εκστρατείας Αλέξιος Ορλώφ, ο οποίος αγνοούσε την πραγματική κατάσταση που είχε διαμορφωθεί και ερχόταν με την πεποίθηση ότι όλη η Πελοπόννησος βρισκόταν στα χέρια των Ρώσων. Ως ικανότερος στρατιωτικός κατάλαβε ότι έπρεπε να επιδιωχθεί εξέγερση στο εσωτερικό του Μοριά, αφού ο στόλος θα μπορούσε να εξασφαλίσει τον εφοδιασμό των

επαναστατών και να αποκλείσει τον εφοδιασμό των παραλιακών φρουρίων που κατείχαν οι Τούρκοι. Αλλά ήταν πλέον αργά. Οι επαναστατικές εστίες είχαν σβήσει και η χώρα είχε πλημμυρίσει από Τουρκαλβανούς που κατέστρεφαν τα πάντα. Επιπλέον το ηθικό των κατοίκων των επαρχιών που δεν είχαν υποκύψει ήταν πεσμένο. Η λήξη της πολιορκίας της Κορώνης έγινε μέσα σε μία ημέρα. Οι Έλληνες της περιοχής, όταν πληροφορήθηκαν την απόφαση των Ρώσων, παρακάλεσαν τον Αλέξιο να τους βοηθήσει να φύγουν. Εκείνος όμως, αδιαφορώντας για την τύχη τους, διέταξε την άμεση αποχώρηση του στόλου. Λίγοι μόνο έφυγαν με τα ρωσικά πλοία. Οι περισσότεροι συγκεντρώθηκαν στην παραλία εκλιπαρώντας, τους Ρώσους να τους πάρουν μαζί τους. Όσοι δεν πρόλαβαν να φύγουν έπεσαν θύματα των Τούρκων που ξεχύθηκαν από το κάστρο και πυρπόλησαν την πόλη και τα περίχωρα.

Ο Αλέξιος, για ν' αναθερμάνει την πίστη των Ελλήνων στην αίσια έκβαση της επανάστασης, διάβασε νέα προκήρυξή του, που κυκλοφόρησε και στην ύπαιθρο. Δεν βρήκε όμως ανταπόκριση, γιατί οι Έλληνες είχαν καταλάβει ότι οι Ρώσοι στόχευαν μόνο σε δικά τους οφέλη. Το Ναβαρίνο ήταν μεγάλο λιμάνι, κατάλληλο ως πολεμική βάση, αλλά δεν ήταν απόλυτα ασφαλές γιατί κινδύνευε από το γειτονικό κάστρο της Μεθώνης. Γι' αυτό ο Αλέξιος αποφάσισε να καταλάβουν το κάστρο της Μεθώνης, οι οχυρώσεις του οποίου βρίσκονταν σε καλή κατάσταση και το υπερασπίζονταν 800 γενίτσαροι και άλλες τουρκικές δυνάμεις με ισχυρό πυροβολικό. Η πολιορκία άρχισε στα τέλη Απριλίου. Δέκα μέρες μετά την έναρξή της ο πασάς του Μοριά έμαθε ότι ο τουρκικός στόλος βρισκόταν στον Αργολικό κόλπο και διέταξε τις δυνάμεις του να κινηθούν προς νότον. Όντως, 8.000 Αλβανοί ξεχύθηκαν στη μεσσηνιακή πεδιάδα. Στο στενό του Ριζόμυλου (κοντά στο Νησί, σημ. Μεσσήνη) συγκρούστηκαν με 400 άνδρες του Γεώργιου Μαυρομιχάλη. Οι Μανιάτες πολέμησαν με ηρωισμό· ελάχιστοι σώθηκαν και οχυρώθηκαν στα σπίτια του Νησιού. Ο Μαυρομιχάλης αιχμαλωτίστηκε με το μικρό του γιο και πελευθερώθηκε ύστερα από εξαστη αιχμαλωσία. Ο γιος του, που εξισλαμίστηκε και πήρε το όνομα Μεχμέτ, έγινε αργότερα πλοίαρχος του τουρκικού στόλου. Το Νησί και πολλά χωριά της Μεσσηνίας καταστράφηκαν και πολλοί εξοντώθηκαν. Η εξέλιξη αυτή έθεσε τέρμα στον στόχο του Αλέξιου Ορλώφ να αναζωογονήσει την επανάσταση. Έτσι, αποφάσισε να εγκαταλείψει το Ναβαρίνο. Και εδώ οι Ρώσοι εγκατέλειψαν τους Έλληνες που εκλιπαρούσαν για βοήθεια. [*βλ. μαρτυρία του Λεμαίρ]. Παρέλαβαν μόνο τους αρχηγούς των επαναστατών. Οι περισσότεροι όμως έπεσαν θύματα των Τουρκαλβανών. Πολλά γυναικόπαιδα, αιχμαλωτίστηκαν και πουλήθηκαν σε σκλαβοπάζαρα. Η αποχώρηση των Ρώσων σήμανε την κατάπνιξη της επανάστασης. Μόνο η Μάνη έμεινε απάτητη. Οι Μανιάτες απέκρουσαν δύο επιθέσεις αλβανικών σωμάτων.

2. Η επανάσταση στην υπόλοιπη ηπειρωτική Ελλάδα

Η φλόγα που άναψε στο Μοριά μεταδόθηκε γρήγορα και σ' άλλες περιοχές. Στη **Στερεά Ελλάδα** ξεσηκώθηκαν ονομαστοί κλεφταρματολοί (ο Χρήστος Γρίβας στη Βόνιτσα, ο Λωρής στο Λιδωρίκι κ. ά.) και στη **Δυτ. Μακεδονία** οι κλεφταρματολοί Ζιάκας στα Γρεβενά, Βλαχάβας στα Χάσια κ. ά.. Ο λαός πίστεψε ότι είχε φθάσει η ποθητή μέρα της απελευθέρωσης. Την άνοιξη, λοιπόν, του 1770 είχε επαναστατήσει ένα μεγάλο τμήμα της ηπειρωτικής Ελλάδας με πρωτοστάτες τους κλαφταρματολούς στα ορεινά. Αλλά και στις πεδινές (λ. χ. στη Θεσσαλία)

υπήρχε επαναστατικός ενθουσιασμός. Εδώ όμως δεν εκδηλώθηκε εξέγερση λόγω των Τουρκαλβανών από τους οποίους υπέφερε ο πληθυσμός. Στην Ήπειρο εξεγέρθηκαν οι Σουλιώτες ως τα μέσα του 1772. Τα κύματα των Τουρκαλβανών ατάκτων άρχισαν να καταπνίγουν τα τοπικά επαναστατικά κινήματα. Οι Έλληνες δεν μπόρεσαν να καταλάβουν οχυρές θέσεις, όπως το Βραχώρι (Αγρίνιο) που το πολιορκήσε ο Γρίβας, ο οποίος ηττήθηκε έξω από το Αγγελόκαστρο από Τουρκαλβανούς που κατευθύνθηκαν στο Αιτωλικό και στο Μεσολόγγι λεηλατώντας τα πάντα. Οι Μεσολογγίτες βλέποντας ότι δεν έφθανε βοήθεια από τους Ρώσους, αποφάσισαν να εγκαταλείψουν την πόλη που την κατέστρεψαν οι τρομεροί Δουλτσινιώτες πειρατές μαζί με τα 80 καράβια της. Το γεγονός αυτό σήμαινε την ολοκληρωτική καταστροφή του ανθηρού ως τότε ναυτικού εμπορίου της. Έπειτα οι Δουλτσινιώτες επιτέθηκαν στο Αιτωλικό όπου βρίσκονταν 500 περίπου πολεμιστές από τη Στερεά, Θεσσαλία και Μακεδονία και πρόσφυγες από το Μεσολόγγι. Οι άμαχοι αιχμαλωτίστηκαν. Όσοι σώθηκαν πέρασαν από τα προσκυνημένα χωριά του Βάλτου και του Ασπροπόταμου λεηλατώντας τα πάντα και οι Τούρκοι αναγκάστηκαν να τους χορηγήσουν αμνηστία.

3. Η επανάσταση στην Κρήτη

Στην Κρήτη επαναστάτησαν οι ορεσίβιοι Σφακιανοί που είχαν ορισμένες ελευθερίες και αυτοδιοίκηση. Αρχηγός της επανάστασης ήταν ο ονομαστός σε «*πλούτη και αξιωσύνη*» πρόκριτος Ιωάννης Βλάχος ή Δασκαλογιάννης. Η εξέγερση άρχισε το Πάσχα του 1770 με άρνηση πληρωμής του κεφαλικού φόρου. Έπειτα οι Σφακιανοί ξεχύθηκαν στην πεδιάδα σκότωσαν αρκετούς Τούρκους και ανάγκασαν άλλους να κλειστούν στα φρούρια. Επαναστατικός αέρας άρχισε να πνέει σ' όλη την Κρήτη. Με σουλτανική διαταγή στάλθηκαν εναντίον των Σφακιανών 15.000 άνδρες. Πριν ν' αρχίσουν οι εχθροπραξίες, οι Τούρκοι τους πρότειναν να καταθέσουν τα όπλα. Ο Δασκαλογιάννης απέρριψε περήφανα την πρόταση. Οι Τούρκοι κατέλαβαν μερικά χωριά, τα λεηλάτησαν και σκότωσαν πολλούς. Η κατάσταση για τους Σφακιανούς έγινε δύσκολη. Γι' αυτό 2.000 περ. επαναστάτες -αφού προηγουμένως φρόντισαν να μεταφερθούν οι οικογένειές τους στα Κύθηρα- αποσύρθηκαν στις κορυφές των απάτητων βουνών τους και άρχισαν τον κλεφτοπόλεμο. Η αντίσταση κράτησε ως τον χειμώνα του 1770-71 και όταν η κατάσταση έγινε πιο δύσκολη, αποφάσισαν να σταματήσουν τον πόλεμο, αν αμνηστεύονταν. Οι Τούρκοι δέχτηκαν τις προτάσεις τους, αλλά με βαρείς όρους: να πληρώνουν χαράτσι «κατ' αποκοπή», να μην χτίζουν ναούς και να μην έχουν αυτοδιοίκηση. Τότε ο Δασκαλογιάννης για να ελαφρύνει τη θέση των συμπατριωτών του, κατέβηκε στο Ηράκλειο και παραδοθήθηκε στον πασά μαζί με άλλους επαναστάτες. Όμως στις 17 Ιουν. 1771 βρήκε τραγικό θάνατο, όπως και πολλοί σύντροφοί του. Η ανταρσία αυτή είχε ως συνέπεια την επιδείνωση της ζωής των χριστιανών. Όπως λέει το τραγούδι του Δασκαλογιάννη, «*Και πέρασέν των η χαρά πως εξεσκληβωθήκα/ γιατί άλλα πάλι βάσανα κι άλλοι καϊμοί τσοι βρήκα*».

4. Οι επιχειρήσεις των Ρώσων στο Αιγαίο

Μοναδικός σκοπός του Αλέξιου Ορλώφ, μετά την αποχώρησή του από το Μοριά, ήταν να συντρίψει τον τουρκικό στόλο για να ξεπλύνει τη ντροπή της ήττας εκεί και να επιχειρήσει αποκλεισμό της Κων/πολης. Ως βάση του στόλου διάλεξε το φυσικό λιμάνι της Νάουσας στην **Πάρο**. Στη **ναυμαχία του Τσεσμέ (24 Ιουν./5 Ιουλ.)** ο ρωσικός στόλος συνέτριψε τον τουρκικό.

Η ήττα αυτή είχε οδυνηρές συνέπειες για την Οθ. Αυτοκρατορία, Η είδηση της καταστροφής του τουρκικού στόλου προκάλεσε αίσθηση σε όλη την Ευρώπη. Μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571) η Οθ. Αυτοκρατορία δεν είχε γνωρίσει παρόμοια ναυτική καταστροφή. Αλλά όπως και τότε, η επιτυχία δεν αξιοποιήθηκε. Ο ρωσικός στόλος αδράνησε και δεν προχώρησε για να καταλάβει την Κων/πολη. Η ήττα όμως των Τούρκων έγινε αφορμή για ξέσπασμα φοβερών αντιποίνων σε βάρος των χριστιανών στη Σμύρνη, στην Κων/πολη κ. α.

Ο ναύαρχος Σπυριδώνφ κατέβαλε εντατικές προσπάθειες για να οχυρώσει το λιμάνι της Νάουσας, να φτιάξει αποθήκες, εργαστήρια, νοσοκομείο και ταρσανά για ναυπήγηση πλοίων. Στη διάρκεια των ρωσικών επιχειρήσεων στο Αιγαίο όλα σχεδόν τα νησιά των Κυκλάδων είχαν περιέλθει στην κυριαρχία των Ρώσων. Η είσπραξη όμως του φόρου της δεκάτης, η επιβολή αγγαρειών κλπ. είχε ως αποτέλεσμα τα παράπονα των Κυκλαδιτών εναντίον της ρωσικής διοίκησης. Μια επιπλέον αιτία δυσaráσκειας των πολλών κατοίκων καθολικού δόγματος αυτών των νησιών ήταν ο φανατισμός των ορθοδόξων εναντίον τους. Ο φιλορώσος εξόριστος στην Πάρο πατριάρχης Σεραφείμ Β' προέτρεπε με εγκυκλίους τους Έλληνες του Αιγαίου να επαναστατήσουν εναντίον των Τούρκων, ενώ αντίθετα ο πατριάρχης Θεοδόσιος, τρέμοντας την οργή του σουλτάνου, προσπαθούσε με άλλες εγκυκλίους να τους αποτρέψει. Αιτία δυσaráσκειας των νησιωτών ήταν και η έξαρση της πειρατείας, από την οποία υπέφεραν και τα εμπορικά πλοία των Γάλλων, που με διαβήματα υποχρέωσαν τη ρωσική κυβέρνηση να οργανώσει την καταδίωξη των πειρατών.

Η ρωσική κυριαρχία στο Αιγαίο κράτησε ως τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774). Τα χρόνια παραμονής του στο Αιγαίο (1770-74) ο ρωσικός στόλος ήταν απόλυτος κυρίαρχος, αλλά δεν επωφελήθηκε από την επαναστατική προθυμία πολλών Ελλήνων, ακριβώς γιατί οι Ρώσοι έβλεπαν τις επιχειρήσεις αυτές μόνο ως κίνηση αντιπερισπασμού για την επίτευξη των γεωπολιτικών τους στόχων στα Βαλκάνια και στον Εύξεινο Πόντο. Όμως από την παρουσία των Ρώσων στο Αιγαίο προέκυψαν και πολλά ωφέλη για τους Έλληνες ναυτικούς που είχαν ενταχθεί στο στόλο τους: πλούτισαν τις γνώσεις τους, ενθαρρύνθηκαν βλέποντας τις στρατιωτικές αδυναμίες των Τούρκων, απέκτησαν εμπειρία καταδρομών κλπ.

Γ. Οι συνέπειες της αποτυχίας της επανάστασης

Οι συνέπειες της αποτυχίας της επανάστασης του 1770 στην ηπειρωτική Ελλάδα και στην Κρήτη ήταν οδυνηρές. Η μόνη περιοχή που δεν υπέφερε ήταν τα νησιά του Αιγαίου, χάρη στην ήπια στάση του καπουδάν πασά και στην παρέμβαση του διερμηνέα του στόλου Ν. Μαυρογένη. Αληθινή μάστιγα, ιδίως για τον Μοριά, ήταν οι Τουρκαλβανοί μισθοφόροι (15.000 περ.) τους οποίους χρησιμοποίησε η Πύλη για την καταστολή της εξέγερσης. Οδυνηρές ήταν οι συνέπειες και στην Ήπειρο, Μακεδονία, Θεσσαλία και Στερεά, από όπου πέρασαν. Πιο μεγάλες καταστροφές υπέστη η Θεσσαλία (ιδίως τα Τρίκαλα). Εντάθηκαν οι καταπιέσεις και οι εξισλαμισμοί, ιδίως στην Ήπειρο, για την ανάσχεση των οποίων εργάστηκε ο Κοσμάς ο Αιτωλός.

Οι μεγαλύτερες όμως καταστροφές προκλήθηκαν στην Πελοπόννησο κατά την εννιάχρονη περίοδο της *αλβανοκρατίας* (1770-1779), για τις οποίες μιλάει «προφητικά» ο

Λεμαίρ. [*Επιλεγμένες πηγές*, 21, σ. 56]. Χωριά, πόλεις και μοναστήρια λεηλατήθηκαν και πυρπολήθηκαν. Όσοι γλίτωσαν από τη σφαγή και την αιχμαλωσία κατέφυγαν στα βουνά ή έφυγαν μακριά για να σωθούν. Μόνο η ορεινή Κυνουρία και η Μάνη έμειναν αλώβητες. Ιδιαίτερα υπέφεραν η Λακωνία, η Μεσσηνία, η Αρκαδία και η Αχαΐα. Οι δημογραφικές και οικονομικές συνέπειες ήταν πολύ σοβαρές. Ένας μεγάλος αριθμός Μοραϊτών αναγκάστηκε να εκπατρίστεί. Περισσότεροι από 30.000 κατέφυγαν στα Επτάνησα, στις Κυκλάδες και σ' άλλα νησιά του Αιγαίου. Πολλοί μετανάστευσαν στη Μ. Ασία, στα τσιφλίκια των Καραοσμάνογλου, πλούσιων γαιοκτημόνων στην περιοχή της Περγάμου. Άλλοι κατέφυγαν στην Ιταλία, στη Μινόρκα, στη κεντρική Ευρώπη και στη Ρωσία. Η μετανάστευση προς τη Ρωσία ήταν μεγάλη, ιδίως μετά το 1774. Ορισμένα πελοποννησιακά κέντρα ερημώθηκαν, όπως η Χαλανδρίτσα στην Αχαΐα, που είχε προεπαναστατικά 5.000 κατοίκους. Η φυγή πολλών κατοίκων και οι πολεμικές αναστατώσεις επέφεραν την κάθετη πτώση της γεωργικής παραγωγής και, συνεπώς, μαρασμό του εξαγωγικού εμπορίου, πρωτίστως προς τη Γαλλία, γεγονός για το οποίο θρηνούν οι Γάλλοι πρόξενοι. Για τον Μοριά τελειώνει «ο καλός καιρός», όπως χαρακτηρίζουν την περίοδο 1715-1770 στα *Απομνημονεύματά* τους ο Κ. Δεληγιάννης και ο Π. Παπατσώνης.

Η καταστροφική μανία των Τουρκαλβανών δεν κράτησε πολύ. Επειδή έκριναν ότι τους συνέφερε η οικονομική απομύζηση του Μοριά, προσπαθούσαν με βασανιστήρια να βρουν κρυμμένους θυσαυρούς και υποχρέωναν τα θύματά τους να υπογράφουν ομόλογα για μεγάλα ποσά, βάζοντας ως ενέχυρο τα σπίτια τους, τα παιδιά τους, ακόμη και τους εαυτούς τους, με αποτέλεσμα πολλοί (περ. 20.000) να οδηγηθούν στα σκλαβοπάζαρα, αδυνατώντας να καταβάλουν τα υπέρογκα ποσά. Μαζί με τους Έλληνες άρχισαν να υποφέρουν και οι Τούρκοι. Εννέα πασάδες έστειλε στα εννέα αυτά χρόνια η Πύλη στο Μοριά, αλλά κανείς δεν μπόρεσε να τιθασεύσει τους Αλβανούς. Η εκκαθάριση έγινε, τελικά, το 1779 όταν στάλθηκε στο Μοριά ο καπουδάν πασάς Χασάν, που κάλεσε τους Τουρκαλβανούς να εγκαταλείψουν το Μοριά. Οι «μπεκιάρηδες» (=άνυπαντροι) αρνήθηκαν και ο Χασάν με τη βοήθεια των κλεφτών της Πελοποννήσου (που είχαν αυξηθεί σε 4-5 χιλ.) -δεν δέχτηκαν να συνεργαστούν μόνο οι Κων. Κολοκοτρώνης και ο Παν. Βενετσανάκης- εξόντωσαν τους περισσότερους σε μάχη στην Τρίπολη (Ιούλιος 1779). Όταν ο Χασάν αναχώρησε από τον Μοριά πήρε μέτρα για την ειρήνευσή του και τον επαναπατρισμό των προσφύγων. Η Μάνη πέρασε στη δικαιοδοσία του καπουδάν πασά με την υποχρέωση να πληρώνει ως ετήσιο φόρο 30.000 γρόσια (αντί για 4.000 που πλήρωνε ως τότε). Τότε εξοντώθηκε και ο Κ. Κολοκοτρώνης, πατέρας του Θεόδωρου. Γλίτωσε όμως ο μικρός Θεόδωρος, ο μελλοντικός αρχιστράτηγος του Αγώνα.

Η επανάσταση του 1770 είχε αντίκτυπο και στις ελληνικές παροικίες του εξωτερικού. Στη δ. Ευρώπη κυκλοφορούν, μαζί με τις προκηρύξεις της Αικατερίνης και του Αλ. Ορλώφ, φυλλάδια που καλούσαν τα ευρωπαϊκά κράτη να απελευθερώσουν τους Βαλκάνιους. Χαρακτηριστικά είναι τέσσερα κείμενα του Γάλλου φιλόσοφου Βολταίρου που η Μ. Αικατερίνη φρόντισε να μεταφραστούν στα ελληνικά. Ένα από τα πιο αντιπροσωπευτικά πολιτικά κείμενα που επιχειρεί να προβάλει τη διάσταση του Ρώσου ελευθερωτή είναι η «*Ικετηρία του Γένους των Γραικών προς πᾶσαν τὴν χριστιανικὴν Εὐρώπην*». Συντάκτης ή μεταφραστής της ήταν ο Ευγένιος Βούλγαρης. Στόχευε να πείσει τους Ευρωπαίους ότι οι Έλληνες δεν έπρεπε να

εγκαταλειφθούν στην τύχη τους. Τόνιζε δε την απειλή που συνιστούσε για όλη την Ευρώπη η Οθ. Αυτοκρατορία. [*Δόθηκε σε φωτοτυπία απόσπασμά της και σχολιάστηκε].

Δ. Η συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774)- Η σημασία της για τον Ελληνισμό

Ο πρώτος ρωσοτουρκικός πόλεμος είναι ο πιο καταστροφικός στην ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Με τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (10/21 Ιουλίου 1774) το Ανατολικό Ζήτημα πήρε τη μορφή με την οποία είναι γνωστό και τον 19ο αι.: αμυντική πολιτική της Οθ. Αυτοκρατορίας και σταδιακή απώλεια εδαφών της. Η συνθήκη αυτή έχει χαρακτηριστεί ως μεγάλο κατόρθωμα της ρωσικής διπλωματίας. Τα σπουδαιότερα οφέλη που απέκόμισε η Ρωσία ήταν η επέκταση της κυριαρχίας της σε ζωτικές περιοχές των βορείων ακτών του Ευξείνου Πόντου (Κριμαία) και τα εμπορικά προνόμια που εξασφάλισε. Αποδείχτηκε όμως μεγάλης σημασίας και για τον Ελληνισμό και γενικά για τους ορθοδόξους λαούς της Οθ. Αυτοκρατορίας, λόγω ειδικών άρθρων με τα οποία οι Ρώσοι πέτυχαν αμνήστευση όσων πήραν μέρος στην επανάσταση, ελεύθερη ναυσιπλοΐα στις τουρκικές θάλασσες πλοίων με ρωσική σημαία, γργονός που το εκμεταλεύτηκαν οι Έλληνες ναυτικοί, και προστασία της Ορθόδοξης Εκκλησίας στο κράτος του σουλτάνου. Ειδικό άρθρο της συνθήκης του Αϊναλή Καβάκ (10. 3. 1779), που συμπλήρωνε την προηγούμενη, προέβλεπε επιστροφή στους ιδιοκτήτες τους των περιουσιών που είχαν δημευθεί στην Πελοπόννησο. Τα οφέλη για τον Ελληνισμό αυτών των συνθηκών τα επισημαίνει ο Κοραΐς στο *Υπόμνημά του για την κατάσταση των Ελλήνων*: Επένδυση ελληνικών κεφαλαίων στο θαλάσσιο εμπόριο, οικονομική ανάπτυξη ιδίως της Ύδρας, Σετσών και Ψαρών και άνοιγμα των οριζόντων των Ελλήνων, μετανάστευση στη Ρωσία, ίδρυση εκεί εμπορικών οίκων και δημιουργία οικονομικών-πνευματικών δεσμών με την ομόδοξη δύναμη του βορρά, γεγονότα που έπαιξαν σημαντικό ρόλο και στον ξεσηκωμό του '21 (π.χ. ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας στην Οδησσό).

Επιλεγμένη ειδική βιβλιογραφία

- Βλάσση Δέσποινα, «Η συμμετοχή των Επτανησίων στα Ορλωφικά (1770) και η αντίδραση των Βενετών», *Μνήμων* 8 (1980-1982), σ. 64-84.
- Γεωργίου Η., *Η γαλλική πολιτική κατά τις ελληνικές εξεγέρσεις του 1770 και 1790*, Αθήνα 1970.
- Γριτσόπουλος Τ., *Τα Ορλωφικά. Η εν Πελοποννήσω επανάστασις του 1770 και τα επακόλουθα αυτής*, Αθήνα 1967.
- Κωντογιάννης Π., *Οι Έλληνες κατά τον πρώτον επί Αικατερίνης II ρωσοτουρκικόν πόλεμον (1768-1774)*, Αθήνα 1903 (ανατ. Καραβίας 1989).
- Nagata Y., «Greek rebellion of 1770 in the Morea peninsula. Some remarks through thw Turkish historical sources», *Memoira of the Research Departement of the Toyo Bunko* 46 (Τόκιο 1988), σ. 85-104.
- Νικολάου Γ., «Η επανάσταση του 1770 στην Πελοπόννησο όπως την είδε και την κατέγραψε ο γενικός πρόξενος της Γαλλίας στην Κορώνη André - Alexandre Lemaire», στο *Μελέτες, ό. π.*, σ. 255-296.
- Στ. Παπαδόπουλος «Η ελληνική επανάσταση του 1770 και ο αντίκτυπός της στις ελληνικές χώρες», *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ'.
- Τζάκης Δ., «Ρωσική παρουσία στο Αιγαίο από τα Ορλωφικά στον Λάμπρο Κατσώνη», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, ό. π.*, τ. 1, σ. 115-150.
- Venturi Fr., *Settecento riformatore, τομ. II La prima crisi dell antico regime, το κεφ. La prima rivolta greca* Τορίνο 1979, σ. 22-73.

Μάθημα 12ο

Η ΑΠΗΧΗΣΗ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ - ΤΟ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΟ ΟΡΑΜΑ ΤΟΥ ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ

Η **βιβλιογραφία** για τη ζωή και το έργο του Ρήγα Βελεστινλή είναι ογκώδης. Απ' αυτήν παραθέτουμε πολύ επιλεκτικά τις παρακάτω μελέτες με βάση το έτος έκδοσής τους. Το 1891 ο Σπ. Λάμπρος εξέδωσε μεταφρασμένα στα ελληνικά *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτώ μαρτυρησάντων*, που τα είχε εκδώσει πριν στο Παρίσι ο νεοελληνιστής Emile Legrand. Το 1930 ο Κων. Άμαντος εξέδωσε *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*. Στην έκδοση αυτή, όπως και στην προηγούμενη, βασίστηκαν εν πολλοίς οι μεταγενέστερες μελέτες για τη ζωή και το έργο του μεγάλου αυτού οραματιστή. Το 1937 εκδόθηκε στο Παρίσι η μελέτη του Απ. Δασκαλάκη, *La Révolution française et les preludes de l'indépendance helléniques [Η Γαλλική Επανάσταση και τα προμηνύματα της ελληνικής ανεξαρτησίας]*, στην οποία στηρίχτηκαν οι ξένοι μελετητές του Ρήγα. Το 1945 ο Γιάννης Κορδάτος εξέδωσε τη μελέτη *Ρήγας Φεραίος και η Βαλκανική ομοσπονδία*, η οποία εκφράζει την αριστερή θέση για τον Ρήγα. Το 1957 ο Λεάνδρος Βρανούσης μας έδωσε μία από τις καλύτερες μελέτες που έχουν γραφτεί για τον Ρήγα και το έργο του, [*Ρήγας Βελεστινλής*], η οποία γνώρισε πολλές επανεκδόσεις. Το 1962 ο Α. Μάνησης εξέδωσε στα γαλλικά την αξιόλογη μελέτη «L'activité et les projets politiques d'un patriote grec dans les Balkans vers la fin du XIIIe siècle, *Balkans Studies*, τ. 3. Το 1954 εκδόθηκε στη Θεσσαλονίκη η σημαντική μελέτη του Νικ. Πανταζόπουλου, *Ρήγας Βελεστινλής. Η πολιτική ιδεολογία του Ελληνισμού προάγγελος της επανάστασεως*. Το 1980-81 ο Ρουμάνος ιστορικός Nestor Camargiano εξέδωσε στο Βουκουρέστι (στα γαλλικά) μία μελέτη για τη ζωή και το έργο του Ρήγα με πολλές βιογραφικές επακριβώσεις. Το 1989 ο Δ. Αποστολόπουλος εξέδωσε τη μελέτη του *Η Γαλλική Επανάσταση στην τουρκοκρατούμενη κοινωνία*, που σχετίζεται άμεσα με το έργο του Ρήγα. Με την ευκαιρία του εορτασμού των 200 χρόνων από τον μαρτυρικό θάνατο του Ρήγα δημοσιεύτηκαν ορισμένες σημαντικές μελέτες. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν αυτές του Πασχάλη Κιτρομηλίδη, *Ρήγας Βελεστινλής. Θεωρία και πράξη*, [ο οποίος επιμελήθηκε και την πεντάτομη έκδοση των *Απάντων του Ρήγα*, έκδ. Βουλή των Ελλήνων, 2002] και ο συλλογικός τόμος με επιμέλεια της Μαρίας Ευθυμίου και του Γιώργου Κοντογιώργη, με τίτλο *Τιμή στον Ρήγα Βελεστινλή*, ο οποίος περιλαμβάνει τα πρακτικά διημερίδας για την επέτειο των 200 ετών από το θάνατο του Ρήγα (εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2002). Σ' αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η μελέτη του Π. Κιτρομηλίδη *Η γαλλική επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα 2000. Από τις πιο πρόσφατες μελέτες πρέπει να σημειώσουμε την εξαιρετική ογκώδη μονογραφία του Λ. Αξελού, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και όρια στη διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, εκδ. Στοχαστής, 2η έκδοση, Αθήνα 2007 και τη μελέτη του Γ. Κοντογιώργη, *Η 'Ελληνική δημοκρατία' του Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 2008, όπου προσεγγίζει τον Ρήγα υπό το πρίσμα της οθωμανικής δεσποτείας, της ανθρωποκεντρικής δυτικοευρωπαϊκής δυναμικής και του ελληνικού κοσμοσυστήματος. Τέλος το 2009 κυκλοφόρησε στη σειρά *Οι ιδρυτές της νεότερης Ελλάδας* άλλη μελέτη του Π. Κιτρομηλίδη *Ρήγας Βελεστινλής*, με πλούσια εικονογράφηση (προσωπογραφίες, τόπους και πανομιότυπα έργων του). Αφήνουμε, βέβαια, κατά μέρος, τις πολλές μελέτες που δημοσιεύτηκαν σε ελληνικά και ξένα επιστημονικά περιοδικά ή τα ειδικά αφιερώματα σε εφημερίδες όπως το εξαιρετικό ένθετο της εφημερίδας "Καθημερινή" *Επτά Ημέρες* (22. 3. 1998) και αυτό της εφημερίδας "Ελευθεροτυπία", στη σειρά *Ιστορικά* (2008). Οι σημειώσεις του μαθήματος βασίζονται, κυρίως, στις μελέτες του Βρανούση, του Κιτρομηλίδη, του Κοντογιώργη και του Αξελού, που ξεχωρίζουν ανάμεσα στις άλλες. (*όχι για εξέταση)

Α. Η Γαλλική επανάσταση και η απήχρησή της στην Ελλάδα

Προκειμένου να κατανοήσουμε το επαναστατικό όραμα του Ρήγα είναι αναγκαίο να δούμε προηγουμένως ποια ήταν η απήχρηση των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης στα Βαλκάνια. Το άνοιγμα της σκέψης φωτεινών μορφών του **νεοελληνικού Διαφωτισμού**, που δέσποζαν στην πνευματική ζωή των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών (του Καταρτζή, του Μοισιόδακα κ. ά.), στις ιδέες του γαλλικού Διαφωτισμού προετοίμασε το έδαφος για την υποδοχή των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης στον ελληνικό και γενικά στο βαλκανικό κόσμο. Στα βενετοκροτούμενα Επτάνησα και στους κύκλους των Φαναριωτών της Κων/πολης η απήχρηση της γαλλικής παιδείας και κουλτούρας του 18ου αι. ήταν έντονη. Η έκδοση γαλλικών εφημερίδων στην Κων/πολη από το 1795, πρόσφερε ένα εξαιρετικό μέσο για τη διάδοση εκεί των επαναστατικών ιδεών, που τόσο τις φοβόταν η Υψηλή Πύλη. Παράλληλα, **οι έμποροι** που κινούνταν ανάμεσα σε Ανατολή και Γαλλία, γίνονται, συνειδητά ή ασυνείδητα, «μεταφορείς» των ιδίων ιδεών στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο· ιδίως στον ελληνικό. Οι Έλληνες ναυτικοί ακούνε τις νέες επαναστατικές ιδέες και γυρνώντας πίσω στην πατρίδα τους τις προπαγανδίζουν με ενθουσιασμό στους δικούς τους.

Η Γαλλική Επανάσταση συντάραξε την πολιτική και κοινωνική κατάσταση της Ευρώπης με τις φιλελεύθερες ιδέες και αρχές της. Τα ιδεώδη της ελευθερίας (*liberté*), της ισότητας (*égalité*) και της αδελφoσύνης (*fraternité*) είχαν μεγάλη απήχρηση σ' όλο τον ευρωπαϊκό χώρο, αλλά και έξω απ' αυτόν. Έλληνες πράκτορες, όπως ο Κ. Σταμάτης που συνέγραψε και τύπωσε το επαναστατικό φυλλάδιο *Προς τους Ρωμραίους της Ελλάδος*, εργάζονται για τη διάδοση των επαναστατικών ιδεών στους συμπατριώτες τους. Η Γαλλική Επανάσταση και ο Ναπολέων, «ο θεός του πολέμου», όπως λέει ο Κολοκοτρώνης, «άνοιξαν τα μάτια του κόσμου», δηλαδή του έδειξαν τον επαναστατικό δρόμο για την απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό. Αναμφίβολα, την τριακονταετία 1790-1820 δημιουργήθηκαν, υπό την επίδραση των ιδεωδών της, οι προϋποθέσεις για τη σφυριλάτηση του οράματος της ελευθερίας στην ελληνική πολιτική σκέψη.

Πράγματι, οι δονήσεις που προκάλεσαν οι γαλλικές επαναστατικές ιδέες στη νοτιοανατολική Ευρώπη συνδέθηκαν με τη στροφή του Ναπολέοντα προς την Ανατολή, η οποία πραγματοποιήθηκε με την εκστρατεία στην Αίγυπτο (1798). Είχε προηγηθεί η προέλασή του στην Ιταλία, η ανατροπή απολυταρχικών καθεστώτων, η κατάλυση της βενετικής κυριαρχίας, στην Αδριατική. Η κατάληψη από τους «δημοκρατικούς Γάλλους» των Επτανήσων (1797) -οι κάτοικοι των οποίων έκαψαν τις χρυσές βίβλους, σύμβολα της ταξικής βενετσιάνικης κοινωνίας- δίπλα στις τουρκοκρατούμενες ελληνικές περιοχές γέμισε με ενθουσιασμό όσους οραματίζονταν την πολιτική αλλαγή και την ελευθερία. Αλλά, τελικά, ο Ναπολέων, την περίοδο αυτή της έξαρσης του Ανατολικού Ζητήματος και της βαθιάς κρίσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δεν έκανε την απελευθερωτική κίνηση που τόσο περίμεναν οι υπόδουλοι Έλληνες, γιατί είχε άλλες γεωπολιτικές προτεραιότητες. Μέσα σ' αυτό το ταραγμένο κλίμα κυοφορήθηκε το επαναστατικό όραμα του Ρήγα. Οι κοσμοϊστορικές ανατροπές που σημάδεψαν την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα, η πικρή απογοήτευση από τη ρωσική πολιτική μετά τη λήξη του δεύτερου ρωσοτουρκικού πολέμου (1787-1792) και η εγκατάλειψη, για μία ακόμη φορά, των

Ελλήνων στην τύχη τους από τη μιά και ο αντίκτυπος της Γαλλικής Επανάστασης στη ΝΑ Ευρώπη από την άλλη έδρασαν καταλυτικά για την εμφάνιση -σε περιορισμένο βέβαια κύκλο φωτισμένων ανδρών- νέων μορφών πολιτικής συμπεριφοράς, που τη χαρακτήριζαν η συνειδητή επαναστατική δράση, η προσήλωση σε καθορισμένους στόχους και η επιδίωξη της πολιτειακής αλλαγής. Κυριότερες εκφραστής αυτής της νέας πολιτικής αντίληψης και αντιπροσωπευτικότερος διερμηνευτής του ριζοपाστικού διαφωτισμού στον βαλκανικό χώρο υπήρξε, αναμφίβολα, ο Ρήγας.

Ανάμεσα στις πολλές μελέτες που εκδόθηκαν με την ευκαιρία του εορτασμού των 200 χρόνων από την έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης ξεχωρίζει ο τόμος ενός Διεθνούς Συνεδρίου που έγινε στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών με θέμα *La révolution française et l' hellénisme moderne [Η Γαλλική Επανάσταση και ο νεώτερος Ελληνισμός]*, Αθήνα 1989, 598 σελ. Οι μελέτες αυτού του τόμου (στα γαλλικά) αγγίζουν μια μεγάλη ποικιλία θεμάτων: ιδέα της επανάστασης τον 18ο αι., πολιτική και κοινωνική ιδεολογία της Γαλλικής Επανάστασης και η διάχυσή της στον ελλαδικό χώρο, ιδεολογικές και πολιτικές επιρροές της κλπ. Σημαντικές παρατηρήσεις κάνει και ο Π. Κιτρομηλίδης στη μελέτη του, *Το όραμα της ελευθερίας στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα 1992.

Β. Το επαναστατικό όραμα του Ρήγα Βελεστινλή

1. Η ζωή και τα έργα του Ρήγα (1757-1798)

Ο Ρήγας για τον οποίο θα έπρεπε να αφιερώσουμε ένα εξάμηνο, προκειμένου να μελετήσουμε το πολύπλευρο έργο του, υπήρξε, κατά τον Αξελό, ένας από τους ριζοπαστικότερους και συνεπέστερους εκφραστές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και του δημοκρατικού πατριωτισμού, ένας μεγάλος οραματιστής, ο πρωτομάρτυρας της ελληνικής εθνεγερσίας, ο σπορέας των ιδεών της ισοπολιτείας και της συνεργασίας των λαών. Πάνω από διακόσια χρόνια από το μαρτυρικό του θάνατο, ο Ρήγας εξακολουθεί, σε μεγάλο βαθμό, να ανήκει στο χώρο του μύθου. Όπως παρατηρεί ο Π. Κιτρομηλίδης, ο Ρήγας, που μας φαίνεται τόσο οικείος ανάμεσα στις μορφές του εθνικού μας πανθέου, υπήρξε ο διαφωτιστής, ο κομιστής του αγγέλματος της απελευθέρωσης, ο ρομαντικός της ακατόρθωτης επανάστασης. Ο Ρήγας έχει μείνει στη συνείδηση του ελληνικού λαού, και γενικά των βαλκανικών λαών, ως παντοτινό σύμβολο επαναστατικότητας. Πριν δούμε ποιο ήταν το επαναστατικό του όραμα, ας δούμε τους σταθμούς της σύντομης ζωής του και τα έργα του.

Γεννήθηκε το **1757 στο Βελεστίνο**, χωριό του θεσσαλικού κάμπου στο μέρος όπου στην αρχαιότητα βρισκόταν η πόλη Φεραί. Στο όνομα της γενέτειράς του οφείλει και την προσωνυμία Βελεστινλής, με την οποία έμεινε γνωστός στην ιστορία. Πιθανότατα έμαθε τα πρώτα γράμματα στο σχολείο της Ζαγοράς, στο γειτονικό Πήλιο. ίσως δε να δίδαξε για ένα διάστημα στον Κισσό του Πηλίου. Από το Πήλιο, το 1774 ή αργότερα, έφυγε για την **Κων/πολη** για σπουδές ή για εξάσκηση του εμπορίου. Στα τέλη του 18ου αι. προσφέρονταν στην Πόλη στους προικισμένες νέους ευκαιρίες για ανώτερες σπουδές, γλωσσομάθεια και επαγγελματική αποκατάσταση στις εμπορικές επιχειρήσεις της ρωμαϊκής κοινωνίας. Πληροφορίες για τη δραστηριότητά του εκεί δεν έχουμε. Φαίνεται όμως ότι συνδέθηκε με φαναριώτικους κύκλους. Από την Κων/πολη έφυγε το 1788 ή νωρίτερα για τη **Βλαχία**, ημιαυτόνομη ηγεμονία υπό την επικυριαρχία του σουλτάνου, που την εποχή αυτή τη διοικούσαν οι Φαναριώτες. Εδώ θα ασχοληθεί με το εμπόριο, θα επενδύσει σε κτήματα και θα συνδεθεί με τους λόγιους κύκλους του Βουκουρεστίου. Τότε

γνώρισε και τους πιο γνωστούς εκπρόσωπους του ελληνικού Διαφωτισμού Δημήτριο Καταρτζή, Ιώσηπο Μοισιόδακα, Λάμπρο Φωτιάδη και Παν. Κοδρικά, καθώς και τους συνομηλίκους του πηλιορείτες συγγραφείς της *Νεωτερικής Γεωγραφίας* Γρηγόριο Κωνσταντά και Δανιήλ Φιλιππίδη. Πιθανότατα δε υπηρέτησε ως γραμματικός του ηγεμόνα της Βλαχίας Νικόλαου Μαυρογένη. Εκτός από την παιδεία και τη γλωσσομάθεια, στη Βλαχία ο Ρήγας απέκτησε και αξιόλογη πολιτική πείρα, αναπτύσσοντας σχέσεις με την Αυλή του Βουκουρεστίου. Στο Βουκουρέστι ανέπτυξε επίσης δεσμούς με φιλελεύθερους Γάλλους διανοούμενους και διπλωμάτες και, όπως υπονοείται σε κάποιους στίχους του *Θούριου*, γνωρίστηκε με τον Πασβάνογλου, ισχυρό τοπάρχη του Βιδινίου, που επεδίωκε τη χειραφέτησή του από την κυριαρχία του σουλτάνου. Η δεκαετία του 1780 υπήρξε αποφασιστική για τη διαμόρφωση της ιδεολογίας του Ρήγα υπό τη επίδραση του γαλλικού εγκυκλοπαιδισμού που δέσποζε στη φαναριώτικη παιδεία των Ηγεμονιών. Η σχέση του με τους παραπάνω Έλληνες λόγιους θα δώσει στο Ρήγα την ευκαιρία να πραγματοποιήσει το 1790 το πρώτο του ταξίδι στη Βιέννη.

Στη **Βιέννη** ο γλωσσομαθής Ρήγας μελέτησε σε βιβλιοθήκες και συναντήθηκε με ομογενείς στην ταβέρνα των Ελλήνων. Εδώ εκδίδει, το 1790, τα πρώτα του βιβλία: το ***Σχολείον των ντελικάτων εραστών*** και το ***Φυσικής απάνθισμα***. Το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* είναι διασκευή για Έλληνες αναγνώστες μιας συλλογής έξι διηγημάτων από το έργο του Restif de la Bretonne *Les Contemporains*. [*Οι Σύγχρονοι*] Το περιεχόμενό του είναι τολμηρό για τα ήθη της εποχής. Στόχος του είναι η κριτική της κοινωνικής ανισότητας, αφού το θέμα κάθε αφηγήματος είναι ο ερωτικός δεσμός προσώπων διαφορετικής τάξης και η προβολή της θεμελιακής αρχής της αδελφосύνης των ανθρώπων, πέρα από φραγμούς κοινωνικών προκαταλήψεων και διακρίσεων· μία νέα επαναστατική και αντισυμβατική ηθική της καρδιάς και του ορθού λόγου, όπως σημειώνει ο Κιτρομηλίδης. Το *Φυσικής απάνθισμα* πρόσφερε, με βάση τα έργα επιφανών φυσικών φιλοσόφων και Γάλλων εγκυκλοπαιδιστών, μία επισκόπηση της επιστημονικής ερμηνείας των φυσικών φαινομένων σε διαλογική μορφή με στόχο τη διάλυση των δεισιδαιμονιών και των προλήψεων του απλού λαού. Στόχος του ήταν λοιπόν η αλήθεια που απελευθερώνει τον άνθρωπο, κατά τη ρήση του Albrecht von Haller «*όποιος ελεύθερα συλλογάζεται, συλλογάζεται καλά*», που ο Ρήγας την έβαλε ως προμετωπίδα σ' αυτή την έκδοση και την είχε ως οδηγό στη ζωή του. Η παιδαγωγική έμπνευσή του πήγαζε από τον Αιμίλιο του Ρουσώ. Σε «Είδηση» που επιτάσσει στο βιβλίο του αναγγέλει την πρόθεσή του να εκδώσει το ***Πνεύμα των νόμων*** του Μοντεσκιέ, προδρομικό έργο του Γαλλικού Διαφωτισμού κι ένα από τα σημαντικότερα θεωρητικά θεμέλια του δημοκρατικού φιλελευθερισμού της Γαλλικής Επανάστασης, του οποίου ετοίμαζε μετάφραση. Όμως δεν δημοσιεύτηκε ποτέ. Απασχολημένος με πολλές εργασίες, δε βρήκε το χρόνο να την ολοκληρώσει. Στη Βιέννη γνωρίστηκε με τους Έλληνες λόγιους Αθ. Ψαλίδα από τα Ιωάννινα, Πολυζώη Λαμπανιτζιώτη από την Άρτα και Ιω. Καρατζά από τη Λευκωσία.

Τα πολιτικά ενδιαφέροντα του Ρήγα εκδηλώνονται εντονότερα κατά την επιστροφή του στη Βλαχία, όπου είχαν γίνει αισθητές οι δονήσεις που προκάλεσε η Γαλλική Επανάσταση. Πιθανόν ο Ρήγας να μυήθηκε στον Ιακωβινισμό από τον Emile Gaudin, πρόξενο της επαναστατικής Γαλλίας στο Βουκουρέστι, που μνημονεύεται σε αυστριακή προξενική έκθεση

ως ο «*λυσσασμένος Ιακωβίνος*». Αυτά τα πολιτικά ερεθίσματα και οι εμπειρίες της σκληρής οθωμανικής πραγματικότητας από τη Θεσσαλία εμπνέουν στον Ρήγα τον πόθο για την ελευθερία. Μέσα σ' αυτό το κλίμα ο πόθος αυτός μεταμορφώνεται σε οραματισμό και ο οραματισμός μορφοποιείται σε πρόγραμμα πολιτικής δράσης.

Το **επαναστατικό πρόγραμμα** του Ρήγα περιλαμβάνει **δύο στάδια**: το στάδιο **ιδεολογικής προπαρασκευής**, που στοχεύει στην καλλιέργεια του πατριωτικού ήθους στους συμπατριώτες του, ώστε να τους προετοιμάσει για το δεύτερο στάδιο της **επαναστατικής δράσης**. Σ' αυτή την προπαρασκευή φαίνεται ότι ενέτασσε ο Ρήγας και τη δημοσίευση των *Προφητειών του Αγαθάγγελου*, έργου του Θεόκλητου Πολυείδη με ευρεία λαϊκή απήχηση, που προέβλεπαν των επικείμενη ανάσταση του Γένους. Το επαναστατικό σχέδιο του Ρήγα αρχίζει με το εκδοτικό του πρόγραμμα κατά τη δεύτερη επίσκεψή του στη Βιέννη, το 1796-1797. Το πρόγραμμα αυτό, που περιλαμβάνει τους χάρτες και την έκδοση δύο ακόμη βιβλίων το 1797, κορυφώθηκε με την εκτύπωση των επαναστατικών του φυλλαδίων, το 1797.

Η **Χάρτα της Ελλάδας**, τυπωμένη το **1797** σε δώδεκα φύλλα, απεικονίζει όλη την περιοχή νότια του Δούναβη, τα νησιά του Αιγαίου και τμήμα της Μικράς Ασίας. Ο ιστορικός αυτός Άτλας συνιστούσε ένα πανόραμα του ελληνικού μεγαλείου, καταγράφοντας μία αντίληψη για το ένδοξο ιστορικό παρελθόν, μία διατράνωση της ιστορικής συνέχειας του Ελληνισμού (γι' αυτό σημειώνονται τόσο τα αρχαία όσο και τα νεώτερα τοπωνύμια κάθε περιοχής) και ένα ελπιδοφόρο όραμα για το ελληνικό μέλλον. Η ελπίδα αυτή στηριζόταν στις πολλαπλασιαζόμενες ενδείξεις μίας νέας τροπής των πραγμάτων στα Βαλκάνια και της εσωτερικής σήψης της Οθ. Αυτοκρατορίας. Η προγονική δόξα προβαλλόταν με καταλόγους μεγάλων ανδρών, με χρονολογίες ηρωικών μαχών και με παράθεση αρχαίων επιγραφών και νομισμάτων, που βοηθούσαν στην κατανόηση της μετάφρασης από τον ίδιο του τέταρτου τόμου του πολυδιαβασμένου περιηγητικού έργου του Abbé Barthélemy *Νέος Ανάχαρσις*. Το έργο αυτό ήταν στα χρόνια της κορύφωσης του Διαφωτισμού το βασικότερο εγχειρίδιο αρχαιογνωσίας, με το οποίο διαμορφώνονταν οι αντιλήψεις των Ευρωπαίων για τον πολιτισμό και τα πολιτεύματα της κλασικής αρχαιότητας. Ο επαναστατικός στόχος της Χάρτας της Ελλάδος πρόβαλλε ανάγλυφος στην αλληγορική παράσταση που κοσμούσε το εξώφυλλό της. Η παράσταση εικονίζει τον Ηρακλή με υψωμένο το ρόπαλό του να κυνηγά μία αμαζόνα. Στο ερμηνευτικό του υπόμνημα ο Ρήγας σημείωνε ότι το ρόπαλο συμβόλιζε την ελληνική ανδρεία, σε αντιστάθμιση με τον διπλό πέλεκυ της αμαζόνας, που συμβόλιζε την ασιατική ισχύ. Η ίδια υπόμνηση της νίκης του Ελληνισμού κατά του ασιατικού δεσποτισμού κατοπτριζόταν και στη χαλκογραφία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, την οποία ο Ρήγας τύπωσε το 1797. Το χαρτογραφικό πρόγραμμα του Ρήγα, που εκτελέστηκε το 1796-97 στη Βιέννη, περιλάμβανε, εκτός από τη *Χάρτα της Ελλάδος* και δύο *Χάρτες των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών*. Άλλο έργο αυτής της περιόδου είναι ο *Ηθικός Τρίπους*, μεταφράσεις τριών φιλολογολογικού περιεχομένου έργων. Οι πολιτικές προθέσεις που υποκρύπτονται εδώ διαφαίνονται κυρίως στον ύμνο στην ελευθερία που ψάλλεται στα Ολύμπια (το ένα από τα τρία έργα). Αυτά τα σημαντικά όμως έργα ήταν μάλλον το πρόσχημα, το καμουφλάρισμα για την επαναστατική προπαρασκευή του Ρήγα στη Βιέννη την περίοδο αυτή, σε συνάρτηση με την κατάληψη από τα γαλλικά στρατεύματα της Επτανήσου.

Δεν είναι βέβαιο ότι ο Ρήγας είχε συμπιέξει επαναστατική «εταιρεία», όμως γύρω του έχει σχηματιστεί ένας κύκλος από νέα παιδιά, με πατριωτική φλόγα στις καρδιές τους, που ποθούν να δουν την πατρίδα τους ελεύθερη. Οι «**σύντροφοι του Ρήγα**» είναι οι σιατιστινοί αδελφοί Μαρκίδες - Πούλιου, ο κύπριος λόγιος Ιωάννης Καρατζάς, ο ηπειρώτης Δημήτριος Νικολίδης, οι χιώτες Ευστράτιος Αργέντης και Αντώνιος Κορωνιός, τα γεννημένοι στην Καστοριά αδέρφια Ιωάννης και Παναγιώτης Εμμανουήλ και ο γεννημένος στα Σιάτιστα έμπορος Θεοχάρης Τσιρούντζιας. [*βλ. βιογραφικά στη φωτοτυπία που δόθηκε]. Η δράση του συνεγείρει τους ομογενείς, αλλά ταυτόχρονα επισύρει το ανήσυχο βλέμμα της αυστριακής αστυνομίας.

Το 1797 θα τυπωθεί σε 3.000 αντίτυπα ένα από τα πιο σημαντικά πολιτικά-επαναστατικά του κείμενα η ***Νέα πολιτική διοίκηση των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομογδανίας***, που περιλάμβανε τη διακήρυξη της ανεξαρτησίας της Ελλάδας, τη διακήρυξη των δικαιωμάτων με τίτλο «*Τα δικαιώματα του ανθρώπου*» και το *Σύνταγμα* της υπό ίδρυση «Ελληνικής Δημοκρατίας», του πολιτεύματος που θα αντικαθιστούσε τον οθωμανικό δεσποτισμό. Το *Σύνταγμα* αυτό ακολουθεί πιστά το γαλλικό *Σύνταγμα* του 1793. Η *Νέα πολιτική διοίκηση* κλείνει με τον **Θούριο**, παιάνα και επαναστατική διακήρυξη μαζί, που τραγουδιέται σε συγκεντρώσεις, κυκλοφορεί από χέρι σε χέρι και παρακινεί σε εξέγερση. Οι συμπατριώτες του στη Βιέννη τον ακούν με κατάνυξη και ενθουσιασμό. Δεν είναι ένα απλό πατριωτικό τραγούδι, αλλά ένα αποκάλυπτο επαναστατικό μανιφέστο. [Επιλεγμένες πηγές, 24]. Την ίδια χρονιά, ο Ρήγας τυπώνει το ***Στρατιωτικόν εγκόλπιον***, μετάφραση ενός γερμανικού εγχειριδίου πολεμικής τέχνης, που συνοδεύεται από ένα επαναστατικό προοίμιο δημοκρατικής κατήχησης.

Για να θέσει το επαναστατικό του πρόγραμμα σε εφαρμογή ο Ρήγας, αφού ολοκλήρωσε τις εκδόσεις, αναχώρησε τον Δεκέμβριο του 1797 από τη Βιέννη για την Τεργέστη με σκοπό να κατεβεί στην Ελλάδα. Αρχικός **προορισμός του** ήταν η ανυπότακτη Μάνη, σχεδόν μόνιμη επαναστατική εστία. Τα επαναστατικά έντυπα στάλθηκαν μέσα σ' ένα μπαούλο στην Τεργέστη στον Αντώνιο Νιώτη. Από κει θα τα παραλάμβανε ο Ρήγας για να τα προωθήσει στην Ελλάδα. Πριν αναχωρήσει για την Τεργέστη, έγραψε επιστολή στον Αντώνιο Κορωνιό να φροντίσει για την παραλαβή τους. Αλλά ο Κορωνιός έλειπε και το γράμμα έπεσε στα χέρια του συνεταίρου του εμπόρου Δημητρίου Οικονόμου. Φοβούμενος αυτός για τις επιχειρήσεις του, κατέδωσε την υπόθεση στην αυστριακή αστυνομία. Έτσι, μόλις ο Ρήγας έφθασε στην Τεργέστη συνελήφθη από την αυστριακή αστυνομία και οδηγήθηκε στη Βιέννη, όπου υποβλήθηκε σε εξονυχιστική ανάκριση επί αρκετούς μήνες. Τα πρακτικά των ανακρίσεων, που δημοσιεύτηκαν αποτελούν την ασφαλέστερη πηγή για τα σχέδιά και τις ιδέες του. Επιβεβαιώνουν με καταπληκτική ακρίβεια την εικόνα των οραματισμών και των σχεδιασμών του Ρήγα που αναδύεται και από το έντυπο έργο του. Μετά την ανάκριση οι αυστριακές αρχές παρέδωσαν τον Ρήγα στις οθωμανικές αρχές, μαζί με επτά συντρόφους του (Ε. Αργέντη, Α. Κορωνιό, Δ. Νικολίδη, Θ. Γεωργίου, Γ. Τουρούντζια, Ιω. και Π. Εμμανουήλ και Ιω. Καρατζά) που δεν ήταν αυστριακοί υπήκοοι Ο νεαρός Χριστόφορος Περραιβός διέφυγε τη σύλληψη. Οι Τούρκοι φυλάκισαν τους Έλληνες πατριώτες στο φρούριο του Βελιγραδίου, όπου τους εκτέλεσαν στις 24 Ιουνίου 1798. Έτσι με το μαρτυρικό τους θάνατο ο Ρήγας και οι σύντροφοί του περνούν στην αθανασία. Ας είναι αιώνια η

μνήμη τους! Ο Ρήγας δεν ευτύχησε να δει το σπόρο που έσπειρε να φυτρώνει. Όμως οι ιδέες του έγιναν εθνεγερτήριο παιάνας που ξεσήκωσε όλους τους λαούς της Βαλκανικής, γιατί το επαναστατικό του όραμα είχε παμβαλκανική διάσταση.

2. Το επαναστατικό όραμα και οι πολιτειακές ιδέες του Ρήγα

Παρόλο που έχουν γραφτεί τόσα πολλά για τον Ρήγα, υπάρχουν ακόμη ορισμένα αναπάντητα ερωτήματα για τα επαναστατικά του σχέδια. Τι ακριβώς είχε οργανώσει και ποιες ήταν οι προοπτικές του εγχειρήματός του; Είχε συμπλήξει μυστική εταιρεία με σκοπό την προετοιμασία επανάστασης για την απελευθέρωση της Ελλάδας κατά το πρότυπο των μυστικών εταιρειών που εμφανίστηκαν στην κεντρική Ευρώπη και στην Ιταλία υπό την επήρεια του Ιακωβινισμού; Ποιο ήταν το πρόγραμμα της πολιτικής δράσης του, που σχεδίαζε μετά την ολοκλήρωση του εκδοτικού του προγράμματος; Τα μόνα τεκμήρια που μας επιτρέπουν να δώσουμε, όχι απόλυτα ικανοποιητικές, απαντήσεις σ' αυτά τα ερωτήματα είναι τα πρακτικά της δίκης. Από αυτά συμπεραίνουμε ότι το 1796-97 είχε ωριμάσει στη σκέψη του Ρήγα η απόφαση να αναλάβει πολιτική δράση για την αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού. Όλα τα κείμενα που εξέδωσε τότε (*Ηθικός Τρίπους, Νέα Πολιτική Διοικήσεις, Θούριος, Στρατιωτικόν εγκόλπιον*) αυτό το σκοπό υπηρετούσαν.

Το επαναστατικό σχέδιο ήταν το ακόλουθο: Να μεταβεί στον Μοριά, πιο συγκεκριμένα στη Μάνη, και με τη βοήθεια των Μανιατών να απελευθερώσει την Πελοπόννησο. Έπειτα να προχωρήσει στην Ήπειρο και με τη βοήθεια των εμπειροπόλεμων Σουλιωτών να απελευθερώσει την Ήπειρο, την Αλβανία και την υπόλοιπη ηπειρωτική Ελλάδα. Για να το πετύχει αυτό είχε οργανώσει ένα ευρύ δίκτυο συνεργατών στους οποίους έστελνε τις εκδόσεις του: στο Βουκουρέστι, στην Τεργέστη, στα Ιωάννινα, στην Πάτρα, στην Κων/πολη. Τί προοπτικές όμως επιτυχίας είχε ένα τέτοιο εγχείρημα; Οι πρώτες απαντήσεις που έδωσαν οι ιστορικοί σ' αυτό το ερώτημα συγκλίνουν στο ότι επρόκειτο για ουτοπικό σχέδιο ενός οραματιστή επαναστάτη. Πρόσφατες όμως έρευνες δείχνουν ότι δεν ήταν απραγματοποίητο. Ο Ρήγας σχεδίαζε να εντάξει στα σχέδιά του τον Πασβάνογλου, που τον είχε ευεργετήσει παλαιότερα. Συντόνιζε δε τις επαναστατικές κινήσεις με τη στρατιωτική παρουσία της Γαλλίας στην Αδριατική, στα Επτάνησα και στην Αίγυπτο. Βέβαια η εκστρατεία του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο συμπίπτει με το μαρτύριο του Ρήγα και των συντρόφων του. Αν όμως λάβουμε υπόψη το πόσο είχε τρομοκρατηθεί η Πύλη από αυτή την εκστρατεία, μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα το ρεαλισμό των σχεδιασμών του Ρήγα, που πίστευε στη βοήθεια των Γάλλων.

Δυστυχώς, τα επαναστατικά σχέδια του Ρήγα Βελεστινλή δεν έμελλε να πραγματοποιηθούν ποτέ. Όμως η θυσία του και η θυσία των επτά συντρόφων του δεν πήγε χαμένη. Συνέβαλε αποφασιστικά και όσο κανείς άλλος στη σφυρηλάτηση μιας επαναστατικής νοοτροπίας και στην αναμονή της απελευθέρωσης στον υπόδουλο ελληνικό λαό. Η επαναστατική πρωτοβουλία του Ρήγα υπήρξε η μήτρα μέσα στην οποία κυοφορήθηκαν τα επαναστατικά κινήματα που ξέσπασαν στη Σερβία και στην Ελλάδα λίγα χρόνια μετά το μαρτύριό του. Αυτό το κατάλαβαν και το εκτίμησαν δεόντως τόσο ο Αδαμάντιος Κοραΐς (ο οποίος κάνει λόγο στην *Αδελφική διδασκαλία* για τους οκτώ γενναίους μάρτυρες της ελευθερίας)

και ο Ανώνυμος συγγραφέας της *Ελληνικής Νομαρχίας*, ο οποίος αφιέρωσε αυτό το έργο στον Ρήγα τον «*πρόδρομον μιᾶς ταχείας ἐλευθερώσεως τῆς κοινῆς Πατρίδος μας Ἑλλάδος*».

Οι **πολιτικές - πολιτειακές αντιλήψεις του Ρήγα** έχουν ως πηγή έμπνευσης το έργο του Montesquieu (Μοντεσκιέ) *De l'Esprit des Lois* [*Το πνεύμα των Νόμων*], το οποίο είχε αποπειραθεί να μεταφράσει στα ελληνικά. Η καταγγελία της απολυταρχίας από τον Μοντεσκιέ πρόσφερε στο Ρήγα τους πολιτικούς όρους για να εκφράσει το μίσος του εναντίον του οθωμανικού δεσποτισμού. Ο ίδιος ο Μοντεσκιέ, αρκετά χρόνια πριν, στις *Περσικές Επιστολές* είχε υποστηρίξει ότι ο δεσποτισμός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε φθάσει στο έσχατο σημείο και η διαφθορά που επικρατούσε είχε καταδικάσει και τους πιο έντιμους υπηκόους της σε πλήρη αβεβαιότητα και ανασφάλεια για τη ζωή και την περιουσία τους. Γι' αυτό η εξέγερση στο όνομα του Νόμου και της Πατρίδας ήταν αναπόφευκτη. Όλοι οι λαοί των Βαλκανίων που στέναζαν κάτω από τον οθωμανικό ζυγό καλούνταν, παραμερίζοντας εθνικές και θρησκευτικές διαφορές, ν' αγωνιστούν σαν αδέρφια, στο όνομα της ελευθερίας για την κατάκτηση των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Οι αναζητήσεις του αυτές κατέληξαν στην εντυπωσιακή για τα δεδομένα της βαλκανικής κοινωνίας της εποχής του ιδέα ενός πολυεθνικού δημοκρατικού κράτους.

Ο Χάρτης των δικαιωμάτων του ανθρώπου που συνέταξε ο Ρήγας ακολουθούσε πιστά την *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen* [*Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη*] του γαλλικού Συντάγματος του 1793, που το επέλεξε ο Ρήγας ως πιο ριζοσπαστικό από το αμερικανικό Σύνταγμα του 1787. Το **γαλλικό Σύνταγμα**, εκτός από το **γνήσιο δημοκρατικό πνεύμα του**, είχε σαφείς κοινωνικούς προσανατολισμούς με τη θέσπιση της κοινωνικής πρόνοιας, την αναγνώριση του δικαιώματος εργασίας κ. ά. Ο δημοκρατικός του χαρακτήρας υπογραμμιζόταν από την αναγνώριση της ισότητας ως πρώτου από τα θεμελιώδη δικαιώματα (άρθρο 2), καθώς και από την έμφαση που δινόταν στην αντίσταση κατά της τυραννίας (άρθρο 35). Οι ίδιες ακριβώς αρχές υπάρχουν και στο **Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας** του Ρήγα. [βλ. Πηγές, 23] Για τον Ρήγα η εθνική απελευθέρωση θεωρείται αναγκαία προϋπόθεση για την επίτευξη των θεσμικών και κοινωνικών αλλαγών. Μ' άλλα λόγια, η εθνική ανεξαρτησία συνιστούσε αναγκαία προϋπόθεση για την πραγμάτωση της κοινωνικής ελευθερίας και ισότητας. Η βασικότερη προϋπόθεση ήταν ο σεβασμός των ατομικών ελευθεριών: ελευθερία της σκέψης, του λόγου, της συνάθροισης, της θρησκείας και του τύπου. Το δικαίωμα της επανάστασης συνιστούσε την έσχατη εγγύηση της ελευθερίας. Τα βασανιστήρια απαγορεύονταν, όπως και η δουλεία. Σε οικονομικό επίπεδο ο Ρήγας δεχόταν την ελεύθερη δραστηριότητα και τη δυνατότητα πρόσβασης σε όλα τα επαγγέλματα.

Η διακήρυξη αυτών των φιλελεύθερων αρχών, που ήταν αυτονόητη για τα φωτισμένα πνεύματα, συνιστούσε επαναστατικό αίτημα για την οθωμανική κοινωνία την περίοδο αυτή της κρίσης της Οθ. Αυτοκρατορίας, εφόσον επαγγελλόταν μια τάξη πραγμάτων διαμετρικά αντίθετη από την κρατούσα. Ιδιαίτερη έμφαση δινόταν στο ότι στην Ελληνική Δημοκρατία δεν θα γινόταν ανεκτή καμία διάκριση βασισμένη στην εθνική καταγωγή, τη θρησκεία και τη γλώσσα. Στόχος ήταν η πραγμάτωση της «αυτοκρατορίας» του λαού με την καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας. Η «Ελληνική Δημοκρατία», όπως την φαντάστηκε ο Ρήγας στη *Νέα πολιτική*

διοίκηση θα ήταν κράτος ενιαίο, όχι ομόσπονδο, έντονα συμμετοχικό σε όλα τα επίπεδα και τους τομείς της διοίκησης. Όπως επισημαίνει ο Π. Κιτρομηλίδης [*Ρήγας Βελεστινλής*, 2009, σ. 44], «ο πολιτισμικός και εθνολογικός πλουραλισμός της κοινωνίας αναγνωρίζεται από το πολίτευμα, το οποίο κάθε άλλο παρά επιχειρεί να ισοπεδώσει, αλλά και δεν νοθεύει τον δημοκρατικό χαρακτήρα των θεσμών, που καθορίζεται από την αναγόρευση της αξίας της ισότητας ως θεμελιώδους αρχής της πολιτειακής τάξης. Η ίδια βασική ιδέα υπάρχει και στο «Θούριο».

Το πρόβλημα όμως που ετίθετο αφορούσε τη μεγάλη εδαφική έκταση και την πολυμορφία της νέας Πολιτείας. Πώς θα μπορούσε να λειτουργήσει η λαϊκή συμμετοχή σε μία έκταση που περιελάμβανε όλα τα Βαλκάνια και μέρος της Μικράς Ασίας, όπου κατοικούσαν λαοί με διαφορετική καταγωγή, θρησκεία (αν και στο μεγαλύτερο ποσοστό ήταν Ορθόδοξοι), γλώσσα κλπ.; Η εθνική ανομοιογένεια της νέας Δημοκρατίας έθετε ένα ακανθώδες ζήτημα. Πώς θα μπορούσαν οι Έλληνες, να συνενωθούν με τις ετερόγλωσσες εθνότητες των Βαλκανίων (Σέρβους, Βουλγάρους, Αλβανούς και Μολδαβούς, αλλά και Αρμένιους και Εβραίους), ακόμη και μ' αυτούς τους Τούρκους, ώστε να σχηματίσουν μία βιώσιμη κοινότητα; Όπως φαίνεται, **ο Ρήγας είχε εμπιστοσύνη στην αποτελεσματικότητα των δημοκρατικών θεσμών.** Αναγνώριζε την θεμελιώδη ισότητα των πολιτών ως ατόμων, ανεξάρτητα από επιμέρους συλλογικές ταυτότητες. Ταυτόχρονα, στα πολιτικά του κείμενα τόνιζε την ισότητα μεταξύ των εθνотήτων που συνομολογούσαν το κοινωνικό συμβόλαιο της δημοκρατίας. Στο *Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας* δηλωνόταν ρητά ότι οι θρησκευτικές διαφορές δεν αντιμετωπίζονταν με κανενός είδους εχθρότητα. Ο κυρίαρχος λαός θα ήταν ένας και αδιαίρετος. Αυτά άλλωστε ήταν και τα ιδεώδη του Διαφωτισμού. Οι εμπειρίες του Ρήγα από τη Θεσσαλία ως τη Βλαχία φαίνεται ότι τον είχαν πείσει πως η ελληνική παιδεία και κουλτούρα, που επικρατούσε στα Βαλκάνια αυτή την περίοδο, θα μπορούσε να λειτουργήσει ως συνεκτικός κρίκος των λαών, να αμβλύνει τις διαφορές και να καταστήσει δυνατή τη συμβίωσή τους.

Συμπερασματικά, το πολιτικό πρόγραμμα του Ρήγα δεμ διαλαμβάνε μόνο την αποτίναξη του ξένου ζυγού και την επίνευση της εθνικής κυριαρχίας αλλά και προτάσεις για μία βαθύτατη αναμόρφωση των θεσμών της βαλκανικής κοινωνίας με τη διασφάλιση της ισότητας και της συμμετοχής όλων των πολιτικών στη διαχείριση των κοινών. Μια πολιτική και κοινωνική, ταυτόχρονα, επανάσταση.

Μάθημα 13ο

ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΕΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΖΥΜΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ – Η ΦΙΛΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Οι ιδεολογικές ζυμώσεις - συγκρούσεις στον ελλαδικό χώρο στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αι. αποτελούν ένα από τα πιο σημαντικά ζητήματα του Νεώτερου Ελληνισμού στην κρίσιμη αυτή φάση της ιστορίας του. Θα αρκεστούμε στην επισήμανση ορισμένων πλευρών του.

Α. Ιδεολογικό υπόβαθρο και νέοι προσανατολισμοί

Το ιδεολογικό υπόβαθρο μέσα στο οποίο συντελούνται αυτές οι καθοριστικές για την πορεία του Ελληνισμού ζυμώσεις και συγκρούσεις είναι το κίνημα του νεοελληνικού Διαφωτισμού το οποίο δημιουργείται με τις έντονες επιρροές που δέχεται -όπως και τα αντίστοιχα κινήματα σ' άλλες ευρωπαϊκές χώρες- από τον γαλλικό Διαφωτισμό. Το κίνημα αυτό, εμφανίζεται λίγο πριν από τα μέσα του 18ου αι. και έρχεται να μορφοποιήσει πνευματικά επιτεύγματα που απορρέουν από τις κοινωνικές ανακατατάξεις, οι οποίες συνοδεύουν την άνοδο των Φαναριωτών και των εμπόρων και οι οποίες μεταφέρουν στην «καθ' ημάς Ανατολή» τα πνευματικά-επιστημονικά επιτεύγματα και τα ιδεολογικά ρεύματα της δυτικής Ευρώπης. Κύριο χαρακτηριστικό αυτών των ζυμώσεων είναι -στη μεγαλύτερη τουλάχιστον μερίδα των Διαφωτιστών, όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη- η τάση αποδέσμευσης από τη θρησκευτική-εκκλησιαστική αυθεντία και απόρριψης του Βυζαντίου, που θεωρείται από αυτούς ως φορέας της θρησκευτικής και της απολυταρχικής εξουσίας. Γιατί υπάρχει και μία άλλη, μικρότερη βέβαια, κατηγορία λογίων (με κυριώτερο εκπρόσωπό της τον διαπρεπή λόγιο κληρικό Ευγένιο Βούλγαρη), που δέχονται τις κατακτήσεις του γαλλικού Διαφωτισμού και τις διδάσκουν, παραμένοντας ταυτόχρονα προσηλωμένοι στα ορθόδοξα δόγματα ή άλλοι, πιο απλοϊκοί, (όπως ο Κοσμάς ο Αιτωλός) που αγωνίζονται να (δια)φωτίσουν το Γένος παραμένοντας απόλυτα προσηλωμένοι στις παραδόσεις της Ορθοδοξίας.

Όπως παρατηρεί ο Λεάνδρος Βρανούσης, ένας από τους καλύτερους μελετητές αυτών των ζητημάτων, «οι ιδεολογικοί και πολιτικοί προσανατολισμοί του υπόδουλου Γένους συνδέονται αναπόσπαστα με το άμεσο και το απώτερο ιστορικό παρελθόν του και, φυσικά, συνυφαίνονται με τις ιστορικές του περιπέτειες, τις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις, τις εσωτερικές και τις εξωτερικές συνθήκες που κάθε φορά επικρατούσαν». Σταθερός παράγοντας ήταν η **παράδοση** που είχε κατά τους προηγούμενους αιώνες προφυλάξει το Γένος από τον αφανισμό. **Βασικά συστατικά της** ήταν η ορθόδοξη πίστη, ως συνεκτικός κρίκος, η κοινή γλώσσα, ο χώρος και ο λαός με την ιστορική του συνέχεια, οι πατροπαράδοτοι θεσμοί και παραδόσεις, η συλλογική μνήμη του κοινού παρελθόντος, η κοινή μοίρα του παρόντος, οι κοινές ελπίδες για το μέλλον. Η διαμορφωμένη μετά την Άλωση συνοχή του Ελληνισμού έχει ως σταθερές συνιστώσες από τη μια τη βυζαντινή κληρονομιά και από την άλλη τους αρχαίους Έλληνες, τιμωρούς των Περσών (που ταυτίζονται με τους Τούρκους) με τον Μ. Αλέξανδρο. Ο υπόδουλος Ελληνισμός γαλουχείται με τους θρύλους του «μαρμαρωμένου βασιλιά», αναζητεί τα σημάδια της απελευθέρωσης στις *προφητείες του Αγαθάγγελου* και σ' άλλα χρησμολογικά κείμενα. Ταυτόχρονα, ψέλνει και εικονίζει στις εκκλησίες σκηνές από τον Ακάθιστο Ύμνο και

την πολιορκημένη Κωνσταντινούπολη, που του δίνουν κουράγιο στις δύσκολες ώρες, ακόμη και με αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους, ονομάζει «ελληνικά» τα απομεινάρια των αρχαίων μνημείων, μαθαίνει τέλος στα σχολειά ότι κάποτε σ' αυτόν τον τόπο έζησαν μεγάλοι άνδρες. Η παιδεία, που αναγεννάται, όπως είδαμε, αυτή την περίοδο σ' όλα τα μήκη και πλάτη του Ελληνισμού, παίζει τον πιο αποφασιστικό ρόλο. Η συμβολή της Εκκλησίας στη διατήρηση της εθνικής συνείδησης, στο να μην αφομοιωθεί ο Ελληνισμός μέσα στις δύσκολες συνθήκες της κατάκτησης, είναι, επίσης, καθοριστική. [Σβορώνος, σ. 84-85].

Στους τρεις αιώνες που πέρασαν από την Άλωση ως τα μέσα του 18ου αι. συντελέστηκαν στον υπόδουλο Ελληνισμός πολλές κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές, ιδεολογικές ζυμώσεις και ανακατατάξεις. Τα τελευταία χρόνια πριν από την Άλωση και τα πρώτα που ακολούθησαν τέθηκε το ερώτημα της υποταγής ή της αντίστασης στον κατακτητή. Παράλληλα τέθηκε το ερώτημα της απομόνωσης ή της στροφής προς τη Δύση. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό, μέσα στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, δεν ήταν καθόλου εύκολη, αν λάβει κανείς υπόψη του το έντονο αντιδυτικό πνεύμα που κυριάρχησε μετά το Σχίσμα, ιδίως μετά την τέταρτη Σταυροφορία και την κατάληψη της Πόλης, το 1204. Παρόλα αυτά, για ένα μεγάλο διάστημα οι Έλληνες στήριζαν τις ελπίδες τους για απελευθέρωση σε δυτικές δυνάμεις, πριν στραφούν στις αρχές του 18ου αι. στην ομόδοξη Ρωσία. Αλλά και από αυτή θα απογοητευθούν μετά το τέλος και του δεύτερου ρωσοτουρκικού πολέμου, γεγονός που τους έκανε να αναζητήσουν πάλι βοήθεια από τη Δύση, αυτή τη φορά από τη Γαλλία του Ναπολέοντα.

Τον 18ο αι. γίνεται ένας μεγάλος αγώνας για την «αποτίναξη του ζυγού της αμάθειας». Τα γράμματα, προνόμιο άλλοτε των εύπορων, γίνονται τώρα ανάγκη και επιδίωξη των πολλών. Η μεγάλη ανάπτυξη της παιδείας αυτή την περίοδο έχει πολλά ευεργετικά αποτελέσματα: πνευματικά, οικονομικά και γενικά κοινωνικά, συνέπεσε δε με τον Διαφωτισμό που έχει ως στόχο την απαλλαγή του ατόμου από δεισδαιμονίες και την καλλιέργεια της επιστήμης, σύμφωνα με τις αρχές του Ορθού Λόγου. Ο γαλλικός Διαφωτισμός, που εξαπλώθηκε στην Ανατολή χάρη και στη Γαλλική Επανάσταση, διεισδύει στον ελληνικό χώρο από πολλά κανάλια: κυρίως από τα «νεωτερικά σχολεία», αλλά και από μεταφρασμένα στα ελληνικά βιβλία φυσικών κλπ. επιστημών. Είναι η εποχή των διανοουμένων, ανδρών με μεγάλο κύρος στην ελληνική κοινωνία που εργάζονται για να μεταλαμπαδεύσουν στα ελληνόπουλουλα την αρχαία ελληνική σοφία και τα «φώτα» της Ευρώπης. Μορφές όπως ο Βούλγαρης, ο Ψαλίδας, ο Ανθρακίτης και άλλοι επιτελούν την περίοδο αυτή τεράστιο έργο. Πάνω απ' όλους όμως στέκεται ο Αδαμάντιος Κοραΐς, κεντρική μορφή του νεοελληνικού Διαφωτισμού, ο οποίος, αν και ζει μόνιμα στο Παρίσι, επηρεάζει με τα κείμενά του, όσο κανείς άλλος το ελληνικό πνευματικό γίγνεσθαι. Οι νέες ιδέες διεισδύουν στον ελλαδικό χώρο, αμφισβητώντας τις παραδοσιακές, με τις οποίες είχαν ανατραφεί γενιές και γενιές. Γίνεται ένας πνευματικός σεισμός, του οποίου οι δονήσεις δεν είναι παντού αισθητές στον ίδιο βαθμό.

Στην άλλη όχθη βρίσκονται οι συντηρητικοί λόγιοι, υπερασπιστές της Ορθοδοξίας, της παράδοσης και των αξιών του παραδοσιακού κόσμου· ιδίως ο Νικόδημος ο Αγιορείτης και ο Αθανάσιος ο Πάριος, εκπρόσωποι της μαχόμενης Ορθοδοξίας στην πιο συντηρητική της όμως έκφανση. Σ' αυτούς θα προσθέσουμε και τον πατριάρχη Γρηγόριο τον Ε', εκκλησιαστική μορφή

με υψηλή πνευματικότητα, αλλά και πολέμιο του Διαφωτισμού, όπως και οι δύο προηγούμενοι ιερωμένοι. Σ' αυτό το πλαίσιο εντάσσονται η καταδίκη της Γαλλικής Επανάστασης και του Γαλλικού Διαφωτισμού από το Πατριαρχείο Κων/πόλεως, αλλά και οι διώξεις ορισμένων προοδευτικών λογίων και η λογοκρισία που επιβλήθηκε από τους κύκλους του Πατριαρχείου. [Επιλεγμένες πηγές, 28] Η ιδεολογική πάλη και ο φόβος που προκαλούν στο Πατριαρχείο οι «άθεοι Γάλλοι» θα ενταθούν όταν τα γαλλικά στρατεύματα καταλάβουν τα Επτάνησα. Η σύγκρουση αυτή προσλαμβάνει την περίοδο αυτή πολλές μορφές: μέσα από τα φυλλάδια ή βιβλία, σύγκρουση στα σχολεία, σύγκρουση κοινωνική (όπως στη Σμύρνη το 1819) κλπ.

Β. Προεπαναστατικά κείμενα: «Ελληνική Νομαρχία», «Πατρική Διδασκαλία», «Αδελφική Διδασκαλία», «Ρωσοαγγλογγάλος», κ. ά.

Από τα πιο αντιπροσωπευτικά κείμενα που δείχνουν τις διαστάσεις και την ένταση της ιδεολογικής διαμάχης στον ελληνικό χώρο στα τέλη του 18^{ου} - αρχές 19ου αι. είναι η «Ελληνική Νομαρχία», η «Πατρική Διδασκαλία», η «Αδελφική Διδασκαλία» και ο «Ρωσοαγγλογγάλος».

Η **Ελληνική Νομαρχία**, που τυπώθηκε στη **Ρώμη** το **1806**, εντάσσεται στην παράδοση της αμφισβήτησης που είχε εγκαινιάσει ο Μοισιόδακας, η οποία εκδηλώθηκε εντονότερα με την επικράτηση της Γαλλικής Επανάστασης. Στην ίδια παράδοση εντάσσονται και τα επαναστατικά κείμενα του Ρήγα. Από τα γραφτά του και από τη θυσία του εμπνέεται ο ανώνυμος συγγραφέας της *Ελληνικής Νομαρχίας*. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις των πολιτικών κειμένων του ελληνικού Διαφωτισμού, ως πηγή έμπνευσης εμφανίζεται **το πρότυπο της αβασίλευτης πολιτείας, της ελευθερίας και της ισότητας**. Ο Ανώνυμος Έλληνας για να προσδιορίσει τη διαφορά από όλα τα πολιτεύματα πλάθει το νεολογισμό «νομαρχία» (=αρχή των νόμων) προκειμένου να κατονομάσει το μη μοναρχικό πολίτευμα. Η επίδραση του Ρουσώ και του Μοντεσκιέ είναι εδώ εμφανής. Το κείμενό του αποπνέει, επίσης, την ατμόσφαιρα του ιταλικού επαναστατικού κινήματος για την απελευθέρωση και ενοποίηση της Ιταλίας. Η καταδίκη της οθωμανικής «τυραννίας» και «βαρβαρότητας» είναι έντονη. Τα βασικά χαρακτηριστικά στοιχεία αυτού του έργου είναι τρία: η απαρσάλευτη προσήλωση στο αβασίλευτο πολίτευμα, ο αντικληρικαλισμός και η οξεία κοινωνική κριτική. Τα τελευταία στοιχεία εκφράζονται με μία ανάλυση των δομών, των εξουσιαστικών σχέσεων και των μηχανισμών αναπαραγωγής τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, προκειμένου ο Ανώνυμος να μπορέσει να καταγγείλει τους συνεργούς της τυραννίας, τους καταπιεστές και τους εκμεταλλευτές (κυρίως τους ανώτερους κληρικούς, τους Φαναριώτες, τους κοτζαμπάσηδες κ. ά) και για πνευματική οκνηρία τους εμπόρους, τους μορφωμένους της Διασποράς ώστε να καλλιεργήσει στους ομογενείς του μία επαναστατική ιδεολογία-στάση. Έτσι το κείμενο είναι, τελικά, ένα επαναστατικό μανιφέστο, κάτι που εξηγεί την ανωνυμία του συγγραφέα. [βλ. Πηγές, αρ. 25]

Η **Πατρική Διδασκαλία**, που τυπώθηκε στην Κων/πολη το **1798**, είχε συντεθεί «*παρά τοῦ Μακαριωτάτου Πατριάρχου τῆς ἁγίας πόλεως Ἱερουσαλὴμ κύρ Ἀνθίμου*». Πρόκειται για ένα κατάπτυστο κήρυγμα δουλικής υποταγής στην οθωμανική εξουσία, η οποία κατά τον συγγραφέα της «*θεῖω ἐγένετο βουλήματι*»!, και για έναν λίβελλο εναντίον των «άθεων» Γάλλων. Σ' όσα εξωφρενικά γράφει ο συγγραφέας της *Πατρικής Διδασκαλίας* απάντησε την ίδια κιόλας χρονιά

από το Παρίσι ο Αδαμάντιος Κοραΐς. με την *Αδελφική Διδασκαλία* με την οποία στηλιτεύει την εθελοδουλία του συγγραφέα της. Ο **Κοραΐς** αμφισβητεί την πατρότητά της, ανασκευάζει ένα προς ένα τα επιχειρήματά της με αγιογραφικά αντεπιχειρήματα, περιγράφει με μελανά χρώματα την οικτρή κατάσταση των ομογενών του, στηλιτεύει την οθωμανική βαρβαρότητα και στέλνει ένα μήνυμα εθνικής αντίστασης.

Το **1805**, συντάσσεται ένα άλλο ανατρεπτικό κείμενο ο *Ρωσοαγγλογγάλος*, που κυκλοφορεί αρχικά σε χειρόγραφη μορφή. Πρόκειται για σατιρικό κείμενο σε διαλογική μορφή το οποίο εκφράζει την κοινή πεποίθηση ότι Ρώσοι, Γάλλοι και Άγγλοι ήθελαν μόνο τη συμφορά των Ελλήνων. Θύμα τους ήταν η αλυσοδομεμένη και καταπληγωμένη Ελλάς. Χαρακτηρίζονται ως αχάριστοι, αφού ξέχασαν πόσο τους έχει ευεργετήσει η Ελλάδα που τώρα την εγκατέλειψαν. Πριν απ' αυτούς ο συγγραφέας ασκεί δριμεία κριτική σ' έναν μητροπολίτη, έναν βλαχάμπη, σ' έναν πραγματευτή και έναν κοτζάμπη γιατί ο καθένας σκέπτεται μόνο το συμφέρον του. Από αυτούς η Ελλάδα δεν μπορεί να περιμένει τίποτα. [*δόθηκε απόσπασμά του και σχολιάστηκε]

Γ. Αναζήτηση της ταυτότητας των Ελλήνων: Γραικοί, Έλληνες, Ρωμιοί, Νεοέλληνες

Η αυτοσυνειδησία των Νεοελλήνων, ζήτημα που ετίθετο την περίοδο αυτή επιτακτικά, μπορεί να ανιχνευθεί μέσα από πολλές πηγές. Όροι όπως *γένος, έθνος, εθνότητα, πατρίδα*, έχουν αποτελέσει αντικείμενο πολλών συζητήσεων από ειδικούς. Στην περίπτωση των Νεοελλήνων χρησιμοποιούνταν πολλά εθνώνυμα: *Ρωμαίοι, Ρωμιοί, Γραικοί, Έλληνες, Νεοέλληνες* κ. ά. Από τα βυζαντινά χρόνια ως την περίοδο αυτή παρατηρούνται πολλές εναλλαγές στην ονοματοθεσία.

Αποφασιστικός παράγοντας αυτών των μεταλλαγών στάθηκε η εξάπλωση του χριστιανισμού, που κήρυττε το πνεύμα του υπερεθνικού οικουμενισμού, και ο παραμερισμός του ονόματος «Έλλην» που ταυτιζόταν με τον «εθνικό», με τον «ειδωολάτρη». Σιγά σιγά όμως μετά τον 10ο αι. και εντονότερα κατά την παλαιολόγεια περίοδο η πολιτιστική και φυλετική συνέχεια του Ελληνισμού γίνεται συνείδηση και η ονομασία **Έλληνας** παύει να έχει την αρνητική σημασία που είχε πριν. Οι αυτοκράτορες του Βυζαντίου παραλληλίζονται με μεγάλα ονόματα της αρχαιότητας και οι Τούρκοι ονομάζονται Πέρσες. Όπως τονίζει ο Νικ. Σβορώνος, σε συγγραφείς του τέλους του 14ου και των αρχών του 15ου αι. (λ. χ. στον Γεμιστό Πλήθωνα) η ιδέα της ελληνικής συνέχειας είναι πολύ καθαρή. Η αντίληψη αυτή εκφράζεται και στην τέχνη (οι μορφές των αγίων θυμίζουν ελληνικά και ελληνιστικά πρότυπα) και στη λογοτεχνία. Ορθά λοιπόν πολλοί ιστορικοί, όπως ο Απόστολος Βακαλόπουλος, τοποθετούν την αρχή του Νέου Ελληνισμού στις αρχές του 13ου αι., μετά την κατάληψη της Πόλης από τους Σταυροφόρους. Οι Βυζαντινοί θεωρούσαν και ονόμαζαν την Κων/πολη «Νέα Ρώμη». Έτσι οι κάτοικοι της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας επεκράτησε να λέγονται *Ρωμαίοι, Ρωμιοί*, ονομασία που απέκτησε εθνική και θρησκευτική σημασία υποδηλώνοντας τον χριστιανό ορθόδοξο. Ο όρος **Ρωμιός** διατηρήθηκε σ' όλη την Τουρκοκρατία. Το δε παράγωγό του *ρωμιοσύνη* φορτίστηκε ιδεολογικά εκφράζοντας τα υψηλά ιδανικά του Ελληνισμού. Η ιδέα της ρωμαϊκότητας διατηρούσε πάντα ζωντανή την ιδέα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Στα τέλη του 18^{ου} - αρχές του 19ου αι. έγινε μεγάλη συζήτηση για το ποιος ήταν ο καταλληλότερος όρος για να προσδιοριστεί η ελληνική εθνότητα. Είναι η εποχή κατά την οποία

οι Έλληνες διεκδικούν από τους περιηγητές την πατρογονική κληρονομιά, εποχή της εθνικής αφύπνισης που το όνομα Έλληνας κερδίζει συνεχώς έδαφος. Αυτό το όνομα χρησιμοποιούν οι συγγραφείς της *Νεωτερικής Γεωγραφίας*, αυτό ο Ρήγας, αυτό και ο Ανώνυμος συγγραφέας της *Ελληνικής Νομαρχίας*. Βέβαια η επικράτησή του όρου αυτού δεν θα γίνει αμέσως. Ακόμη και ο Κοραΐς προτιμούσε τον όρο Γραικία, **Γραικοί**, πλησιέστερους προς τους αντίστοιχους όρους που χρησιμοποιούσαν οι Ευρωπαίοι: Grec, Greek κ. ά. Η σύνδεση με την αρχαία Ελλάδα φθάνει τα χρόνια αυτά στο αποκορύφωμά της. Τούτο φαίνεται και από τα αρχαιοελληνικά ονόματα που παίρνουν πολλοί. Το ρεύμα αυτό της «επιστροφής» στην αρχαία Ελλάδα θεωρείται επικίνδυνο από την Εκκλησία η οποία καταδικάζει όσους ενστερνίζονται και κηρύττουν τέτοιες ιδέες. Βέβαια στον οθωμανοκρατούμενο Ελληνισμό υπήρχαν διάφοροι βαθμοί εθνικής συνείδησης και ταυτότητας, ανάλογα με το μορφωτικό επίπεδο του καθενός.

Η συνειδητοποίηση της ελληνικότητας γίνεται όλο και πιο έντονη καθώς βαδίζουμε προς την Επανάσταση του 1821. Όπως παρατηρεί η Λουκία Δρούλια [«Ελληνική αυτοσυνειδησία», σ. 51-54.], ακόμη και στους πρώτους μήνες της Επανάστασης, οπότε δεν έχει παγιωθεί επακριβώς η ελληνική αυτοσυνειδησία, φανερώνεται μέσα από τον αυτοπροσδιορισμό των επαναστατών στις πρώτες πράξεις και στα πρώτα επίσημα κείμενα του Αγώνα η συνειδητοποίηση της σχέσης των επαναστατών με τους αρχαίους προγόνους τους. Το όνομα Ελλάς υιοθετήθηκε αμέσως για να προσδιορίσει το νεοδημιουργηθέν έθνος-κράτος και το όνομα Έλληνες -αντί του Ρωμιοί, που το χρησιμοποιούσαν αποκλειστικά οι Τούρκοι για να ονοματίζουν τους Έλληνες και μάλιστα υποτιμητικά- χρησιμοποιείται πλέον από όλους.

Δ. Προς την Επανάσταση του 1821 – Η ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας και το έργο της

Μυστικές οργανώσεις-εταιρείες, με πατριωτική-φιλελεύθερη δράση, δημιουργήθηκαν **στην Ευρώπη μετά το τέλος των Ναπολεόντειων πολέμων (1815)**, όταν τα μηνύματα της Γαλλικής Επανάστασης είχαν ατονήσει και η Ιερή Συμμαχία κυριαρχούσε στην Ευρώπη, ως αντιδραστικός συνασπισμός της Μοναρχικής Παλινόρθωσης. Οι πιο σημαντικές μυστικές οργανώσεις είναι αυτές των **Ιταλών Καρμπονάρων**, που σχηματίστηκαν στη Νότια Ιταλία τον 19^ο αιώνα και επηρέασαν πολλά επαναστατικά κινήματα (στην Ισπανία, στη Γαλλία) και παρόμοιες εταιρείες, όπως η Φιλική Εταιρεία, η οποία έθεσε τις βάσεις της οργάνωσης της ελληνικής Επανάστασης, υιοθετώντας τον ίδιο τύπο επαναστατικής οργάνωσης: τη μυστική επαναστατική αδελφότητα. Οι μυστικές αυτές εταιρείες συγκροτήθηκαν από πολιτικοποιημένα και με ριζοσπαστική ιδεολογία άτομα, που, στην αρχή τουλάχιστον, έβλεπαν την επανάσταση ως μία ενιαία επαναστατική δραστηριότητα πανευρωπαϊκής εμβέλειας, παρά ως ένα άθροισμα τοπικών απελευθερωτικών κινημάτων. Είχαν δε συγκεκριμένο τελετουργικό και αυστηρή εσωτερική ιεραρχία, καθώς είτε συνδέονταν με τεκτονικές στοές είτε μιμούνταν τον τρόπο οργάνωσής τους, είτε κάποια από τα μέλη τους υπήρξαν και μέλη τεκτονικών στοών, με τις οποίες όμως είχαν ριζικές διαφορές ως προς τους επιδιωκόμενους στόχους.

Η Φιλική Εταιρεία δεν ήταν η πρώτη μυστική εταιρεία που ιδρύθηκε στους κόλπους του Ελληνισμού· ήταν όμως η πρώτη χωρίς εκπαιδευτικό σκοπό. Η παλαιότερη γνωστή ελληνική εταιρεία είναι το *Ελληνόγλωσσον Ξενοδοχείον*, που ιδρύθηκε το **1809 στο Παρίσι**, με

φιλανθρωπικό χαρακτήρα. Αξίζει να σημειώσουμε τη συμμετοχή σ' αυτή του Αθανάσιου Τσακάλωφ, φοιτητή τότε στο Παρίσι, ενός εκ των ιδρυτών της Φ. Ε. Λίγα χρόνια αργότερα, το **1813**, θα ιδρυθεί **στην Αθήνα η Φιλόμουσος Εταιρεία**, η πρώτη εταιρεία αυτού του είδους που ιδρύθηκε στον κατακτημένο ελλαδικό χώρο, με στόχο την προστασία των αρχαιοτήτων και την ενίσχυση των σχολείων της πόλης. Μέλη της έγιναν και μερικά από τα κατοπινά δραστήρια μέλη της Φιλικής Εταιρείας. Την ίδια χρονιά με τη Φιλική Εταιρεία (**1814**) ιδρύθηκε **στη Βιέννη η Φιλόμουσος Εταιρεία**, ως παράρτημα της ομώνυμης εταιρείας των Αθηνών, από τον αρχιμανδρίτη Άνθιμο Γαζή και τον Ιωάννη Καποδίστρια, με την έγκριση μάλιστα του τσάρου.

Η ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας, το 1814 στην Οδησό –πόλη με ισχυρή ελληνική εμπορική παροικία– από τρεις μεσαιών οικονομικών δραστηριοτήτων και κοινωνικού κύρους εμπόρους, τους Ηπειρώτες Νικόλαο Σκουφά και Αθανάσιο Τσακάλωφ και τον καταγόμενο από την Πάτμο Εμμανουήλ Ξάνθο, **αποτελεί**, όπως παρατηρεί εύστοχα ο ιστορικός Βασίλης Παναγιωτόπουλος, **τη σπουδαιότερη πολιτική ενέργεια του υπόδουλου Ελληνισμού**, όπως η Επανάσταση αποτελεί το αποκορύφωμα μιας μακράς σειράς μικρότερων επαναστατικών κινημάτων για την αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού. **Η μεγάλη προσφορά της δεν συνίσταται μόνο στο ότι οργάνωσε με επιτυχία τον Αγώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας, αλλά και στο ότι το ζήτημα της εθνικής αποκατάστασης τέθηκε μέσα σε ένα πνεύμα νεωτερικότητας, με νέους όρους.** Θεωρήθηκε δηλαδή η απόπειρα για την απόκτηση της εθνικής ανεξαρτησίας ένα ζήτημα που έπρεπε να το φέρουν εις πέρας οι Έλληνες με το δικό τους αγώνα και όχι, όπως συνέβη πολλές φορές στο παρελθόν, στηριγμένοι στις υποσχέσεις ξένων Δυνάμεων. Όμως αυτό δεν θα είχε καμία πιθανότητα επιτυχίας αν δεν είχε προηγηθεί η ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης, οι μεγάλες κοινωνικές-οικονομικές αλλαγές που συντελούνται στον υπόδουλο Ελληνισμό και η προβολή ενός επαναστατικού αιτήματος επηρεασμένου από τα ιδεώδη της Γαλλικής Επανάστασης και η διεκδίκηση της ίδρυσης ενός κράτους. Ήταν αυτό το αίτημα που έφερε στη Φιλική Εταιρεία έναν σημαντικό αριθμό μορφωμένων και φιλελεύθερων νέων.

Ασφαλώς, το έτος ίδρυσης της Εταιρείας δεν είναι καθόλου τυχαίο. Το 1812 είχε λήξει ο μακροχρόνιος ρωσο-τουρκικός πόλεμος (1805-1812), ο οποίος αφενός έδειξε τις στρατιωτικές αδυναμίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και αφετέρου ανανέωσε το αίσθημα των Ελλήνων ότι οι Ρώσοι ενδιαφέρονται για τις τύχες των χριστιανών που ζούσαν σ' αυτή. Επίσης, καθοριστικό ρόλο φαίνεται ότι έπαιξε η απογοήτευση που βίωσαν οι Έλληνες πατριώτες από την ήττα του Ναπολέοντα στον πόλεμο με τη Ρωσία.

Το πιθανότερο είναι ότι η ιδέα για ίδρυση μιας μυστικής εταιρείας δημιουργήθηκε προοδευτικά, καθώς τρεις Έλληνες πατριώτες συζητούσαν στην Οδησό το ζήτημα της απελευθέρωσης της υπόδουλης πατρίδας τους, και ο καθένας συνεισέφερε κάτι: ο Τσακάλωφ την πείρα του από το *Ελληνόγλωσσο Ξενοδοχείο* του Παρισιού, ο Ξάνθος την οργάνωση των τεκτονικών στοών και ο Σκουφάς τον οργανωτικό νου. Είναι γεγονός ότι η Φ. Ε. διατύπωσε με σαφήνεια τον τελικό της στόχο: την απελευθέρωση της πατρίδας από την καταπίεση του τουρκικού ζυγού. Αντίθετα με τον κύκλο του Ρήγα, τους *Καρμπονάρους* στην Ιταλία, τους *Δεκεμβριστές* στη Ρωσία, και άλλες παρόμοιες οργανώσεις, που σχεδίασαν συντάγματα και έκαναν αναλύσεις της ιδεολογικής τους θέσης, η Φ. Ε. άφησε μια ασάφεια σ' αυτά τα ζητήματα.

Ωστόσο, αυτή ακριβώς η ασάφεια ευνόησε τη συμμετοχή ατόμων από όλα σχεδόν τα κοινωνικά στρώματα και τις περιοχές του Ελληνισμού (ντόπιου ή παροικιακού). Δεν υπάρχουν σίγουρα στοιχεία που να μαρτυρούν άμεσες σχέσεις της Φ. Ε. με άλλες μυστικές οργανώσεις. Δυστυχώς, πολλά σημεία της οργανώσεως και της ιστορίας αυτής της είναι ακόμη άγνωστα, λόγω της μυστηριώδους υπόστασής της, λόγω της εξαφάνισης πολλών εγγράφων από τους ίδιους τους εταίρους για λόγους ασφάλειας μετά την επανάσταση ή από αμέλεια των απογόνων τους.

Χαρακτηριστικά των τάσεων των αρχηγών της Φ. Ε. των πρώτων βημάτων της είναι ότι προσπαθούν να μνησούν εμπόρους ή τους γραμματικούς τους, δηλαδή αστούς και μικροαστούς είτε γιατί ήταν και οι ίδιοι έμποροι είτε γιατί ήταν πιο φιλελεύθεροι και οικονομικά ακμαίοι. **Οι γενικές αρχές της ήταν:** 1^ο. Μόνο γνήσιοι Έλληνες μπορούσαν να μπουν στη Φ. Ε. Αργότερα επιτράπη η μύηση και άλλων Ορθοδόξων που κατοικούσαν στην Οθ. Αυτοκρατορία (Σέρβων, Ρουμάνων, κ. ά). 2^ο. Όποιος ήταν μέλος της Εταιρείας δεν μπορούσε να ανήκει σε άλλη μυστική οργάνωση. (Αποκλείονταν δηλαδή οι Ρώσοι *Δεκεμβριστές* και οι Ιταλοί *Καρμπονάροι*). 3^ο. Κάθε μέλος της μπορούσε να εκφράσει τις ιδέες του ή να γράψει στην Αρχή. Τα γράμματα έφθαναν διαδοχικά από το από μέλος ως την Ανώτατη Αρχή 4^ο. Κάθε μέλος πρόσφερε, ανάλογα με τις οικονομικές του δυνατότητες, μια οικονομική ενίσχυση στην Ανώτατη Αρχή, με τον ίδιο τρόπο.

Οι ιδρυτές της Εταιρείας σκόπιμα άφηναν να εννοείται ότι πίσω της υπήρχε μία άλλη, ανώτερη Δύναμη, η ταυτότητα της οποίας δεν μπορούσε να φανερωθεί για ύψιστους λόγους. Ήταν το μεγάλο μυστικό που έπρεπε να προφυλαχθεί, πάση θυσία, με τη μυστικότητα της μύησης. Ο καθένας όμως αφηνόταν ελεύθερος να μαντέψει πια μπορούσε να ήταν αυτή η αόρατη Αρχή. Όλοι γνώριζαν τις παραδοσιακές σχέσεις των υπόδουλων Ελλήνων με τη Ρωσία και όλοι περίμεναν την εκπλήρωση των προφητειών περί *ξανθού γένους*, που έμελλε να απελευθερώσει τους ραγιάδες από τον τουρκικό ζυγό.

Ο αριθμός των μυηθέντων το 1815-1816 ήταν ακόμη πολύ μικρός, γιατί η Εταιρεία απέφευγε ν' αναπτύξει δραστηριότητα. Κύριοι πόροι της ήταν οι καταβολές των μελών της κατά τη μύησή τους, που ποίκιλαν ανάλογα με την περιουσία τους και τον ενθουσιασμό τους, καθώς και οι εκούσιες εισφορές τους. Μετά τη μεταφορά της έδρας της Εταιρείας στην Κων/πολη (τέλη 1817), με το ισχυρό ελληνικό στοιχείο και τις μεγαλύτερες δυνατότητες δράσης, τα οικονομικά της άρχισαν να βελτιώνονται γιατί άρχισαν να προσηλυτίζονται νέα μέλη. Με εισήγηση του Σκουφά, αποφασίστηκε να σταλούν σε διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου απόστολοι για τη διάδοση των σκοπών της και τη μύηση νέων μελών. Πράγματι στάλθηκαν διάφοροι «απόστολοι» σε όλες τις περιοχές της Ελλάδας ή εκεί όπου ζούσαν πολλοί Έλληνες στο εξωτερικό (π. Χ. στην Ιταλία). (Το 37%, περίπου, των μελών της Φ. Ε. ήταν Πελοποννήσιοι, το 14% από τα νησιά του Αιγίου, το 18% από την Ήπειρο και το 12% από τα Ιόνια νησιά).

Το έργο των αποστόλων της Φ. Ε. βρήκε ανταπόκριση μεταξύ των προοδευτικών αστών και λογίων, αλλά και μεταξύ των μικροεμπόρων και των πραγματευτάδων. Η μεγάλη είσοδος εμπόρων και άλλων που κινούνταν γύρω από το εμπόριο δεν πρέπει να είναι άσχετη με την ανεργία και, συνεπώς, με την οικονομική κρίση που πλήττει, κυρίως, τα ναυτικά νησιά. Όλοι αυτοί επιδιώκουν μέσα από την επανάσταση, για την οποία εργάζεται η Φ. Ε., μία ανατροπή της οθωμανικής εξουσίας και, ταυτόχρονα, μία οικονομική-κοινωνική αλλαγή. Η δημιουργία

εθνικού κράτους φαινόταν ως η μόνη απάντηση στα αδιέξοδα.

Την περίοδο αυτή οι Φιλικοί κάνουν μια προσπάθεια να προσεγγίσουν τον Καραγιώργη, ο οποίος, μετά την επικράτηση στη Σερβική Επανάσταση του 1815, βρισκόταν εξόριστος στη Βεσσαραβία, αλλά αυτός δολοφονήθηκε το 1817. Μεγάλη απώλεια για την Εταιρεία ήταν ο θάνατος του Σκουφά (1818), που ξεχώριζε για τα μεγάλα ψυχικά και πνευματικά του προσόντα.

Οι ιδρυτές της Φ. Ε. είχαν πεισθεί ότι για να πετύχει το κίνημα έπρεπε να έχουν την οικονομική, ηθική και πνευματική σύμπραξη των ισχυρών οικονομικά τάξεων του έθνους, όχι μόνο του εξωτερικού αλλά και μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Συνεπώς, αυτές οι *τοπικές ελίτ* ήταν απαραίτητες προκειμένου να επιτευχθεί ο αντικειμενικός της στόχος. Όπως γράφει και ο Ξάνθος στα *Απομνημονεύματά* του, οι ιδρυτές της είχαν καταλάβει τη σημασία της συμμετοχής των προεστών, κυρίως των προεστών της Πελοποννήσου στην Επανάσταση, για την επιτυχία της. Η πολιτική τους εμπειρία, η οικονομική τους δύναμη και η μεγάλη επιρροή που ασκούσαν πάνω στο λαό καθιστούσαν τη μύηση και τη συμμετοχή τους μία εντελώς απαραίτητη προϋπόθεση. Γι' αυτό οι απόστολοι της Εταιρείας, από το καλοκαίρι του 1818, άρχισαν να μυσούν του προεστούς της Πελοποννήσου στο μυστικό της. Οι κατάλογοι των μελών της στην Πελοπόννησο δείχνουν καθαρά ότι η συμμετοχή τους ήταν πολύ μεγάλη.

Οι αθρόοι προσηλυτισμοί εμπόρων και προεστών φαίνεται πως ανησύχησαν ορισμένα ριζοσπαστικά στοιχεία που αποτελούσαν την αριστερή, θα λέγαμε, πτέρυγα μέσα στη Φ. Ε. Κατά τον Γεώργιο Φράγκο, ο οποίος μελέτησε την κοινωνική-επαγγελματική προέλευση των μελών της Εταιρείας, πολλοί πρόκριτοι της Πελοποννήσου έγιναν μέλη της Εταιρείας γιατί πίστευσαν ότι έτσι εξασφάλιζαν έναν ξένο σύμμαχο (τη Ρωσία) που θα εγγυόταν για τα κεκτημένα συμφέροντά τους. Οι προεστοί επίσης γίνονται μέλη της χωρίς δηλαδή να εγκαταλείπουν τα προσωπικά τους συμφέροντα και χωρίς να ενστερνίζονται πραγματικά τους σκοπούς της οργανώσεως. Είναι γεγονός ότι από τον φόβο μήπως παραμεριστούν προσπάθησαν να ελέγξουν της Εταιρεία, απομονώνοντας τους αποστόλους της από την ανώτατη Αρχή. Γι' αυτό, οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου αντιτάχθηκαν στον Δ. Υψηλάντη, σφοδρά και απροκάλυπτα, το καλοκαίρι του 1821: γιατί ερχόταν στην Πελοπόννησο ως εκπρόσωπος μιας οργάνωσης, η οποία στις διακηρύξεις της είχε εγείρει αξιώσεις ηγεσίας και ελέγχου του Αγώνα.

Ως τις παραμονές της Επανάστασης η Φιλική Εταιρεία είχε καταφέρει να προσελκύσει μέλη από όλες σχεδόν τις **κοινωνικές τάξεις** του Ελληνισμού. Σύμφωνα με τον κατάλογο των μελών της, που καλύπτει όμως μόνο ένα τμήμα της πραγματικής της δύναμης, το 53,7% περίπου (479 άτομα) ήταν έμποροι, το 13% ελεύθεροι επαγγελματίες, το 11% πρόκριτοι, κυρίως από την Πελοπόννησο, το 9% κληρικοί όλων των βαθμών και το 9% στρατιωτικοί (αρματολοί, κλέφτες). Ωστόσο, η πιο πολυάριθμη τάξη της ηπειρωτικής Ελλάδας, δηλαδή οι αγρότες, αποτελούσαν μόνο το 0,60% των μελών.

Στις συσκέψεις του Ισμαηλίου (Οκτ, 1820), στις οποίες συμμετείχαν πολλά στελέχη της Εταιρείας, διαμορφώθηκαν, ύστερα από πολυήμερες διαβουλεύσεις, οι βασικές γραμμές του επαναστατικού σχεδίου που προέβλεπαν άμεση έναρξη της επανάστασης από την Πελοπόννησο, με ταυτόχρονη λαϊκή εξέγερση στην Κων/πολη, πυρπόληση του τουρκικού στόλου, εξέγερση των μισθοφορικών υπό ελληνική διεύθυνση φρουρών στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και

συμμαχική προσέγγιση με τους Σέρβους. Αλλά από τα σχέδια αυτά λίγα εφαρμόστηκαν. Ο χρόνος όμως πίεζε και οι εξελίξεις ξεπέρασαν τα σχέδια. Η αποστολή της Φιλικής Εταιρείας είχε τελειώσει. Στη συνέχεια νέες δυνάμεις θα αναλάβουν το τεράστιο έργο της αποτίναξης του οθωμανικού ζυγού και της συγκρότησης ενός ελεύθερου έθνους - κράτους,

Επιλεγμένη ειδική βιβλιογραφία

- Αγγέλου Α., *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, τ. 1-2, Ερμής, Αθήνα 1988-1990.
- Ανώνυμος ο Έλλην, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι Λόγος περὶ Ελευθερίας*, εν Ιταλία 1806 (πολλές επανεκδόσεις).
- Αργυρίου Α., *Ιδεολογικά ρεύματα στους κόλπους του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας*, Λάρισα 1980.
- Βρανούσης Λ., «Ιδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις», *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ', σ. 433-451.
- Δημαράς Κ. Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 4η έκδοση, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1985.
- Δρούλια Λουκία, «Ελληνική αυτοσυνειδησία», *ΙΝΕ*, ό. π., τ. 2, σ. 39-54.
- Ηλιού Φ., «Νεοελληνικός Διαφωτισμός», *ΙΝΕ*, ό. π., τ. 2, σ. 9-26.
- Κιτρομηλίδης Π., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ. Στέλλας Νικολούδη, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996.
- Κιτρομηλίδης Π., «Η πολιτική σκέψη του νεοελληνικού Διαφωτισμού», *ΙΝΕ*, ό. π., τ. 2, σ. 27-38.
- Κοραής Αδ., *Αδελφική Διδασκαλία προς τους ευρισκομένους κατά πάσαν την οθωμανικήν επικράτειαν Γραικούς*, Ρώμη [Παρίσι] 1798.
- Κοραής Αδ., *Πολιτικά φυλλάδια (1798-1831)*, εις. κείμενο Λ. Δρούλια, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1983.
- Μανδουλάρα Άννα – Νικολάου Φιώργος (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία. Επαναστατική δράση και μυστικές εταιρείες στη νεότερη Ευρώπη*, εκδ. Ασίνη, Αθήνα 2017.
- Μεταλληνός Γ., π., *Τουρκοκρατία: Οι Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, Ακρίτας, Αθήνα 1988.
- Νούτσος Π., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Τα όρια της διακνδύνευσης*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005.
- Ταμπάκη - Αργυροπούλου, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός», *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8, σ. 404-441.
- Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. 1-3, Αθήνα 1997-2002.
- Φιλήμων Ιωάννης, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, Ναύπλιο 1834.
- Παναγιώτης Μιχαηλάρης, *Οι Φιλικοί*, στη σειρά *Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, τ. 4^{ος}, Αθήνα 2009.
- Παναγιωτόπουλος Βασ., «Η Φιλική Εταιρεία: οργανωτικές προϋποθέσεις της εθνικής επανάστασης», στου ιδίου (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ελληνικά Γράμματα, τ. 3^{ος}, Αθήνα 2003, σ. 9-32 (όπου και άλλες μελέτες).
- Φράγκος Γεώργιος, «Φιλική Εταιρεία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ' (Αθήνα 1975), σ. 424-432 και εκτενέστερα, Georges Frangos, *The Plilike Etaireia, 1814-1821: a social and historical analysis*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Columbia University, 1971, σ. 140-165 Υπάρχει στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου μας).

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελίδα
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	3
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ.....	4
ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	7
Ο ΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ	9
Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ - ΘΕΣΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ..	17
ΦΟΡΟΙ, ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ, ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ	24
ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ ΝΑΥΤΙΛΙΑ	33
ΕΞΙΣΛΑΜΙΣΜΟΙ - ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ	41
ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	49
ΚΛΕΦΤΑΡΜΑΤΟΛΙΣΜΟΣ.....	58
Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ	69
Η ΗΠΕΙΡΟΣ ΤΟΝ 18 ^ο ΚΑΙ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 19 ^{ου} ΑΙΩΝΑ	80
Η ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ (1685-1715) – ΤΑ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ (1669-1797)	86
Η ΑΠΟΤΥΧΗΜΕΝΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1770 (ΟΡΛΩΦΙΚΑ)	93
Η ΑΠΗΧΗΣΗ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ - ΤΟ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΟ ΟΡΑΜΑ ΤΟΥ ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ	104
ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΕΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΖΥΜΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ – Η ΦΙΛΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ	113

